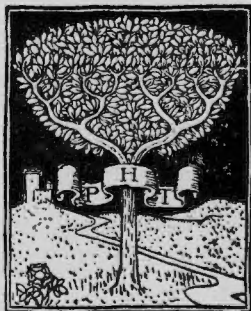

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

UTGIVEN AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

BIRGITTA LAGER

1964

ÅRGÅNG 62 · HÄFTE 1—2

INNEHÅLL

Fil. dr BIRGITTA LAGER, Stockholm: Lille Jöns Andersson, en storköpmann i 1500-talets Stockholm	1—77
Professor JAN ERIC ALMQUIST, Stockholm: Anders Sigfridsson [Rålamb] († 1581). Före 1569	78—90
Docent ROLF KARLBOM, Göteborg: En sengustaviansk visa söker sin författare	91—96
Fil. dr ÅKE LJLLIESTAM, Stockholm: Den Wallinska konceptboken . . .	97—99
Fd. undervisningsrådet KURT FALCK, Stockholm: En svensk officer vid Dybböls skansar. Ett hundraårsminne. Ur Gustaf Selldéns dagbok och brev	100—110
Fd. överbibliotekarien ARNE HOLMBERG, Stockholm: Ur litteraturen om Sonja Kovalevsky	111—137
Professor GEORG LANDBERG, Uppsala: Ludvig Stavenow och Georg Wittrock. Anförande vid Historiska Föreningens i Uppsala 100-årsjubileum 26 maj 1962	138—144

LILLE JÖNS ANDERSSON, EN STORKÖPMAN I 1500-TALETS STOCKHOLM

AV BIRGITTA LAGER

Vid genomgång av källmaterialet för Stockholms 1500-talshistoria stöter man ofta på en köpman med namnet Jöns Andersson, alternativt kallad Lille Jöns Andersson eller bara Lille Jöns. Under c:a 45 år, från 1530-talet till 1581, kan han beläggas som bosatt och verksam i Stockholm. Han var otvivelaktigt av svenskt ursprung; han var av allt att döma en fristående affärsman, varken knuten till kronan eller anställd i någon utländsk storköpmans tjänst. Hans handel var av en storleksordning, som gör den lätt att följa i materialet och ger dess art och inriktning allmänt intresse. Hans kommunala bana, mycket av hans privatekonomi och övriga personliga förhållanden avspeglas i taxeringslängder, räkenskaper och tänkeböcker. Personhistoriska studier av borgerliga typfall är ägnade att konkretisera det stockholmska näringslivets funktion och levandegöra huvudstadens borgarmiljö. Jöns Andersson synes vara väl lämpad som konkret exempel.

1500-talets källmaterial ger i gynnsamma fall stoff till biografisk behandling även av personer ur borgarklassen. Få försök har emellertid gjorts. K. M:ts köpman rådmannen Anders Larsson är väl egentligen den ende stockholmsborgare från denna tid, som utförligare behandlats. Konturerna till hans yttre öde skisserades av Martin Olsson redan 1913.¹ Anders Larssons insatser inom kronans kopparhandel har skildrats i Birgitta Odéns »Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet» (1960), där åtskilliga kompletterande notiser lämnats också om hans levnad. I denna för stockholmshandeln synnerligen viktiga undersökning ges även upplysningar om en rad andra medlemmar av huvudstadens köpmanskår, däribland om föremålet för denna biografi.² Lille Jöns

¹ SSEA 1913. — Den ende 1500-talsköpman som erhållit biografi i Sv. biografiskt lexikon är Blasius Dundi. Han har biograferats i bd 11 (1945) av Gunnar Bolin och tidigare behandlats biografiskt av F. U. Wrangel i *Stockholmiana*, 1—4 (2:a uppl. 1912; uppsatsen tidigare publicerad i PHT 1901).

² B. Odéns avhandling saknar personregister. Jöns Andersson behandlas på följande sidor: 105, 130, 135 ff., 145, 156 ff.

Andersson förtjänar otvivelaktigt en mera ingående presentation. Att han tidigare ej uppmärksammats i större utsträckning torde bero på hans intetsägande namn.

Första framträdande

Namnet Jöns Andersson är onekligen av en vanlig typ. Emellertid tycks ytterst få borgare i Stockholm under 1500-talet ha burit det. I skotteboken 1525 finnes en *Jon* Andersson, bosatt i stadens södra kvarter. I den därnäst följande skottebok som finns bevarad, 1545 års, finns endast en, vår Jöns Andersson själv, bosatt i stadens östra kvarter. Detsamma gäller 1559, då han uppfördes på inre kvarteret. Efter en lucka i skotteboksserien 1561—81 upptar 1582 års skottebok Jöns Anderssons nyblivna änka. Ingen annan med namnet finns där för året.³

Att Jöns Andersson och Lille Jöns är en och samma person är intet tvivel underkastat. De första beläggen med hela namnformen Lille Jöns Andersson återfinns i tullboken 1543 och i tänkeboken 1544, i samband med att han utses till kämnär. Fr. o. m. 1530-talet användes omväxlande formerna Jöns Andersson och Lille Jöns. Tendensen är givetvis, att den längre formen användes i mer officiella sammanhang, men namnformen Lille Jöns förekommer både i kungliga brev och i vågböckerna. Att han själv accepterade benämningen framgår av en kvittens från 1558, som inledes med följande formulering: »Bekänner jag Lille Jöns borgare i Stockholm det jag haver anammat av . . .». Skotteboken håller konsekvent på det strikta Jöns Andersson.⁴

³ Stockholm stads skottebok 1516—1525, utg. gm J. A. Almquist (1935; Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 3: 3), s. 252; Skottebok 1545—59, 1558—60, 1582—98, i serien Borgmästare och råds arkiv före 1636, vol. 83—85, SSA (i det följande cit. Skb). I samband med inventering av samtliga hushållsföreståndare i Stockholm 1582 har endast en person återfunnits med namnet Jöns Andersson; han var segelsömmare. Jfr B. Lager, Stockholms befolkning på Johan III:s tid (1962).

⁴ Tull och accis, Stockholm, 1543—44, vol. 292: 2, fol. 14 v., KA (cit. ToA); Stockholms stads tänkeböcker 1544—1548, utg. gm J. A. Almquist (1936; Stockholms stadsböcker från äldre tid, Ser. 2: 1, N.F.), s. 4. Serien tänkeböcker, som nu föreligger tryckt t. o. m. 1608, citeras i det följande endast som STb. Konung Gustaf den förstes registratur, 25, 1555, utg. gm J. A.

Stockholms tänkeboksseries förnämliga 1500-talssvit, som nu är tryckt för hela århundradet, har vissa luckor. Under Jöns Anderssons verksamhetstid infaller två besvärande lakuner åren 1530—43 och 1558—62. Särskilt kännbar är bristen för 1530-talet, då även annat källmaterial är sparsamt. Just vid hans första framträdanden får man vara försiktig med identifieringen. Enbart namnet Jöns Andersson ger ej säkerhet, medan däremot formen Lille Jöns, som envist skulle följa honom hela hans liv, kan anses tillfyllest. Många tecken tyder på att han var etablerad som handlande i Stockholm vid 1530-talets mitt.

Första gången man med säkerhet kan identifiera den blivande stridbare och processlystne köpmannen är i saköreslängden 1536, där »Lille Jöns» bötfälldes för slagsmål till 20 mark och kort därefter för dubbel till 10 mark. Redan i den första bevarade tullboken för Stockholm från 1533—34 förekommer emellertid ett flertal gånger en Jöns Andersson som handlande. I den följande tullboken 1534—36 uppföres våren 1535 som importör från Reval en Jöns Andersson, betecknad som »borgare med hus och besitter icke». Denna formulering är vanlig i tullängderna. Husinnehavet hade nämligen betydelse för tullen. En person som, liksom fallet var med nu nämnde Jöns Andersson, ägde ett hus men ej bebodde det, fick betala halv tull. En husägare, som själv bebodde sitt hus, markeras som »borgare med hus» och var tullfri. Redan i juni 1535 (lördag efter Marcelli) importerade en Jöns Andersson under beteckningen »borgare med hus» salt och humle från Königsberg och var tullfri. Därefter förekommer kontinuerligt en tullfri Jöns Andersson i tullängderna, medan den med halv tull försvinner. I tullseriens exportlängd för 1537 står en gång Jöns Andersson med tillägget »östantill». Han utförde 10 läster järn till Danzig. S.å. förekommer i tullängden första gången formen Lille Jöns.⁵ Enligt skottebokens uppgifter från 1540-talet var Jöns Andersson då bosatt i stadens östra kvarter. Tänkbart är alltså, att den i tullboken nämnde Jöns Andersson från 1535 är rätt person

Almquist (1910; cit. GIR); Stockholms vågböcker 1544—48, i ser. Bergsbruk 500—502, KA. — Kvittensen i: Varuhus och handling, Stockholms slott, 1558: 1 (kvittensregister), KA.

⁵ Saköreslängd 1534—1536, Borgm. och råds arkiv, vol. 92, SSA, s. 93, 97; ToA Stockholm 1533—39 (vol. 291: 1), fol. 13 v., 16 r., 1537 (vol. 291:

och att denne i så fall skulle ha bosatt sig i eget hus i stadens östra kvarter just detta år, möjligen i samband med giftermål.⁶

Som en ringa men fantasieggande ersättning för de förlorade tänkeboksårgångarna finns bevarat ett personregister till 1533—38 års tänkebok, av stilen att döma från 1600-talet. Registret är uppställt efter förnamn under bokstavsrubriker. Inom samma begynnelsebokstav har namnen ej ordnats alfabetiskt, utan i stället i sidföljd, något som visat sig vara av vikt för dateringen. Genom att vissa av de ytterst lakoniska notiserna kunnat dateras, har man också på ett ungefär lyckats tidfästa även de övriga. Registret finns tryckt i F. U. Wrangels »Stockholmiana» och kommenterat av N. Östman 1931.⁷

Under bokstaven J kan man inhämta följande:

»Jöns Andersson sakfälles 129».

»Jöns Andersson emot dess hustru och Anders Vantmakare 173 175 176».

»Jöns Andersson deponerar penningar 180».

»Jöns Andersson gör borgareed 200».

»Jöns Anderssons arvförlikning med dess s. hustrus arvingar 211».

»Jöns Andersson 232».

»Jöns Anderssons och Per Nilssons järneköp med Jakob Hille 263».

Redan av den kortfattade notisen om Jöns Andersson »emot dess hustru och Anders Vantmakare» står det klart, vad saken rör sig om. Målet har också tagit mycket plats i tänkeboken av de tre foliohänvisningarna att döma. Uppgiften hör, tydligen på grund av sitt kulturhistoriska intresse, till de ytterst få ur den förlorade tänkeboken som bevarats. I Elias Palmskiölds avskrifter från 1700-talets början återges själva domen under rubriken »Stenar (stadsens)»:

»År 1536 vart en kvinna Anna, Jöns Anderssons hustru, som låtit sig lägga, genom de härvarande danske herrars och Sveriges r. råds

2), fol. 22 r., 71 v.; W. Smith, *Äldre svenskt tullväsen* (1934), s. 131—137, och dens., *Studier i svensk tulladministration*, 1: *Från äldsta tid till omkring 1718* (1950), s. 26, angående sambandet mellan husinnehav och tull.

⁶ Skb 1545—59, SSA.

⁷ Register till tänkeboken 1533—1538, Borgm. o. råds arkiv, vol. 13, SSA; F. U. Wrangel, a. a., s. 461 ff.; N. Östman, *De förlorade tänkeböckerna*. Utdrag ur Olof Svenssons förlorade tänkebok 1533—1538 (SSEÅ 1931), jfr även F. de Brun, *Holmiana et alia*, 3 (duplic. 1923), s. 230, 254.

förmedling bidin från döden och till kåken. När hon på kåken stått hade, lades henne stadsens stenar uppå om hennes hals och bödelen ledde henne ind åt Köpmannegatan kring om hela staden så ut åt Norra port och hon försvor staden att aldrig komma i han eller på malmarne eller stadsens mark vid hennes hals tillgörandes. Vid stadens tänkebok p. 176.» Domen dateras i en annan avskrift till den 21 juni.⁸

Jöns Andersson har öppnat process mot sin otrogna hustru och hennes älskare Anders Vantmakare. Det var på förnäma herrars förbön — tydligen ej målsägandens — som hustru Annas liv skonades och den väntade dödsdomen förbyttes i skamstraff. Är det efter denna pinsamma händelse som Lille Jöns Andersson många år senare av en köpmanskollega kallades »Kåke Josse»? Det ligger nära tillhands att härmed även sammanställa tänkeboksregistrets uppgift om Jöns Anderssons förlikning — den kan dateras till april 1537 — med sin salig hustrus arvingar. Har hans förvisade hustru avlidit efter den psykiska och fysiska påfrestningen?⁹

En annan notis i registret meddelar, att Jöns Andersson gjort sin borgared, vilket bör ha skett i mitten av juni 1537. Det skulle tyda på att varken han eller hans hustru var infödda stockholmare. Eden krävdes vid denna tid ej av borgarsöner eller borgardöttrars män.¹⁰ Lille Jöns åberopade senare i de många ägorättsliga sammanhang där han förekommer aldrig någon arvsrätt i staden.

Någon säkerhet för att Lille Jöns Andersson är identisk med tänkeboksregistrets Jöns Andersson från 1530-talet kan ej erhållas. Uppgifterna passar dock väl samman med vad man eljest vet om Lille Jöns Andersson. Namnets sällsynthet bland Stockholms borgare får också tillmätas betydelse.

⁸ Palmiskiöldska saml., vol. 259, s. 713, UUB (avskr i SSA); Stockholms stads acta, vol. 3 1/2, RA; Östman, a. a., s. 206; N. Stjernberg, Några blad ur horsbrottens historia i svensk rätt (Festskrift för presidenten jur. utr. dr Berndt Julius Grotenfelt, Hfors 1929), s. 138, not 1.

⁹ STb 1553—67, s. 58, jfr 1544—48, s. 90. I Wrangel, a. a., s. 462, har det »s» bortfallit, som markerar att det rör sig om J. A:s »salig», d. v. s. avlidna hustrus arvingar.

¹⁰ B. Lager, a. a., s. 37.

Familjeförhållanden

Det är något märkligt anonymt över Jöns Anderssons ursprung. Av hans egna närmare släktingar kan man med säkerhet blott spåra en bror, en brorsdotter och en systerson. »Lille Jöns broder», Per (Peder) Andersson, återfinns i skotteboken 1546 bland stadens köpsvenner. I följande års skottebok får man också veta, att han var bosatt hos brodern. Det är troligen samme Per som kvarstår bland köpsvennerna med höga skottebelopp till 1554. Att följa hans senare öden har visat sig omöjligt. Namnet är vanligt, och han förekommer ej i rättsliga sammanhang tillsammans med sin bror Jöns. Brorsdottern — om hon var dotter till Per eller någon annan broder framgår ej — blev gift med sedermera rådmannen Anders Jönsson. Hon fick av sin farbror Jöns ett korsvirkeshus i gåva på 1570-talet. Av räkenskaper för Storkyrkan framgår, att Jöns Anderssons systerson begrovs 1565. Hans namn nämnes ej, varför man får anta, att det rör sig om en helt ung person.¹

¹ Man kunde på grund av namnligheten möjligen tänka sig, att Jöns Andersson skulle vara son till rådmannen Anders Jönsson Vinman (var † 1506) och i så fall vara sväger med borgmästaren Herman Fossert. Denne Jöns Andersson ingår 1515 arvsförlikning med sin styvfar borgmästaren Erik Jenson och bör vid denna tid ha varit vuxen (STb 1514—20, s. 71 ff.) Bland syskonen förekommer ingen med namnet Per. Enligt uppgift i Stockholms rådhus och råd (Festskrift utg. till minne af nya rådhusets invigning hösten 1915, 1—2, 1915—18; i det följande cit. StRR) skulle denne Jöns Anderssons hustru också ha hetat Anna. Troligen beror detta på feltolkning av ett dunkelt formulerat protokoll i tänkeboken 1524 (Stockholms stads tänkebok 1524—29 m. m. av M:r Olauus Petri Phase, utg. gm Ludvig Larsson, 1929—1940, s. 26), där Jöns Anderssons omyndiga dotter Anna omtalas på ett sätt, som tyder på att fadern då var död. Jfr StRR 2, B nr 90, R nr 216. Rörande StRR:s ofullständighet se B. Lager, a. a., s. 64, not 26. — Angående brodern Per se Skb 1545—59, SSA; angående brorsdottern: STb 1576—78, s. 72, 94, 170, 188. Av STb 1578—83 s. 353, framgår, att Anders Jönssons (StRR 2, R nr 375) hustru var styvdotter till Mickel Persson. Dennes hustru hade (enl. STb 1568—75, s. 86) förut varit gift med borgmästaren Mickel Bengtsson (StRR 2, B nr 99). Han kan givetvis ha varit gift förut. Likaså är det tänkbart, att Jöns Anderssons brorsdotter avlidit och Anders Jönsson gift om sig på 1570-talets slut. — Angående systersonen: Uppland 1567, nr 24, KA (Reg. över döda enl. Storkyrkans räkenskaper finnes i SSA). I STb 1578—83, s. 84 f. o. 130 f. talas om en avliden Henrik Andersson, efter vilken J. A. hade vissa arvskrav. Det kan ha varit en broder. Henrik Anderssons dotter Anna var gift med hövitsmannen för gårdsfänikan Erik Jönsson. — Den i STb 1601—02, s. 132, 144 ff., i samband med en arvsuppgörelse nämnde borgaren i Stockholm Måns Sigfridsson Värre var avlägsen släkting till J. A. och hade övriga släktingar i Finland.

Släkttavla 1

Anders

Lille Jöns Andersson,	Per Andersson,	son	dotter
† 1581, g. 1) ? m. Anna, ev. † 1537 2) m. N. N., 1540-tal 3) 1552 m. Karin i hennes 3:e gifte, † trol. 1572 4) 1575 m. Ragnhild Haraltdotter i hennes 2:a gifte, † omkr. 1590	köpsven i Sthlm 1546— 54	dotter som 1576 var g. m. rådmannen i Sthlm Anders Jönsson	son begr. 1565 i Sthlm

Trol. i 2:a giftet:

Malin Jönsdotter g. trol.
1561 m. rådmannen i
Sthlm Hans Andersson
Guldsmed i hans 1:a gifte
(var † 17 okt. 1603), som
okt. 1584 var omg. m.
Elin Olofsdotter

Lars Jönsson eller Laurentius Johannis
Lælius,
student 1570, prof. i Sthlm, k. sekr.,
† trol. 1603 i Polen,
g. m. Vendela Berendsdotter Hafverstad
(Hoffstad), som levde 1618

Brita Hansdotter g. senast
1601 m. borgmästaren i
Sthlm Mårten Olsson i
hans 2:a gifte (var † 12
aug. 1611), som hon
överlevde

Margareta
Larsdotter, g.
1) senast 1607
m. k. sekr.
Erik Elfsson
(† 1618),
2) m. Daniel
Andersson

Anders Lars-
son Lælius,
nämnd 1617—
20 som sekr.
hos hertig Karl
Filip

Vendela Lars-
dotter g. m. as-
sessor Carl Hans-
son Lundius, som
levde 1667. Hon
överlevde maken

Karin g. m. rådmannen i
Sthlm Knut Henriksson
(1587—1641)

I 1:a giftet:
bl. a. Hans
Eriksson
Lælius

Carl Lundius
(1638—1715),
jur. prof.

Mårten Brenner (1626—
73), assessor, adl. 1664

Knut Johan Brenner
(† ogift 1692)

Johan Lundius (f.
1671, † barnlös
1724), 1700 adl.
Lillienadler

Släkttavla 2

Karin, † trol. 1572

- g. 1) m. Skeppar Erik, köpman i Sthlm
 2) trol. före 1547 m. rådmannen i Sthlm
 Hans Eriksson i hans 2:a gifte, † 9
 mars 1550
 3) senast 22 aug. 1552 m. Lille Jöns
 Andersson i hans ev. 3:e gifte

I 1:a giftet:

Dotter g. m. köpmannen i Sthlm Sven
 Månsson i hans 2:a gifte. Båda makarna
 var † 1576

Brita Svensdotter, var g. 1576
 m. rådmannen i Sthlm Hans
 Ulfsson (var † 12 okt. 1597).
 Hon överlevde maken

Karin Svensdotter,
 † 1583, var g. 1576 m.
 rådmannen i Sthlm, se-
 dermera borgmästaren i
 Västerås Nils Ulfsson

Per Svensson, lev-
 de år 1576, var då
 omyndig

Sven Karin Hansdotter, g. 11
 Hansson dec. 1594 m. köpmannen
 i Sthlm Mårten Trotzig
 (Traubtzig)(1559—1617)

Barn

Peter Trotzig (1613—79),
 adl. Trotzenfelt, borg-
 mästare i Sthlm

Släkttavla 3

Harald Olsson i Vällinge
 g. trol. 1) m. Märta Pedersdotter Luth
 2) m. Margareta

Barn i 1:a giftet:

Ingeborg Haraldsdotter, † 9 juni 1567, g.
 före 26 sept. 1549 m. riksrådet Dionysius
 Beurraeus, mördad av Erik XIV 24 maj
 1567

Margareta
 Beurraea, † 1625
 g. 1) m. amiralen
 Henrik Arvidsson
 Gyllenankar, †
 1578
 2) m. Erland
 Johansson (Bååt)

Tomas Beurraeus, †
 1635, härads hövding

bl. a. Ingeborg B.,
 † 1659, g. 1635 m.
 Kristian Nilsson Ro-
 sencrantz (Gyllen-
 hierta)

Ragnhild Haraldsdotter,
 † omkr. 1590
 g. 1) före 26 sept. 1549
 m. biskopen i Väs-
 terås Johannes Nico-
 lai Ofeegh († 1574)
 2) 1575 m. Lille Jöns
 Andersson i hans ev.
 4:e gifte († 1581)
 3) trol. 1585 m. köp-
 mannen i Sthlm Hans
 Stut, † omkr. 1596,
 som omkr. 1591 var
 omg. m. Endis Lars-
 dotter. Hon var 1597
 omg. m. borgmästaren
 i Västerås Per Ulfsson
 i hans 1:a gifte

Karin
 Haralds-
 dotter, var
 † 8 febr.
 1581,
 g. m.
 rådmän-
 nen i
 Sthlm Per
 Matsson,
 † 1586

Redan vid sitt första säkra framträdande i tullängden 1537 markerades Lille Jöns som borgare med hus, beläget »östantill». När en köpsven etablerade sig som köpman, gjorde sin borgared och flyttade in i eget hus, skedde det i allmänhet i samband med giftermål. Antingen Jöns Andersson är identisk med tänkeboksregistrets borgare med detta namn eller ej, kan man utgå ifrån, att han vid denna tid tillhörde det gifta ståndet.²

Enligt Storkyrkans räkenskaper betalade Jöns Andersson jan. 1549 klockringning för sitt döda barn: »alle klocker eptir Lille Jöns barn», avgift 4 mark. Kyrkoräkenskaperna 1560—61 tar också upp vissa andra inkomster förutom klockringningen. Sist i denna räkenskap, det bör ha varit i början av maj 1561, står följande: »av Lille Jöns för korsilket då hans dotter vigdes — penningar 1 mark». Han hade alltså två barn, som bör ha varit födda på 1540-talet.³ Av skilda arvsuppgörelser framgår, att han ej hade mer än två till mogen ålder komna barn. Dottern Malin var gift med rådmannen i Stockholm Hans Andersson Guldsmid. Giftet kan mycket väl vara det som omtalas i kyrkoräkenskaperna 1561.⁴ Jöns Anderssons son kallade sig själv Laurentius Johannis Lælius men förekommer i Stockholms handlingar ofta bara som mäster Lars eller Lasse Jönsson. Student 1570 bör han väl ha varit född vid 1540-talets mitt eller slut.⁵

Första gången Jöns Andersson med säkerhet omtalas som gift är emellertid först 22 aug. 1552, då han krävdes på fem läster järn, som Albrekt Tolk hade köpt av »salige Hans Eriksson» men ej fått ut. Nu vände köpsvennen sig till Jöns Andersson för att erhålla sitt järn, eftersom denne »egenom giftermål kommen är till Hans Erikssons hustru».⁶

Rådmannen Hans Eriksson, bosatt i södra kvarteret, hade hört till stadens högst taxerade borgare. Han dog 9 mars 1550 och redan 15 dagar senare ägde arvsfiktet rum inför rådhusrätten. Han ärvdes av sina bröder Erik och Mårten, som var uppländska bönder,

² Om kravet på giftermål för borgare se B. Lager, a. a., s. 39; W. Smith, Äldre sv. tullväsen, s. 131—137.

³ Horns tegelbruks och Storkyrkans föreståndares räkenskaper 1546—49, Borgm. o. råds arkiv, vol. 212, s. 225, 1560—61, vol. 213, s. 69 (notisen om korsilket förd med annan hand), SSA.

⁴ STb 1568—75, s. 226 f., 1576—78, s. 160, 214, 1584—88, s. 427, 1603—04, s. 158.

⁵ Om J. A:s barn jfr närmare nedan i kap. Arvet och arvingarna.

⁶ STb 1549—53, s. 189.

och av änkan Karin, som enligt makens yttersta vilja fick behålla huset, »som hon bor uti med alle inndömer». Eftersom Hans Eriksson under sitt sista år med stor omkostnad hållit bröllop och givit brudgåvor till både sin brorsdotter och sin styvdotter bättrades hustru Karins lott på med »all hus och grund, bodar, tomter och lösöra, som de nu för ögon stå». Det ena giftermålet avser säkerligen brorsdottern Margareta Mårtensdotters med Lasse Gammal (bror till borgmästaren Hans Gammal), det andra styvdotterns med köpmanen i Stockholm Sven Månsson.⁷

I 1552 års skottebok taxeras Hans Erikssons änka Karin till ett relativt högt belopp. Nästa år har hennes namn utgått ur längden. Jöns Andersson har överflyttat från östra till södra kvarteret och står på ungefär samma plats i ordningsföljden som Hans Eriksson och hans änka stått. Samtidigt upptaxeras Lille Jöns avsevärt. Hustru Karins giftermål med honom var hennes tredje och blev barnlöst. Vid den vidlyftiga arvsuppgörelsen efter henne på 1570-talet ärvdes hon av barnen till sin dotter i första giftet med Stockholmsborgaren Skeppar Erik, nämligen dottersonen Per Svensson och två dotterdöttrar. De var barn till Sven Månsson, en person som det finns anledning återkomma till i samband med Jöns Anderssons förhållande till Gustav Vasa. Karin och Brita Svendsdöttrar var gifta med bröderna Nils och Hans Ulfsson, båda rådmän i Stockholm och framträdande köpmän, den förre med tiden borgmästare i Västerås. Jöns Anderssons hustru Karin dog troligen 1572. Arvsuppgörelsen efter henne med framför allt Ulfssönerna som motpart skulle välla Lille Jöns åtskilliga bekymmer.⁸

Hösten 1575 var den vid denna tid väl åtminstone 65-årige Jöns Andersson omgift med Ragnhild Haraldsdotter, som 1 jan. 1574 blivit änka efter biskop Johannes Nicolai Ofeegh i Västerås. Kort tid efter biskopens död hade hustru Ragnhild skrivit till drottning Katarina Jagellonica och begärt en gård i Stockholms närhet. Hon motiverade sin ansökan med, att hon ej ägde hus i Västerås men väl

⁷ Skb 1545—59, SSA; StRR 2, R nr 296; STb 1549—53, s. 57 f., 1576—78, s. 266 f. Margareta Mårtensdotter gifte om sig med borgmästaren Olof Gregersson, se STb 1592—95, s. 221 ff., 317 ff. Jfr nedan s. 54.

⁸ Skb 1545—59, SSA; STb 1548—53, s. 226, 1576—78, s. 139, 143 f., 213 f., 265—270. Jfr B. Lager. a. a., s. 115 f.; Johan III:s ing. diarium 3 mars 1574 (J. A:s hustru blev »för tu år sedan död»). — Jfr f. ö. nedan kap. Fastighetsinnehav.

i Stockholm och att hon behövde en gård för sina kreatur. Hon erhöll också skattefrihet på ett hemman på Värmdö. Det hus hon ägde i Stockholm bör vara identiskt med det stenhus vid Västerlånggatan som Johannes Nicolai (Hans Nilsson) Ofeegh inköpte under sin kyrkoherdetid i Stockholm 1566 för 800 mark och ett silverstop. Huset låg intill en fastighet som Jöns Andersson fått genom gifftet med Karin. Hur han lärt känna hustru Ragnhild får man lämna därhän, om det var under handelsfärder till Bergslagen eller som angränsande fastighetsägare i Stockholm.⁹

Ragnhild Haraldsdotters syskon är kända. Hennes helsyster Ingeborg var gift med Erik XIV:s mentor, riksrådet Dionysius Beurraeus (mördad av konungen 1567 efter Sturemorden), som skrev sig till Vällinge. I litteraturen kallas fru Ingeborg för Körning och hennes föräldrar uppges vara Harald Eriksson Körning till Vällinge och Edeby och Märta Pedersdotter Luth.¹⁰ Uppgiften kommer från riddarhusgenealogien och har tydligen lanserats i en likpredikan 1660 över fru Ingeborgs sondotter Ingeborg Beurraea, gift Rosencrantz. Någon Harald Eriksson Körning återfinns ej på den introducerade ätten Körning och passar där inte heller in på ett naturligt sätt. Av Stockholms tänkebok framgår tydligt vid arvsuppgårelsen efter ännu en helsyster, Karin Haraldsdotter, gift med rådmannen i Stockholm Per Matsson, att faderns namn var Harald *Olsson* i Vällinge. I ett senare gifte hade denne två döttrar, gifta med respektive kyrkoherden i Stockholm Laurentius Erics Forsius och kyrkoherden i Stora

⁹ G. Ekström, Västerås stifts herdaminne, 1:1 (1939), s. 320 f., 336. — G. Hellström, Stockholms stads herdaminne (1951), s. 416. Förf. nämner där, att hustru Ragnhild 1575 var omgift med »Lille Jöns» och säger i en not: »Vem denne var har ej kunnat utrönas.» STb 1553—67, s. 165 (»Mäster Hans, ordinarius et pastor ciuitatis Holmensis»), jfr även 174, 176, 1576—78, s. 214. — En upplysning om biskop Hans lämnas i Jöns Anderssons likvidationsakt (Likvidationer, försträckningar och leveranser, nr 91:1, KA). Biskopen har tydligen tidigt anslutit sig till hertigarnas uppror mot Erik, som rimligt var efter mordet på hans svåger Dionysius Beurraeus. Den 20 sept. 1568 fick biskop Hans hertig Johans brev från fältlägret vid Stockholm på 1 000 mark konung Eriks mynt, som han »försträckt» denne. Lille Jöns krävde sedan betalning på sin hustrus vägnar.

¹⁰ G. Ekström, a. a., s. 320; G. Elgenstierna, Den introducerade sv. adelns ättartavlor, 1 (1925), s. 353 f.; G. Landberg, Dionysius Beurraeus (SBL, 4, 1924, s. 97—108); Strödda hist. hand., vol. 1 a, RA (brev från Ingeborg Haraldsdotter 31/10 1549 till maken).

Tuna Olof Knutsson.¹¹ Enligt utdrag ur jordeboken för 1540-talet upptas »Harald i Vällinge» för Berga och Edby och står 1548 under rubriken kronobönder.¹²

Jöns Andersson var alltså gift minst tre, möjligen fyra gånger. Den första hustrun skulle kunna vara den otrogna och utvisade Anna, den andra, okänd till namnet, bör ha varit hans barns mor. Att Anna varit moder till de kända barnen förefaller mindre troligt, eftersom hon skulle ha dött redan våren 1537. Att sonen Lars skulle ha börjat sina universitetsstudier vid 33 års ålder eller mer verkar osannolikt. Några ekonomiska bekymmer hade han ju knappast. Notisen om klockringningen över Lille Jöns' barn 1549 tyder genom sin formulering på att det är fråga om ett spädbarn. Det var under denna tid ytterst vanligt med flera giften. Jöns Anderssons hustru Karin var gift tre gånger, hans hustru Ragnhild likaså. Hon skulle nämligen ett par år efter Lille Jöns' död gifta om sig. Genom sina båda sista giften fick Jöns Andersson en rad släktanknytningar till stockholmska borgarkretsar och till prästerskapet. Giftet med hustru Karin var för Jöns Andersson av stor ekonomisk betydelse.

Uppdrag i stadens tjänst

Jöns Anderssons kommunala bana förlöpte till en början helt normalt. Den kan lätt följas i stadens ämbetsbok. År 1539 blev han kvartermästare i östra kvarteret. Vad som ålåg en sådan framskymtar i ämbetsboken 1540: »akte grant på rännstenar och orenlighet». Han var 1540—41 härbärgerare i samma kvarter, uppbar 1543 accisen och blev 1544 föreståndare för »spetalen». S. å. valdes han tillsam-

¹¹ G. Alanus' likpredikan över fru Ingeborg Beurrae, Åbo 1660; STb 1578—83, s. 70 f., 254, 257, 425, 439; G. Elgenstierna, a. a., 4 (1928), s. 394 (Om misstaget rörande sekreteraren Erik Mattssons tillhörighet till släkten Körning, se B. Hildebrand i PHT 1952); B. Lager, a. a., s. 114 f. — I. Sandegren, Harald i Vällinge (Släkt och Hävd 1963, s. 247—250) återger den säkerligen korrekta uppdelningen av hel- och halvsyskon (trol. fel hos B. Lager, s. 114). I. Sandegren anser honom tydligen vara son till herr Olof i Vällinge, vilket förefaller troligt.

¹² Adeln och dess gods: Beurraeus, KA. — Harald Eriksson eller Olsson i Vällinge finnes ej upptagen i frälse- och rusttjänstlängder. Då hustru Ragnhild Haraldsdotter april 1587 (STb 1589—91, s. 79 f.) dikterade sin yttersta vilja, var Erland Björnsson till Edby »av vapen» och Erik Björnsson, tygmästare, närvarande vittnen.

mans med den blivande borgmästaren Josef Arvidsson till kämnär. Enligt vanlig ordning blev han, jämte denne, rättafogde följande år vid valborgsmässotid och tog plats bland rådmännen på östra bänken. Hans övriga kommunala uppdrag skiftade och var av vanlig typ: föreståndare för vinkällaren tillsammans med Josef Arvidsson 1547, hörde till de fem värderingsmännen för allehanda kläde s. å. (detta uppdrag dock en nyhet), byggmästare 1548, föreståndare för dragarämbetet (tillsammans med Josef Arvidsson) 1548—50, för skrädde-ämbetet 1552—54, uppbar pålpenningar 1552 och var förmyndare för de fattiga 1553. Fr. o. m. 1555 upptas han ej bland rådmännen utan tillhörde i stället som representant för södra kvarteret de 48 äldste. 1560-talets ämbetsböcker är ytterst knapphändiga. Rådets ledamöter anges ej, inte heller de 48 äldste. Ingenting i tänkeböckerna eller i annat material tyder dock på att Jöns Andersson skulle ha återinträtt i rådet. När magistraten från 1569 åter förtecknas i ämbetsboken, är han ej med. År 1564 antecknas han som en av de sex värderingsmännen »på alle utländske varor som till staden komme». Ännu 1578—79 begagnades hans sakkunskap »till att akte på köpet».¹

De dramatiska höjdpunkterna i Lille Jöns Anderssons kommunala bana framgår ej av ämbetsboken. Den 18 mars 1555 meddelades på rådstugan i synnerligen klara ordalag, att Jöns Andersson och två kolleger till honom avsatts som rådmän: »Samma dag blive desse efterskrivne gode män förlovede utur rådstuvun, ty K. M:t, v.n. herre, täcktes icke længre bruke dem där: först Harald Olsson, Jöns Andersson och Nils Skrivare». I sin historik över Stockholm på Gustav Vasas tid anför Peterzén med skäl detta som ett tydligt exempel på magistratens beroende av konungen. Någon orsak till avskedet, som inträffade 1½—2 månader före det ordinarie ämbetsskiftet kring valborgsmässan, anföres inte.²

¹ Stockholms stads ämbetsbok 1419—1544 (1927); Ämbetsbok 1545—1581, Borgm. o. råds arkiv, vol. 67, SSA; StRR 2, R nr 317. Angående värderingsmän för klädet se I. Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa (1945; Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 4), s. 62.

² STb 1553—67, s. 119; Peterzén, a. a., s. 118. Harald Olsson (StRR 2, R nr 297), icke att förblanda med Harald i Vällinge, var en enl. skotteboken högt taxerad köpman, men var död redan i okt. 1557 (STb 1553—67, s. 197). Nils Olsson Skrivare (StRR 2, R nr 319) levde ännu på 1560-talets slut (STb 1553—67, s. 348 f.). Han var bror till de kända doktorerna Andreas och Benedictus Olai.

Den 21 febr. 1555 lät konung Gustav visserligen allvarligt förmana Lille Jöns och Sven Månsson, styvdotterns man, att snarast möjligt fullfölja leveransen av det kabelgarn de »skulle utgöre». Denna försummelse synes knappast vara orsak nog till avsked ur rådet. I samma kungliga brev krävdes Sven Månsson på 200 ungerska gyllen, som han »står tillbaka med», möjligen utgörande böter.³ Sven Månsson hade föregående höst anklagats för undandöljande av främst skinnvaror i strid med tullartiklar och handelsförordningar. Han skulle komma att hållas i fängsligt förvar och ådömas höga bötesbelopp. Möjligen kan Gustav Vasas djupa misstro mot Sven Månsson också ha medfört misstankar mot Jöns Andersson. Denne fick långt senare mycket obehag för sina mer eller mindre helhjärtade försök att hjälpa sin styvdotterns man.⁴

Strax efter sitt avsked invaldes Jöns Andersson jämte de båda andra avsatta rådmännen bland borgerskapets förtroendemän, de 48 äldste. I början av augusti 1555 reste konung Gustav till Finland med anledning av det ryska kriget. Redan i slutet av månaden utfärdade Erik som tillförordnad regent ett par brev, som berör Jöns Andersson. Denne och den likaledes avsatte Nils (Olsson) Skrivare fick behålla en gård i Strängnäs, som de hade i pant, men de fick i ersättning betala gårdsägarens skuld till K. M:t. Per Brahe uppmanades samtidigt att »förmedla gästningen med den Jöns Andersson, eftersom han haver handelen till och icke för hårt förlägg honom med gästningen». Gästningen, borgerskapets plikt att efter råd och lägenhet hysa och utspisa vissa kronans tjänare i sina hem, var alltid en känslig fråga och en kännbar tunga. I det förut nämnda brevet från febr. 1555 fastställdes också en bestämd princip för denna »tunga», nämligen att »var borgere för vart och ett tusende mark, som han haver i handel, skall hålle en knekt». Lille Jöns hade kanske beklagat sig över bördan.⁵ Som ytterligare nådebevis fick han rätt att tillsammans med en annan borgare, trots gällande utförselbud, utskeppa 2 läster smör och

³ GIR 1555, s. 42. Ang. kabelgarn se Peterzén, a. a., s. 112.

⁴ GIR 1554, s. 404 f.; STb 1553—67, s. 93 f., 1576—78, s. 13 f., 28 f., 83, 138 f., 143 ff.

⁵ Ämbetsbok 1545—81, s. 95, SSA; GIR 1555, s. 41, 557; Privilegier, resolutioner och förordningar rörande Sveriges städer, 2, utg. av E. Nygren (1932; cit. PRFS), nr 242. Ang. gästningen i allmänhet se B. Lager, a. a., s. 102—105, och Peterzén, a. a., s. 111 f.

lax. Vidare erhöll han löfte att »have en anpart uti stadskällaren som tillförene eller hålle sig själv en egen vinkällare». Det var ett rådmansprivilegium han fick behålla.⁶

Någon allvarligare onåd kan det icke ha varit fråga om. Kungamakten har ej haft intresse av att motarbete en skicklig affärsman ay Jöns Anderssons format. I och för sig bör befrielsen från den tidsödande tjänsten vid rådstugan snarast ha befrämjat hans handelsrörelse. Från något senare tid kan klart påvisas, att många av de förmögnaste svenska köpmännen ej satt i rådet.⁷ Lille Jöns Andersson skulle många år senare återinträda i magistraten som borgmästare men endast för en kort övergångstid.

I riksdagsakterna nämnes under 1500-talet endast sällan namn på borgerskapets representanter. Vid herredagen i Vadstena i mars 1559 avgav fullmäktige för Stockholm en försäkran å sina »medborgares» vägnar att hålla den nya stadgan om köpenskapen och sjöfarten och att skaffa de hemmavarande försegling därpå. Denna handelsordinantia byggde på resultatet av överläggningarna vid den betydelsefulla handelsdagen i Strängnäs febr. 1559. Avsikten var framför allt att överlägga om den efter fredsslutet 1557 betydande rysshandeln i Viborg men även allmänna frågor rörande handeln dryftades. Till samtingsmarknaden i Strängnäs hade kallats fyra köpmän från varje stad. Stockholms fullmäktige var Jöns Andersson, Mats Persson, Sven Persson och Henrik Olsson, desamma som representerade Stockholm vid den därpå följande herredagen. Jöns Andersson, som dock var avskedad ur rådet, nämnes först; de tre övriga var rådmän. Man kan anta, att Jöns Andersson som Stockholms främste representant hade mycket att säga till om både vid utformningen av de besvär, som städerna enade sig om och som främst avsåg inrikeshandeln, och vid den slutliga, dock ej bevarade »förening» som slöts rörande utrikeshandeln. Vid riksdagen 1560 var Jöns Andersson ej stadens befullmäktigade.⁸

⁶ GIR, 1555, s. 458, 558; jfr Peterzén, a. a., s. 78 f. med not 62. — I jan. 1573 (STb 1568—75, s. 224) begärde J. A. »att have sin anpart uti vinkällaren». Han har tydligen på nytt mist denna förmån eller har kanske ditills hållit sig med egen vinkällare.

⁷ B. Lager, a. a., s. 145.

⁸ Svenska riksdagsakter, 1: 1, 1521—1560, utg. gm E. Hildebrand (1887—88; cit. SRA), s. 640, 728; PRFS 2, nr 279; Peterzén, a. a., s. 81—84; N. Staf, Marknad och möte (1935), s. 130 ff.; StRR 2, R nr 316, 343, 347.

Vid riksdagen i Stockholm januari 1571, då medel beviljades för Älvsborgs lösen, representerades Stockholm av två borgmästare och enligt formuleringen tre rådmän. Bland dessa upptas märkligt nog Jöns Andersson. Ämbetsboken för denna tid anger noga rådmännens namn. Jöns Andersson nämnes ej. Inte heller i tänkeboken finnes något som tyder på att han skulle ha återinträtt i rådet. Lille Jöns Andersson har varit kommunalt betrodd och även efter sitt avsked ur rådet räknats till dess krets och till de styrande i staden.⁹

Förhållande till kungamakten

Jöns Anderssons förhållande till de tre vasakonungar som regerade under hans borgartid har ej någon personlig prägel. Han har i förhållandevis liten utsträckning haft affärer med kronan. Lille Jöns begärde ett par gånger Gustav Vasas stöd, när det gällde utestående fordringar. I registraturet nämnes han första gången i febr. 1549, då han erhöll en särskild »förskrift» för att desto lättare kunna inkräva »skuld och gäld här i Sverige så väl efter döda som levande». Gustav Vasa engagerade sig också i Jöns Anderssons rättssak mot Danzigborgaren Matz Bugschlaf. Uppgörelsen gällde krav, ärvda från hustru Karins förre man, rådmän Hans Eriksson. Från det kungliga kansliet utgick härom i maj 1553 ett brev på tyska till Danzigs magistrat, vilket efter svar därifrån följdes av en lång kunglig skrivelse mars 1554.¹

Vid ett par tillfällen (1549, 1551) köpte kungen större partier salt av Lille Jöns och Josef Arvidsson, vilka efter sin gemensamma kämnärstid hade en hel del affärer ihop. Gustav Vasa hade också andel i ett skepp, som ägdes av Jöns Andersson och Josef Arvidsson. De båda kompanjonerna ville våren 1556 sälja skeppet och fick också från Finland kungens tillstånd till försäljningen »dock så att Hans M:t bekommer like och skäl för den anpart H. N. uti samme skepp tillkommer». »Utvald konung» Erik föranstaltade, att magistraten skulle »bese och rannsake om» skeppet, innan det såldes till Danzig. Troligen är skeppet dock identiskt med det, som omtalas på en lös lapp i Jöns Anderssons likvidationsakt och som

⁹ SRA 1: 2, s. 421. Riksdagsakterna upptar efter 1571 inga borgare förrän 1582. — Ämbetsbok 1545—81, s. 184.

¹ GIR 1549, s. 54, 1553—54, s. 78 f., 257—60.

sålt 1556 till en lybeckborgare för 1 100 daler. Hälften av beloppet tillkom Jöns Andersson, 68 3/4 daler K. M:t.²

Jöns Anderssons och Josef Arvidssons namn förekommer sammankopplade i ytterligare en uppgörelse med kronan. Den 15 dec. 1557 levererade de på Stockholms slott mot kvitto, på kunglige köpmannen Nils Spetz' vägnar, 25 dubbeldukater. Denne var vid denna tid i Gustav Vasas onåd, varför det möjligen kan ha varit fråga om någon form av böter eller gottgörelse.³

Jöns Anderssons förhållande till K. M:t komplicerades, som nämnts, vid 1550-talets mitt av hans styvsvärson Sven Månssons onåd hos monarken. I nov. 1556 skulle Sven Månsson redan ha betalt igen 50 ungerska gyllen (c:a 300 mark), som han lånat av Lille Jöns. Denne hade fått ett pantbrev på beloppet, men återgav ej detta vid betalningen. År 1576, efter Sven Månssons död, drogs frågan upp, om det stora bötesbelopp, som Gustav Vasa krävt av Sven Månsson, hade erlagts eller inte. Här var både Johan III och Sven Månssons arvingar intresserade. Ett löftes- och pantbrev 1559 från Sven Månsson till Gustav Vasa hade lytt på 2 000 mark och 100 ungerska gyllen och som främsta löftesman hade Jöns Andersson stått. Om beloppet ej erlagts, skulle då Sven Månssons arvingar eller löftesmännen betala? Den 24 mars 1576 satt fem riksråd med i rätten. Jöns Andersson, som tydligen varit allvarligt sjuk någon tid dessförinnan, och Sven Månssons arvingar var personligen närvarande. Kyrkoherden M:r Olaus Petri Medelpadius och dåv. professorn Abraham Andreæ Angermannus vittnade, att Jöns Andersson, »när han låg uppå sin sotesäng och de vore förskickede av för:ne arvinger till samme Jöns, att han tillstod och bekände, det 3 000 mark och 100 ungerske gyllen vore utfästa». Jöns Andersson skulle »uti sin kjortleärme burit upp till salig konung Gustav höglovlig ihugkommelse 1 000 mark och 100 ungerska gyllen». Något kvitto kunde Lille Jöns inte förete på dessa 1 000 mark. Han nekade ej

² Kammarrådet Nils Pedersson Bielkes konceptböcker 1546—1550, utg. gm L. Sjödin (1951; Hist. handl. 33: 2); Räntekammarboken (cit. RKB) 1551: 9, fol. 19 v.; Strödda kamerala handlingar, vol. 27; Saltränskaper Sthlms slott (här nämnes i räkenskapen för 1556 Josef Arvidssons skepp »där K.M:t en del uti hade efter salige Mats Persson»), KA; GIR 1556, s. 271, 751; Likvidationer nr 91: 1, KA.

³ GIR 1557, s. 271; A. Viljanti, Gustav Vasas ryska krig 1554—1557, 2 (1957), s. 574.

heller direkt till att 2 000 mark och 100 ungerska gyllen var obetalda. Efter det parterna utvisats ur rådstugan, blev Jöns Andersson åter inkallad inför den förnämliga rätten och »till det högste förmanet» att bekänne om »för:ne penningesummé och guld var betald eller ej, ty det visste ingen bättre än han. Då svarade Jöns, att han intet visste, om det var betalet eller ej». Hur det verkligen förhöll sig, synes ej ha blivit klarlagt. Stadsskrivaren och borgmästaren från Erik XIV:s tid, Blasius Olsson, hävdade vid samma rättegångstillfälle, att »Sven kom icke utur fångelset, förr än han hade betalet högstbemälde salig konung Gustav till ytterste penningen». I och för sig verkar detta rätt sannolikt. Hur mycket Jöns Andersson erlagt förblir oklart. M:r Petrus Michaelis Fecht sade vid samma rättegångstillfälle sig ha hört »någre reser» av Jöns Andersson »vid hans bord», att han skulle ha burit »både penningar och guld» till konung Gustav för den utfästa summans betalning.⁴

För Erik XIV:s tid är källmaterialet för Stockholm i allmänhet rätt magert. Tänkebok saknas för flera år och är f. ö. mycket kortfattad. Den kompenseras i någon mån av den kungliga nämndens dombok. Sambandet är också helt klart. Ett flertal av de protokoll, som fördes i nämndens dombok, skulle annars ha ingått i tänkeboken i form av protokoll från s. k. riksrådssessioner. Stockholms stadssekreterare Blasius Olsson var också assessor i nämnden, som ofta sammanträdde på rådstugan. J. Rosén har påvisat, att domboksutgåvan delvis är missvisande. När en rad borgare vid några tillfällen är närvarande vid nämndens sessioner, så är det inte som ledamöter i nämnden utan som bisittare. Den 1 sept. 1563 var Jöns Andersson med bland de 24 bisittarna vid ett viktigt rättegångstillfälle; det gällde domen över hertig Johans tjänare. Enligt de av Rosén framdragna konceptprotokollen till domboken hade Jöns Andersson 22 mars 1566 själv blivit »tilltaled» av prokuratorn Jöran Persson om mynt och koppar, som han emot kungligt förbud utfört till Reval. Han erbjöds edgång för att fria sig från besykningen men avböjde detta och underkastade sig visligen helt. Han »tillböd sig vele vare i K. M:ts nöje», vilken formulering väl kan antas innebära erläggande av ett rundligt bötesbelopp. Han lyckades i varje fall undvika konflikt med Erik XIV och satt i april 1567 åter som bisittare i nämnden vid domen över en fogde. Samma månad hade

⁴ STb 1553—67, s. 173, 1576—78, s. 28 f., 118, 138 f., 143 ff.; jfr 1584—88, s. 300—306.

han jämte några andra borgare deltagit i ett speciellt förhör med f. d. rättmästaren Engelbrekt Andersson.⁵

På senhösten 1567 var kung Erik ännu sjuk efter krisen i samband med Sturemorden och frigav under denna svaghetsperiod brodern Johan. Av räntekammarboken framgår, att Erik 6 jan. 1568 underskrivit ett gåvobrev till hertig Johan på 10 000 mark. Detta belopp kvitterade hertigen den 14 samma månad. Det är av intresse, att just den 6 jan. 1568 lånade Jöns Andersson 600 mark till hertig Johan. Troligen hade Lille Jöns vetskap om det kungliga brevet. Han hade knappast annars vågat sig på någon långivning vid denna tid. Till upprorets finansärer synes han ej ha hört. Hans fortsatta långivning till Johan börjar ej förrän Stockholm öppnat sina portar och kung Erik satt i fängsligt förvar.⁶

Det lån Jöns Andersson lämnat dåvarande hertig Johan jan. 1568 var tämligen obetydligt, men det var givet vid en psykologisk tidpunkt. Hertigen var säkerligen tacksam att få kontanter att röra sig med, innan de 10 000 markerna utbetalades. Lille Jöns skulle också omedelbart efter tronskiftet hösten 1568 bispringa med nya lån. När Johan III etablerat sig i sin huvudstad, föreslog han borgerskapet fyra nya borgmästare och 24 rådmän, som förordnades 4 dec. 1568. De fyra borgmästarna var gamle Henrik Olofsson (Olsson), Jöns Andersson, Måns Haraldsson och Påvel Sasse. Redan vid valborgsmässan 1569 valdes nya borgmästare. Borgmästaruppsättningen från dec. 1568 framgår ej av ämbetsboken. I matrikeldelen av »Stockholms rådhus och råd» har den inte uppmärksamrats. Att den verkligen trätt i funktion framgår av att Jöns Andersson och Henrik Olsson (i nu nämnd ordning) vid riksdagen i Stockholm jan. 1569 upptas som första namn bland stadens representanter. De uppräknas dels vid annulleringen av 1567 års dom över herrarna i Uppsala, dels i borgerskapets trohetsförsäkran till Johan III. Lille Jöns Andersson fungerade endast som borgmästare ett halvår. Han har tydligen upp-

⁵ Tänkebok saknas 1560—62. — Konung Erik XIV:s nämnds dombok, utg. gm C. Silfverstolpe (1892; Hist. handl. 13:1), s. 108 f., 310 f.; J. Rosén, Studier kring Erik XIV:s höga nämnd (1955), s. 30, 105.

⁶ J. Mankell, Erik XIV:s fall (1876), s. 23; RKB 1567—68 (vol. 46):2, fol. 56, KA; Likvidationer, nr 91:1 (kop. av kungl. brev 27 okt. 1569), KA. Likvidationsakten påpekad av B. Odén, Kopparhandel och statsmonopol, s. 136, not 33; Strödda hist. handl., 6 (Handl. ang. revolutionen 1568, RA.

fattats som särskilt pålitlig för den nya regimen under dess första tid.⁷

Av Jöns Anderssons bevarade likvidationsakt framgår hans långivning till Johan III. Den pågick från 1568 t. o. m. 1574 i varierande poster, t. ex. 10 resp. 12 läster järn, 2 500 mark, hampa för 982 mark, kabeltåg, ankare, en liten båt (esping), 2 000 mark konung Gustavs mynt (motsv. 3 500). Nära 4 000 daler utgjorde K. M:ts skuld till de båda köpmännen Willem Brun och Gilius Sasse. För båda gällde, att de var skyldiga Lille Jöns pengar. Tanken var, att deras betalningar till honom skulle avkortas i K. M:ts skuld till dem. För Gilius Sasses del utgjorde skulden 3 000 daler och kvarstod tydligen delvis på gods, som Gilius levererat redan till Erik XIV. Johan III skulle sedan i sin tur betala Jöns Andersson. Saken komplicerades ytterligare av K. M:ts schackdrag att överlåta sin osäkra fordran på 2 000 mark och 100 ungerska gyllen i den Sven Månssonska affären till Gilius Sasse. Denne krävde nyåret 1577 Jöns Andersson på detta belopp med ränta. Åtgärden hängde tydligen samman med att Lille Jöns aug. 1576 krävt Gilius på ett större belopp i ränta efter 8 %. Jöns Andersson svarade jan. 1577 med att kräva ränta för 14 år och sade sig också 1571 ha blivit försnillad på 600 daler, då Gilius betalat huvudbeloppet och enligt Jöns' mening ej givit rätta värdet för dalern. Då ärendet drogs inför rådhusrätten, förklarades kraven på ränta för otillbörliga. Man beslöt, att båda skulle låta sina räntekrav falla, varmed parterna lät sig nöja.⁸

Räntebestämmelserna skiftade efter olika persedlar men var för K. M:t särskilt förmånliga, nämligen 5 %. Av en inneliggande, odaterad lös lapp i Jöns Anderssons likvidationsakt framgår, att han med köparen av det förut nämnda skeppet (ovan s. 16 f.) ursprungligen 1556 överenskommit om en ränta på 4 daler i månaden utgående på 550 daler. Då åtskilliga år gått hade skulden med ränta på ränta stigit till mer än det tiodubbla. Jöns Andersson har tydligen själv funnit detta i överkant. Det står att han trängde icke hårt på

⁷ Likvidationer . . . , jfr föreg. not. — Riksregistraturet (cit. RR) 1568—69, suppl., fol. 31 r., RA; Ämbetsbok 1545—81, s. 175; B. Lager, Johan III övertar makten i Stockholm (Hist. studier tillägn. Folke Lindberg, 1963), s. 53 ff. och not 18; SRA 1: 2, 1561—92 (1899), s. 287, 307.

⁸ Likvidationsakt, nr 91: 1, KA; RR 1/7 1575; fol. 119 r.; STb 1576—78, s. 79 f., 83, 223 f. Efterspel om Sven Månssons skuld ännu 1586, se STb 1584—88, s. 300—306.

utan krävde »vad kristeligen är och efter svenskt bruk för vart hundered daler om året 10 daler».⁹

Kronans skulder till Jöns Andersson reglerades främst genom ett öppet brev 30 april 1573. Han erhöll därigenom i betalning till dess skulden var gäldad den årliga räntan från Ilmola kapellgäll (122 bönder) i Österbotten med undantag av tiondegården och andra ovissa persedlar. I likvidationsakten redovisas för uppbörden år från år 1572—92 med varierande belopp. Under 70-talet synes den huvudsakligen ha utgått i smör. Redan 1580 ansåg K. M:t, att Jöns Andersson fått för mycket betalt och skulle leverera tillbaka några läster smör. På 80-talet uppbar emellertid arvingarna fortfarande betalning, vissa år dock ej med hela värdet. När slutavräkning gjordes 1592, hade kronan erlagt för mycket, och arvingarna ålades att återbetala c:a 1 000 daler. Hela kronans skuld till Jöns Andersson uppgick till 7 419 daler. Storleksordningen av ett belopp på 1500-talet är alltid svår att föreställa sig. Utländska köpmän hade ofta betydligt större fordringar på kronan. Att omsätta beloppet i moderna mynt är ogörligt. Summan utgjorde i varje fall 5 % av hela Älvsborgs lösen 1571 och jämnt 1 % av samtliga statsutgifter för 1582. Det måste ha rört sig om motsvarande åtskilliga hundra tusen kronor i våra dagars värde.¹⁰

Affärsmannen

Från 1540-talet till sin död 1581 hörde Jöns Andersson till Stockholms förmögnaste borgare. Hans handelsrörelses omfattning kan för många år följas i Tull och accis-serien och för vissa år i vågböckerna och fraktböckerna. Hans innehav av fast egendom finns

⁹ Angående 1500-talets räntesatser, se E. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, 1: 1 (1935), s. 197—201. Den ursprungliga räntebereäkningen för köparen av Jöns Anderssons skeppslast måste innebära, att man i detta fall räknat med ränta på ränta. Det var tydligen detta som justerades till 10 % per år på huvudbeloppet.

¹⁰ Konung Johan III:s koncept 30/4 1573, RA; Likvidationsakt, nr 91: 1, KA; Åkermarckska kopieboken 23/5 1571, KA; RR 23/9 1572, fol. 279 v. (redan här fråga om för stor smörleverans till J. A.), 1/7 1575, fol. 119 r. (löfte om 2 läster smör årligen från Österbotten i samb. med lånet till Gilius Sasse); 30/11 1580, f. 187 r. (jfr fol. 190 v.), 13/4 1592 f. 26; J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, 2 (1919—22), s. 351; 3 (1917—22), s. 98, 351; B. Odén, Rikets uppbörd och utgift (1955), s. 409.

väl dokumenterad i tänkeboken, liksom där också kan inhämtas vissa upplysningar om hans utlåning mot säkerhet och hans allmänna af-färsmannatyp.¹

Taxering

En god mätare på en borgares ekonomiska position är givetvis bevarade taxeringslängder — för Stockholms del främst skotteboken men även vissa enstaka längder över kronoutskylder. Längder över uttaxerad kommunalskatt, det s. k. skottet, finns från Jöns Anderssons verksamhetstid endast bevarade för åren 1545—60. Skottebeloppen varierade under Gustav Vasas tid ofta avsevärt år från år. Jöns Anderssons kommunalskatt utgjordes av följande belopp:

1545 Östra kv = fri som kämnär	1553 Södra kv = 88 mark
1546 » » = 70 mark	1554 » » = 80 »
1547 » » = 52 mark 4 öre	1555 » » = 100 »
1548 » » = 30 »	1556 » » = 70 »
1549 » » = fri som byggm.	1557 » » = 70 »
1550 » » = 60 mark	1558 Inre kv = 70 »
1551 » » = 55 »	1559 » » = 90 »
1552 » » = 50 »	1560 » » = 70 » ²

Utän jämförelse med beloppen för andra framträdande borgare har dessa siffror föga att säga. År 1545, när Jöns Andersson var befriad som kämnär, taxerades rådmännen Hans Eriksson, gift med Lille Jöns' blivande hustru, och Gunnar Olsson, sedermera borgmästare, högst, till 100 mark, och blivande borgmästaren Hans Gammal därnäst, till 60 mark. Följande år, då Jöns Andersson taxerades till 70 mark, betalade Hans Eriksson och Gunnar Olsson 80 och förre borgmästaren Olof Svart likaledes 70. År 1547 var Hans Eriksson, Gunnar Olsson och Hans Gammal högre taxerade än Lille Jöns. Av någon anledning synes 1548 ha varit ett dåligt år för denne; han taxerades bara till 30 mark och kom som nr 11 i storleksordning. År 1549 var han befriad på grund av kommunalt uppdrag, men 1550 var, näst efter Hans Eriksson (70 mark), Jöns Andersson och den kände köpmannen Staffan Sasse med vardera 60 mark högst taxerade för året. Nästa år var Jöns Andersson med 55 mark nr

¹ Fraktbok 1551—58, 1559—90, Borgm. o. råds arkiv, vol. 59—60, SSA, jfr f. ö. not 8 nedan.

² Skb 1545—59, 1558—60, SSA.

tre uppifrån, året därpå med 50 mark nr två (den senare borgmästaren Mats Persson hade 56). Till de högst taxerade detta år med genomsnittligt låga belopp hörde Hans Erikssons änka Karin med 32 mark.

I och med giftet med hustru Karin flyttade Lille Jöns över till södra kvarteret och upptaxerades till 88 mark, det högsta beloppet för 1553 (tre låg dock på 80 mark, nämligen hustru Brita, Hans Skräddeles änka, Hans Gammal och sedermera borgmästaren Henrik Olsson). År 1554 hade den s. k. Raumo Jöns' nyblivna änka Anna i samband med makens död taxerats upp till 95 mark, därnäst kom Jöns Andersson med 80 liksom Hans Skräddeles änka med samma belopp. Åren 1555—59 var Jöns Andersson högst taxerad (år 1557 hade dock hustru Brita, Hans Skräddeles änka, samma skottebelopp).³

För 1560 är Jöns Andersson ej upptagen i den ordinarie skottelängden. Två andra taxeringslängder finns emellertid bevarade för detta år. Den ena avser hjälp till Erik XIV:s planerade engelska resa. Här kom Lille Jöns som nr två med 70 mark efter Gert Skräddare (100 mark), vilken övertagit den av modern Brita drivna blomstrande handelsrörelsen. Den andra, uppbördslängd över brudskatt till prinsessan Katarina, taxerar Jöns Andersson högst, nämligen till 150 mark, och Gert Skräddare därnäst, till 140 mark. De främsta f. ö. av det handlande borgerskapet fick betala 100 mark.⁴

Från Erik XIV:s tid har endast bevarats en enstaka taxeringsuppgift av helt annat slag. Det är ett register över öl, som skulle utgöras av Stockholms stad till flottans behov i juli 1566. En normal skattesats bestod av en tunna öl per borgare eller ibland en tunna tillsammans för två. Några taxerades även här avsevärt högre. Ett par av stadens främsta köpmän som t. ex. Henrik Olsson och Hans Gammal levererade 6 resp. 8 tunnor var. För Jöns Anderssons måg, rådmannen Hans Andersson Guldsmed, står det i längden antecknat »2 t^r Rest.—4», vilket väl bör tolkas som 6 tunnor, varav 4 obetalda. Man kunde möjligen tänka sig, att det skulle kunna betyda 4 tun-

³ Skb; för borgmästare och rådmän i allmänhet se StRR 2. — Raumo Jöns' hustru Anna hörde till köpmansläkten Fordell, se E. Anthoni, Släkten Fordell o. dess släktförbindelser (Historisk tidskr. för Finland 1963), s. 101, 104.

⁴ Skb 1558—60, s. 143; Uppbördslängd över brudskatt, Borgm. o. råds arkiv, vol. 204, SSA; I. Peterzén, a. a., s. 109. De av Peterzén anförda skottebeloppen avser 1559, ej 1560.

nor med 2 i rest. För Jöns Anderssons del har emellertid antecknats »8 t^r Rest.—4 t^r», som då måste betyda 12 tunnor varav 4 ännu obetalda. Lille Jöns taxerades här avsevärt högre än någon annan borgare i staden.⁵

Det finns all anledning förmoda, att Jöns Andersson höll sin ekonomiska position i samhället även under 1570-talet. Vågböckernas och tullängdernas siffror ger vittnesbörd om den saken. Lille Jöns hade dock vissa bekymmer, då det gällde utbetalningen av det betydande arvet efter sin hustru Karin. Taxeringslängder saknas för Stockholm mellan 1566 och 1582. En supplik från Jöns Andersson till K. M:t, utförligt relaterad i ingående diariet 1574, belyser emellertid både hans ekonomiska särställning och akuta ekonomiska besvär. Han klagar där över, att sedan hans hustru dog för två år sedan hade hennes arvingar »ärvt ifrå honom halvparten av allt det han ägde både i löst och fast», hans son var i Tyskland (underförstått: och drog kostnader med sina studier). Han påpekar vidare sina lån till kronan, som han emellertid säger sig »njuta mere till onde än gode», beklagar sig över Gilius Sasse, som har »allt hans matrimonium» och besvärar sig över »att de förnämste borgare i staden hålle icke över 3 K. M:ts tjänare till kost, men han däremot håller 7». Han begär nu, att K. M:t »ville vare honom så gunstig», att han ej måtte behöva hålla mer än 4, när K. M:t är i staden och 2 i K. M:ts frånvaro. Att dagligen utspisa sju ovidkommande personer i sitt hem var en avsevärd börda.⁶

Redan från den bevarade skotteboksseriens början hör Lille Jöns till de högst taxerade. Under sex år av sexton toppar han listan. Efter sitt gifte med hustru Karin, då han slagit samman Hans Erikssons betydande handelsrörelse med sin egen, framträder han på 1550-talets slut som Stockholms förmögna svenske borgare. Hans position hotas tydligen först omkring 1560, då hans taxering icke längre kan följas, av Hans Skräddares efterlämnade handelshus. Ölskattelängden 1566 och suppliken 1574 med sina uppgifter om Jöns Anderssons stora gästningsbörda, ger klart besked om att han på 1560- och 70-talen fortfarande höll ställningen som stadens troiligen förmögna svenske köpman.⁷

⁵ Förteckning över uttaxeringar av öl till skeppsflottan 1566, Borgm. o. råds arkiv, vol. 205, SSA.

⁶ Johan III:s ingående diaries 3 mars 1574, RA.

⁷ StRR 2, R nr 265, kallar Hans Skräddare för Hans Olsson, till yrket skräd-

Handelsrörelse

Jöns Anderssons handelsrörelse kan följas från 1530-talet och till hans död 1581. Under hela den tid han framträder i materialet rörande utrikeshandeln hör han till de främsta inhemska köpmännen. Flera år leder han tveklöst. En affärsrörelse kan ju skifta år från år; en köpman kan ha ett par lyckade handelsår och sedan gå tillbaka till relativ obetydlighet igen. Men Jöns Andersson håller sig ända fram till sina sista år i tätgruppen. Om det vore möjligt att räkna ut ett medeltal av handelns värde för de ledande svenska köpmännen under Lille Jöns' tid, skulle han säkerligen komma som nummer ett. Han hade också en ovanligt lång verksamhetstid. Det är ingen tillfällighet, att han ofta inleder längderna, när dessa uppställdes efter personer. I vågböckerna står han först, i vissa tulllängder placeras han närmast efter borgmästarna.

Huvudkällan för *utrikeshandeln* är Tull och accis-serien i Kammararkivet. Den finns från 1533 i en tämligen välbevarad svit för Stockholm, dock av skiftande beskaffenhet för skilda år. Ofta får man utmärkta upplysningar om importen men vissa år har tullskrivaren ej besvärat sig med att uppföra vad som var tullfritt. Ibland anges bara varukvantiteter, ibland också värdet i mark. Under Gustav Vasas tid har längderna inte alltid med tullen att göra utan är att betrakta som handelsstatistik. Stockholms vågböcker, som dock endast finns bevarade för nio år av Jöns Anderssons verksamhetstid, kompletterar och delvis komplicerar bilden av utrikeshandeln.⁸

Skilda forskare har utnyttjat och karakteriserat dessa båda viktiga källserier, men ingen har haft anledning syssla med materialet ur den

dare. Detta har satt spår i samtliga tänkeboksregister och i ämbetsboksregistret. I originaltexterna kallas han endast för Hans Skräddare. Han var köpman och säkerligen till börden lybeckare. Sönerna Henrik och Hans var köpmän i Lybeck. Sonen Gerts räkenskaper var förda på tyska enligt vad som framgår av ett utdrag i tänkeboken 1568—75, s. 474. Gert Skräddare levde ännu juni 1565, var troligen död 1566 men i varje fall okt. 1573. Hans handelsrörelses omfattning 1559 framgår av H. Forsell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste, 2 (1875), s. 69, jfr även nedan.

⁸ ToA 1533—81, vol. 291—323, KA; Stockholms vågbok 1544 (fragment), 1546, 1548 (Bergsbruk nr 500—502), KA; Vågbok 1572—74, 1576—77, 80—81, Borgm. o. råds arkiv vol. 100—106, SSA. — Rörande handelsregisterna 1549—52 se not 19 nedan.

enskilde köpmannens synvinkel.⁹ En rad frågor tränger sig på. De som rör den aktiva utrikeshandeln och direkt påverkas av tullbestämmelserna går relativt lätt att besvara som t. ex. om varuslag, kvantiteter, priser och inriktning. Andra frågor är betydligt svårare: uppköp hemma och utomlands, försäljningen i Stockholm (»passivhandeln»), creditsystemet, ev. skeppsparter, frakter, kompanjoner och anställda. Inrikeshandeln är ytterligt svår att få grepp om. Omfånget av Jöns Anderssons handel med kronan kan däremot med rätt stor säkerhet fastställas. En mängd konkreta problem angående den privata handelns organisation på 1500-talet är mycket litet berörda i litteraturen. Någon fullständig klarhet kan säkerligen ej heller vinnas.¹⁰

Utrikeshandelns intima beroende av utrikespolitiken blev för Stockholms köpmän kännbar från 1530-talet och med korta uppehåll fram till 1571. När den borgare Jöns Andersson som troligen är

⁹ En koncis sammanfattning av källmaterialet för handeln under Gustav Vasas tid hos S. Lundkvist, *Gustav Vasas och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534—1557* (1960), s. 14. — H. Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste*, 2 (1875), redovisar mängder av förträffligt material för Gustav Vasas tid ur Kammararkivets då oordnade samlingar; ur ToA särskilt s. 2—70. — ToA är grunden för hela framställningen hos W. Smith, *Äldre svenskt tullväsen* (1934). Han går fram till Gustav I:s död. I dens., *Studier i svensk tulladministration*, 1. *Från äldsta tid till omkring 1718* (1950), är framställningen mera kortfattad men omfattar ett kap. om »Tullarna under Gustav Vasas söner» (s. 27—48). — K. Kumlien har utnyttjat ToA för sin stora avhandling, *Sverige och hanseaterna. Studier i svensk politik och utrikeshandel* (1953). Han karakteriserar serien s. 278 f. En undersökning av Stockholms utrikeshandel och köpmanskår under tiden från Johan III fram till stormaktstidens början med utgångspunkt från denna serie förberedes nu av professor Kumlien. — Jfr även Heckscher, a. a., s. 43—48. — Vågböckerna har för vissa år utnyttjats av Heckscher, a. a., s. 102—109 o. Bil. VI. De karakteriseras av Kumlien i a. a., s. 279 ff., av Odén i *Stockholms äldre vågböcker* (Scandia 1959), i dens., *Kopparhandel och statsmonopol* (1960), särskilt s. 127—159, samt av J. M. Fahlström, *Stockholms offentliga vågväsen* (Sthlms stads arkivnämnd och stadsarkiv. Årsberättelse 1952, tr. 1953).

¹⁰ Jöns Anderssons affärer med kronan bl. a. i serien *Varuhus och handling, Stockholms slott 1539—82, och Likvidationer* 91: 1, KA. — Något fullständigt svenskt köpmansarkiv från 1500-talet har ej återfunnits. B. Odén redogör för vissa rester av ett sådant för Gävle i *Ett svenskt köpmansarkiv från senare 1500-talet* (Vet.soc. i Lund årsbok 1960). B. Odéns En nederländsk köpman i Erik XIV:s Stockholm (Vet.soc. i Lund årsbok 1961) ger konkret och intressant belysning av en utlännings affärsresa på 1560-talet.

identisk med Lille Jöns 1533 framträder i Stockholms första bevarade tullbok, var Grevefejden under uppsegling med avbrott i handelsförbindelserna med Lybeck som naturlig följd. År 1535 (tullängderna 1533—34 anger ej varuslag) importerade han från Reval, Königsberg och framför allt Danzig 22 läster 5 tunnor salt, 18 säckar humle och 17 skeppund bly. F. ö. tillkom bl. a. några tygpäckar, en tunna lök och ett fat pryssing (starkt öl från Preussen). År 1536 är importen av samma art, dock något större. Vid två frakttillfällen skeppade han detta år varor från Lybeck.¹¹

Den första bevarade exportlängden är från 1537. Jöns Andersson exporterade på sju resor (4 till Danzig, 1 till Riga, 1 till Königsberg, 1 till Lybeck) 28 läster järn, 21 fat tran, 8 decker (= 8 × 10 st.) bockskinn, 20 timmer (= 20 × 40 st.) gråskinn (ekorrskinn), 1 tunna smör och 1 häst. Tullängder saknas helt 1540—42 och 1547, är skadade för 1545 och ofullständiga för 1544 och 1546. År 1543 finns en importlängd bevarad som för Jöns Anderssons del visar samma varusortiment, dock med ökning för tygerna. Av 16 resor var 3 från Lybeck.¹²

1546 års skadade importlängd upptar ej handeln med Lybeck och Holland. Av vad som kan utläsas utgjordes Jöns Anderssons tämligen betydande import från Danzig och Reval av salt, humle, kabelgarn, lärft o. s. v. Hans import från Danzig, Reval och Riga 1548 var av samma typ och storleksordning. År 1548 redovisas också i tulllängderna för en dyrbar skeppsladdning från Amsterdam som enbart för Jöns Anderssons del gick upp till c:a 3 000 mark. Hans andel i lasten bestod av 5 läster salt, 7 »pipor bastart» (sött russinvin), 6 »stycken» rhenskt vin, tyger, kramvaror och kryddor. Importen från Lybeck s. å. utgjordes av tyger och uppgick på tre resor i värde till knappt en tredjedel av den enda laddningen från Holland. Längder-

¹¹ ToA, vol. 291: 1. Jfr Peterzén, Gustav Vasas äldsta tulljournal (HT 1933). Rörande Grevefejden och utrikespolitiken i allmänhet se I. Hammarström, Finansförvaltning och varuhandel 1504—1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning (1956), s. 446—454, A. Falk, Gustaf Vasas utrikespolitik med afseende på handeln (1907) och framför allt Lundkvist, a. a.

¹² ToA 291: 2 = exportlängd 1537—38 har 1939 överförts till ToA från serien Provisoriskt ordnade handlingar, KA, och har därför ej upptagits på den förträffliga översikten över tullboksbeståndet 1533—60 för Stockholm i Smith, Äldre svenskt tullväsen, s. 237 ff. Jfr I. Hammarström, a. a., s. 451, not 4. Importlängd 1543 i ToA 292 (bunt 2).

na för denna tid saknar helt summeringar, varför jämförelse med andra svenska köpmän ej kan ske utan stor svårighet.¹³

En viss ersättning för bristen på uppgifter om exporten ger de båda bevarade vågböckerna för Stockholm från 1540-talet. Enligt 1546 års vågbok lät Lille Jöns väga 16 läster och 1 fat osmundjärn, 28½ skeppund stångjärn och 9½ skeppund plåtkoppar. Vid en jämförelse med övriga Stockholmsborgare hävdar han sig här väl. C:a 10 borgare vägde osmundjärn i större kvantiteter än han. Beträffande stångjärn och koppar kom han som nummer två. Utöver dessa exportvaror upptar vågboken endast råkoppar, som Jöns Andersson ej alls lät väga. Enligt 1548 års vågbok hade han en obetydlig vägning av osmundjärn (7 läster, 7 fat), en avsevärd av stångjärn (54 skeppund), vägde f. ö. den största smörkvantiteten för året (2 läster, 10 tunnor), gäddor (5 skpd) och råkoppar (drygt 2 skpd).¹⁴

Arten av Jöns Anderssons handel var redan från början given och i stort sett typisk för den inhemske stockholmare. Vid sidan av någon ofta värdefull laddning med tyger och kramgoods, kompletterad med någon »pipa» eller åm »bastart» eller något »stycke» rhenskt vin skulle han främst komma att importera salt, humle och hampa. Gustav Vasas genomgående antilybska politik och efter hand alltmer markanta förkärlek för passivhandel på Lybeck kom de flesta svenska köpmännen att inrikta sin aktiva handel på de baltiska städerna och Danzig. En viss trafik förekom på Stralsund och Rostock men var aldrig särskilt betydande. Skeppen på lybecktraden var ofta större än på de övriga och värdet av lasten också väsentligt mycket högre. Jöns Anderssons lybeckimport kunde, trots de få skepp per säsong som bar hans varor, ibland i värde mäta sig med hans övriga utrikeshandel, men i allmänhet dominerade hans import från andra orter. Handeln på Holland var mer sporadisk — i varje fall är uppgifterna

¹³ ToA 1546 och 1548 i resp. ToA 294: 2 (obs!) och 294: 1. — Varuvärderingarna för importvarorna är svåra att göra på grund av den rika floran av kvaliteter i skiftande förpackningar. Avsikten är här ej att lämna exakta siffror utan användbara jämförelsetal. De uppgifter, som står till förfogande är kronans varuvärderingar. De verkliga försäljnings- och inköpspriserna kan ha avvikit avsevärt därifrån. I stort sett har Forssells pristabeller för 1550-talet följts, a. a., s. 12—22. Om prisnivåns förändringar (rör främst exportvaror) se Lundkvist, a. a., s. 19, och I. Hammarström, *The »Price revolution» of the Sixteenth Century* (Scandinavian Economic History Review, 5, 1958), s. 143—154.

¹⁴ Stockholms vågböcker 1546 o. 1548, KA; Heckscher, a. a., s. 105.

därom ej kontinuerliga — men kunde gå upp till betydande summor. Utförsellängden 1537, den enda bevarade före 1549, uppger med all säkerhet typiska exportvaror: järn, tran, smör, hudar och skinn.¹⁵

Gustav Vasas intresse för handeln yttrade sig under 1540-talet i ett intensivt reglementerande och i upprepade förhandlingar med städernas representanter. Han vände sig i det stora mandatet 1546 mot »denne svåre dyre tid och store oskickelighet i köpmanshandelen», mot landsköpet, mot bulvanhandeln (handeln »med främmande mans penningar»), mot köpmännens blandade varusortiment m. m. Den uppdelning av köpmännen som K. M:t tänkt sig utgick i huvudsak från importhandeln och uttryckes något dunkelt i en tänkeboksnotis: »den som vill vare en krämare, skall ock alltid handle med kramgods, en annan med annat slikt, vad det helst vare kan, lärft, örter eller speceri, somlige med allehonde kläde, de andre med salt och humla, fisk smör och annat slikt». Enligt ämbetsboken för 1546 upptas detta år som nya kommunala förtroendemän »oldersmän», för »klädet», för »kramet» och tyvärr skadat, men följande kan läsas, »för s. bla, allt lakegods och alle livländske var. . .», vilket bör betyda »för salt, humbla, . . . och alle livländske varor». Utrymme ges knappast för någon fjärde grupp, vilken inte heller verkar vara uppförd i ämbetsboken.¹⁶

Denna uppdelning var på intet sätt naturlig för de svenska köpmännen. Jöns Andersson kan inplaceras i vilken av de fyra kategorierna som helst. Hans genomgående stora salt- och humleimport

¹⁵ Rörande exportförbudet för svenskar till Lybeck från 1550 se Peterzén, a. a., s. 70 ff. Jfr även nedan. — Ang. Gustav Vasas handelspolitiska program se allmänt Ingvar Andersson, Gustav Vasa och den ekonomiska politiken (Svenskt och europeiskt femtonhundratals, Skrifter utg. K. Hum. vet.-samf. i Lund, 36, 1943) samt Lundkvist, a. a., s. 71 f., som konstaterar motsättningen mellan kungens uppmuntrande av aktivhandeln framför allt väst-vart, medan han samtidigt pläderar för passivhandel på Lybeck för att undvika mellanhändernas handelsvinst. Kategoriindelningen av köpmän hos Peterzén, a. a., s. 62.

¹⁶ PRFS 2, nr 175; STb 1544—48, s. 149; Ämbetsbok 1546, SSA. — Ang. regleringspolitiken och kategoriindelningen av köpmän se Peterzén, a. a., s. 56—66. — P. J. Bergius, Inträdes-tal om Stockholm för 200 år sen och Stockholm nu för tiden . . . hållit för Kongl. vet. academien (1758), s. 25, återger »En ordning på köpenskapen uti pertselevis», som uppdelar borgarna i Stockholm 1560 i tre grupper efter olika exportvaror: metaller, fett och hudar, fisk och vissa skinn. J. A. upptas där först på listan över metallexportörer.

skulle möjligen föranleda hans placering i grupp fyra. Av ämbetsboken 1547 framgår, att han tillhörde de fem värderingsmännen för allehanda kläde, vilket snarast tyder på grupp tre. De nya handelsbestämmelserna kompletterades med maximipriser. Flera exempel finns på köpmän som bötfälldes för överträdelse av prisbestämmelserna. Den 28 nov. 1547 dömdes både Jöns Andersson och Josef Arvidsson till böter. Lille Jöns hade givit 2 mark timret för »samfong» (= höstskinn av ekorre) i stället för 13 öre, alltså 3 öre för mycket.¹⁷

Regleringsbestämmelserna var impopulära och försyndelserna många. I längden kunde ej mandatet efterlevas. Ännu i början av 1548 fick stockholmsborgarna emellertid söka mildra Gustav Vasas vrede mot överträdelse genom löfte om en bötessumma på 3 000 mark. Något år senare var dock gärdet uppgivet.¹⁸

K. M:t höll emellertid fortsatt skarp kontroll över handeln. Bland tullängderna i Kammararkivet ingår några mycket intressanta och digra volymer för 1549—52, »Register över all köpmanshandel» (i litteraturen kallade »köphandelsregister»). De har utförligt skildrats av främst W. Smith. Att de ej har direkt samband med tul-len står klart. Gustav Vasa har säkerligen härigenom sökt överblicka hela stockholmshandelns funktion och framför allt komma till rätta med bulvanhandeln.¹⁹

Registren är uppställda efter köpmän och börjar 1549 med Jöns Anderssons namn. Under rubriken »Östantill» redogöres för hans uppköp på Saltsjösidan och upptas varor från Norrland och Finland som smör, tran, lax, annan fisk och hudar. Den följande rubriken »Västantill» (eller 1551 »Av uppstäderna») skulle täcka hans uppköp från Mälarsidan: järn, koppar, bockskinn. Tanken var väl närmast, att Jöns Anderssons uppköp av varor för export därmed skulle vara redovisade. Under nästa titel, »Utföring», redovisas för hans direktexport av järn, koppar, smör, hudar, skinn. Detta efter-

¹⁷ Ämbetsbok 1547, f. 21 r.; STb 1544—48, s. 268; Peterzén, a. a., s. 64.; S. Söderlind, *Två fornsvenska lagstermer* (HT 1963), s. 401 (ang. ekorrskinn).

¹⁸ Peterzén, a. a., s. 65 f.

¹⁹ ToA 1549—52, vol. 295—298. — Smith, *Äldre sv. tullväsen*, s. 185—198; Forssell, a. a., s. 65 f.; Peterzén, a. a., s. 63, 74 f. (om bulvanhandeln); Heckscher, a. a., Bil. VI, s. 31; Odén, *Sthlms äldre vågböcker*, s. 134.

följes av »Införing», upptagande stora mängder salt och humle, diverse tygsorter, vin och kramgods. Hela sammanställningen avslutas med »Tillstädes eller härhemma sålt» varvid dock endast viktigare varusorter anges: järn, koppar, smör, lax. Till sist kommer en något dunkelt formulerad anmärkning »Det mera här hemma är [än?] han sålt haver, det antecknat är eller till städes ligger, finnes uti hans handel östantill». Efter jämförelse med andra liknande anteckningar kan den tolkas så, att de varor som han inte sålt och som inte närmare specificerats under rubriken »Tillstädes . . .», de återfinns på uppköpsidan.²⁰

Dessa säregna och belysande register kan vara värda en närmare granskning ur en enskild köpmans synvinkel, vilket ej tidigare skett. Just för 1549 är källäget särskilt gynnsamt, eftersom en god tullängd över exporten finns i behåll och för importen uppgifter om västvar- och lybeckhandeln. Handelsregistrets export- och importuppgifter kan konstateras vara uppgjorda efter tullängden. Variationerna är små. I exporttullängden upptas även några poster tran, älghudar och gäddor som ej har motsvarighet i handelsregistret och 70 decker bockskinn utöver de 95 som står upptagna. F. ö. stämmer uppgifterna både till varuslag och kvantiteter. Införseluppgifterna kan ej kollas på samma sätt, då längder för handeln på Danzig och de baltiska länderna saknas. Av de 106 läster salt Jöns Andersson importerade för året hade han köpt 82 läster i Brouage (»Browoss») och 13 i Amsterdam. Flera uppgifter om tygstycken som 3 stycken engelskt, 2 stycken leijsk, 10 stycken hagenskt och horniskt, 37 decker »röllesk» (ett slags karduan) stämmer exakt med inköp från Lybeck enligt årets tullängd. Övriga varor, som det resterande saltet, humle, prysing, revelsk lärft, hampa och ryska hudar, hörde till de sorter som var typiska för importen från Danzig och Balticum. Det förefaller helt orimligt, att under rubriken »Införing» skulle ha medräknats de importvaror Jöns Andersson köpt i Stockholm av tyska eller svenska köpmän. Trots att den östliga handeln ej är med, täcker den bevarade tullimportlängden c:a 60 % av införselns värde.²¹

Det sista avsnittet »Tillstädes eller härhemma sålt» har tydligen tillkommit genom en enkel räkneoperation. Det stämmer för bra. Jöns Andersson hade »Västantill» uppköpt 19 läster 10 fat osmund-

²⁰ ToA 1549, vol. 295, 1551, vol. 297.

²¹ ToA 1549, vol. 295.

järn, han exporterade 13 läster, återstår 6 läster 10 fat som mycket riktigt uppförts som »Tillstädes . . . ». Han hade köpt 128½ skeppund stångjärn, sålt 17½ skeppund och hade »Tillstädes . . . » 111 skeppund. Koppar och smör stämmer på samma sätt. Vad som däremot visar en påfallande inkongruens är uppköpen »Östantill» och exporten. Flera fisk- och skinnpartier har ej uppförts varken på exporten eller »Tillstädes . . . » men där fanns ju ett förbehåll, just för handeln östantill. Betydelsefullare ur kontrollsynpunkt är, att av hudar, framför allt bockskinn och kalvskinn, betydligt större kvantiteter exporterats än vad som uppköpts. I och för sig är det dock rimligt, att en köpman hade varor liggande från ett år till ett annat. Under utförsel upptas varor till ett värde av c:a 6 000 mark, under införsel till c:a 14 500 (därav c:a 6 500 från »västvarthandeln»). Handelsbalansen blir alltså också haltande.

Handelsregistret 1550 har slopat det sista avsnittet som skulle söka redogöra för skillnaden mellan uppköp och försäljning. Jöns Anderssons varusortiment är oförändrat. För 1551 års register har man lärt av föregående svagheter. Uppköpen »Östantill» redovisas ej längre. Rubrikerna lyder nu: »Av uppstäderna», »Utföring», »Införing», »Sålt tyskom» (d. v. s. tyska köpsvenner i Stockholm), »Sålt svenska köp[svenner]». Något försök att få uppköp och försäljning av metallkvantiteterna utjämnade förekommer inte detta år. Jöns Andersson uppköper för året 31 läster osmundjärn, exporterar 34 läster och säljer »tyskom» 2 läster 8 fat och till svenska köpsvenner 3 läster. Samma är förhållandet med stångjärnet: 29 skeppund i uppköp, 22 skeppund i direkt export, 29 skeppund sålda till tyska köpsvenner. Importen är av likartat slag och av samma storleksordning som föregående år. 1552 års handelsregister har på slutet enbart rubriken »Sålt hemma». ²²

Nu försvunna vågböcker har av H. Forssell och W. Smith antagits vara källan för siffrorna för uppköpen. B. Odén anser mindre troligt, att en sammanhängande svit av vågböcker förelegat. Uppgifter från vågen kan dock ha varit grunden för uppköpssiffrorna för metall, smör och vissa andra vägbara varor. För 1546 finns bland tullängderna bevarad en längd med rubriken »Summa på alle de partseler som inköpte äre ved Stockholms bryggia». Lille Jöns upp-
tas där närmast efter borgmästarna som inköpare av en rad varor

²² ToA 1551—52, vol. 296—298.

av samma typ som under handelsregistrets »Östantill»: 7 läster smör, 2 läster lax, tran, fisk, hudar, skinn, vadmal, 1 skuta och 1 båt. Broskrivare för respektive östra och västra bron upptas fr. o. m. 1547 i ämbetsboken. Kontroll har tydligen utövats på all sjötrafik i Stockholm.²³

Vid en första konfrontation med handelsregistren tycker man sig se Jöns Andersson gå från sitt hus vid Österlånggatan gränden ner till »bron östantill» för uppköp av Norrlands- och Finlandsvoror för export, sedan återvända gränden upp, snedda över Järntorget och alldeles nedanför vid Järnbron vid Kornhamn handla järn och koppar för årets handel. Rubriksättningen är farligt konkret i sin formulering.

Gustav Vasa och hans skrivare kunde dock inte få klarhet i hela sanningen om varje köpmans uppköp och försäljning. Men de kunde få en god uppfattning om vad varje enskild borgare gick för, hans årliga handelsomsättning och dess art. De inköp stockholmsborgarna gjorde i Stockholm, antingen det var importvaror från utländska köpmän eller exportvaror från inhemska, har ej innefattats i registren. De ger förträffliga extrakt av nu förlorade tullängder 1550—52, men de upplyser ej om destinationsorterna. Säkerligen återfinns i registren också uppgifter från vägningen och inköpen vid östra och västra bron. Sitt största värde har registren ur denna undersökning speciella utgångspunkter genom att de möjliggör en jämförelse av omfattningen av de förnämsta stockholmsborgarnas affärsrörelse.

Sammanställer man kvantitetsuppgifterna under de olika rubrikerna för Jöns Andersson med dem för övriga sex till sju högst taxerade borgare i Stockholm, leder han synbarligen som importör under de fyra redovisningsåren. Han stod t. ex. för mer än 10 % av borgarimporten av salt. För året 1550 är en rättvis bedömning av försäljningen ej möjlig, eftersom inga siffror finns för vad som såldes i Stockholm. Beträffande metallerna ledde hustru Brita, som stod för Hans Skräddares efterlämnade, blomstrande handelshus,

²³ Forssell, a. a., s. 65; Odén, a. a., s. 137 f.; Smith, a. a., s. 194 f. Smith påpekar även förekomsten i serien Varuhus och handling, Sthlms slott 1548, av en liten längd från 27 mars som upplyser om handeln på »bron denna dag». — Ämbetsbok 1547. — ToA 1546, vol. 294: 1. Längden över uppköpare vid Stockholms brygga skulle för en bedömning av Stockholms befolkningssammansättning vid 1540-talets mitt ge betydligt fylligare uppgifter än skotteboken.

och borgmästaren Henrik Olsson något över Jöns Andersson 1549, 51 och 52, men denne hade ett rikare varusortiment. För 1549 gäller samma förhållande rådmannen Hans Eriksson († 1550), gift med Lille Jöns' blivande maka. Av försäljningssiffrorna framgår, att Jöns Andersson under dessa år närmast förde en aktiv utrikeshandel. Den angivna försäljningen i Stockholm var mindre än den direkta exporten.²⁴

Tullängder över tullfritt gods saknas 1550—56. Gustav Vasa hade fr. o. m. 1550 förbjudit svenska köpmän att göra handelsresor till Lybeck. De lybska varorna skulle föras till Stockholm för försäljning där. I samband med ryska kriget lättades på importbestämmelserna, och för 1557 finns åter en importlängd med tullfritt gods antecknat. Det rör sig för Jöns Anderssons del om en import med få varuslag: 46 säckar humle, ett antal värdefulla tygstycken, 8 skeppund hampa och en efter hans förhållanden obetydlig saltkvantitet (7 läster) från Danzig, Riga och Helsingfors.²⁵

Från 1558, då särbestämmelserna rörande Lybeckhandeln upphävts, finns en förträfflig exportlängd med sammanfattning av kvantiteterna för varje borgare. Jöns Andersson hade detta år de största värdena, dock tätt följd av Gert Skraddare, Hans Skraddares son. För året märkes för Jöns Andersson förutom sedvanlig metallexport (45 läster järn, 31 skeppund stångjärn), en ovanligt stor post tran, 41 fat, som utskeppades till Danzig. Litet försiktigt hade han också

²⁴ ToA 1549—52. — B. Odén karakteriserar i Kopparhandel och statsmonopol, s. 136, med utgångspunkt från vågboksmaterialet från 1570-talet, Jöns Andersson som köpman: »Det är inte utan intresse, att han tillhörde den köpmansgeneration, som redan under Gustav Vasas tid utbildat sin handelsorganisation och affärspraxis... Lille Jöns i Stockholm företrädde en svensk köpmanstyp, som torde ha varit den vanligaste under medeltiden. Det var de köpmän, som inte själva förde varor utomlands utan som handlade med de främmande i rikets sjöstäder. De drev — med applicering av modern terminologi — passiv utrikeshandel.» Som nedan skall påvisas stämmer karakteristiken för J. A:s sista år. Åren kring 1550 har hans aktivhandel på exportsidan varit större än hans passivhandel. En betydande del av värdet av hans export bestod senare av varor som ej vågfördes: tran, hudar och skinn. Av nedanstående framställning framgår, att han som direktimportör på 1570-talet hör till Stockholms allra främsta.

²⁵ Peterzén, s. 70 f.; ToA 1550—57, vol. 296—303.

återupptagit aktivhandeln med Lybeck. En i sitt slag synnerligen be-lysan- de och unik längd för s. å. har följande titel: »Register på alle inländske varur som Stockholms borgare hava sålt utländske köpmän här uti Stockholm». Där upptas, sammanförda under den enskilde borgarens namn, alla redovisade försäljningar i datoföljd med upp- gift om vem han sålt till och vad han sålt. Registret för Jöns An- dersons börjar:

18 maj	Hans Hesse	Gråverk —137 timmer (därav Nils Skrivare 25 timmer)
18 maj	Thomas Dappe	Järn — 1 läst
18 maj	Simon Jericke	Järn — 1 ¹ / ₂ läst, 3 fat
» »	» »	Räver — 10 st.
25 maj	Hans Willfång	Tran —7 fat o. s. v.

Sammanlagt upptas 29 försäljningstillfällen från maj till november med 16 olika köpmän. Sex av dem hade under 1550-talet varit an- tecknade i skotteboken som skottebetalande tyska köpsvenner. De öv- riga förekommer liksom dessa mycket ofta bland importörer och var i allmänhet lybeckare. På en särskild lapp har sedan Jöns Anders- sons försäljning uppställts efter varuslag. Värdet av det sålda uppgår till c:a 13 500 mark och översteg med ett par tusen hans direktex- port för året.²⁶

Gustav Vasas fortsatta konkreta intresse för handeldns utövare vi- sar sig också för 1559 i utomordentliga sammanfattningar av både export och import. Orsaken till sammanställningen är den 1559 in- förda exporttullen på 3 % för alla kategorier köpmän. De har ut- nyttjats av Forssell i en tabellarisk framställning över de förnämsta stockholmsborgarnas utförsel och införsel. Ledningen i storleksord- ning hade nu tagits av Berent von Hamburg, som 1558 första gången uppföres i skottebokens borgarlängd. Denne hade en export till ett värde av 19 782 mark och import till 13 152 (sammanlagt värde 32 934), följd av den förut nämnde Gert Skräddare med export till 15 496 mark och import till 9 707 mark (sammanlagt 25 203). Båda var till helt övervägande grad inriktade på lybeckhandeln. Först som tredje namn kommer Jöns Andersson med export till 8 168 marks värde och import till 9 841 (sammanlagt 18 009).

²⁶ ToA 1558, vol. 304.

Med de exakta siffror man har för året kan det vara skäl anföra fördelningen på olika orter för Jöns Andersson:

	Export 1559	Import 1559	Importöverskott
Lybeck	2 224	2 498	274
Danzig	3 542	3 743	201
Amsterdam	2 402	3 600	
	8 168	9 841	

Skillnaden i export och import har för samtliga köpmän särskilt noterats och för Jöns Anderssons del angivits med följande formulering: »Är mere infört som haver stått sedan Anno 58». Berent von Hamburg och Gert Skräddare hade tvärtom stora exportöverskott, som anges »stå» i Lybeck.

Varuutbytet visar för året vissa särdrag. Så t. ex. utgjordes halva värdet av Jöns Anderssons lybeckimport av 3 läster 5 tunnor honung. Från Danzig däremot utgjorde 49 säckar humle i värde c:a $\frac{3}{4}$ av importen. Till Amsterdam utfördes detta år trävaror för mer än hälften av exportvärdet, nämligen 3 000 läkter (562½ mark), 20 master (240 mark) och 600 spiror (600 mark). I gengäld hemförde han 50 läster salt från Frankrike.²⁷

»Västvarthandeln» favoriserades av Gustav Vasa. Han såg här en möjlighet att för de viktiga importvarorna salt och tyger förbigå Lybeck och vad han betraktade som en onödig mellanhand. Handel med Holland förekom redan i början av 1530-talet. Konungens uppmärksammade intresse för denna handel vid 1540-talets mitt resulterade i skeppet Svanens resa 1545 med konungen och 33 stockholmsborgare som befraktare och med en insats på 175 mark var för dessa. Jöns Andersson deltog givetvis. För hans import från Amsterdam 1548 har ovan redogjorts. Följande år finns både in- och utförsellängder och Jöns Andersson exporterade då i början av juni ett blandat parti hudar och skinn (ox-, ko-, älg- och renhudar,

²⁷ ToA 1559, vol. 305 (bunt 1 innehåller en lista över en rad exportvarors värde i mark). — Forssell, a. a., s. 68—69 (summeringarna här skiljer sig obetydligt från Forssells); Smith, Studier i sv. tulladministration, s. 25 ff. — Om Gert Skräddare jfr ovan s. 25, not 7. Berent von Hamburg står ej upptagen bland tyska köpsvenner i Skb. Han dog trol. omkr. 1565 (i Varuhus och handling, Sthlms slott, KA, nämnes han som levande 1565; änkan omtalas där 1566).

bock- och loskinn) samt 2½ tunnor smör. I slutet av juni kom Josef Arvidssons skepp från Brouage med saltlast, 82 läster för Jöns Anderssons del, och i oktober återkom det skepp som besöjt hans export med för hans del 13 läster salt, 2 stycken rhenskt vin och 1 stycke bastart.²⁸

Tulljournalerna ger ej besked om de svenska borgarnas import västerifrån 1550—56. Jöns Anderssons fortsatta stora saltimport, som framgår av handelsregistren 1550—52 (98, 90 och 77 läster) tyder på, att han importerat salt västerifrån liksom 1549. År 1558 deltog han i en skeppsladdning till Amsterdam med 12 skeppund stångjärn och 3 decker älghudar. För hans västvarthandel 1559 har ovan redogjorts. Han exporterade till Amsterdam men importerade från Frankrike. En notis från 1560 ger förklaringen. Bland 1560 års tulllängder återfinnes en intressant bunt rörande »Västvartskeppen» med följande underrubrik »Till Amsterdam äro desse efterskrevne skepp löpne Anno 60 och sedan till Lyssbonn eller till Frankrike». Jöns Anderssons eget skepp förde en last värderad endast till 98 mark bestående av 2 000 läkter och 10 famnar kastved. Med annan skeppare exporterade han stångjärn, skinn och smör. Detta synes vara allt som går att få reda på om Jöns Anderssons västliga handel. 1560-talets tulllängder är mycket litet givande och handeln störd av nordiska sjuårskriget. Under 1570-talet synes västvarthandeln i ringa grad ha utövats av svenska borgare. Jöns Andersson har ej kunnat återfinnas i detta sammanhang varken som exportör eller importör.²⁹

Källmaterialet för *1560-talets handel* och stockholmsborgare har svåra brister: ingen skottebok, ingen vågbok, kortfattade tänkeböcker, knapphändiga eller svårtolkade tulllängder. Handeln hade under kriget sökt sig nya vägar och följde andra regler än vanligt. En tull-

²⁸ ToA 1548—49, vol. 294: 1—295, KA. — Västvarthandeln 1535—62 redovisas överskädligt av Forssell, a. a., s. 51—57; Peterzén, Gustav Vasas äldsta tulljournal (HT 1933), s. 415; dens., Skeppet Svanens resa till Holland 1545. En episod ur Stockholms handelssjöfarts historia (SSEÅ 1943). Se även allmänt Lundkvist, a. a., s. 70 (med not 6)—73. — Handl. till tänkeböckerna, Borgm. o. råds arkiv, vol. 71, SSA. Vid ett skifte »ibland bröderne som inlagt hade anno 46» var Jöns Andersson ej med. Han och Josef Arvidsson hade tydligen haft en separat avräkning.

²⁹ ToA 1550—52, vol. 296—98, 1558, vol. 304, 1560, vol. 306. Forssell, a. a., s. 54 f.; Kumlien, a. a., s. 285.

längd 1564 redovisar spannmålsimport från Reval. Jöns Andersson för in 210 tunnor råg och 24 tunnor malt förutom lärft och hampa och exporterar till samma stad järn och plåtkoppar (6 skeppund). För 1569 har längderna återtagit ett normalt utseende men har ännu ej någon summering av importen.³⁰

1570-talets tullängder är desto mera givande, välbevarade för både import- och exportsidan och ofta med intressanta kantan-teckningar. Jöns Anderssons redan förut påvisbara importöverskott fortsätter. En jämförelse mellan import- och exportuppgifter för 1571 visar för hans del betydligt högre importsiffror (26 067 mark mot c:a 14 000). Importlängderna har dessa år summeringar av stockholmsborgarnas tullfria införsel. Jöns Anderssons importvärden jämföres här nedan med de fyra främsta. Man bör observera, att värdet på markmyntet under dessa år är i stadig nedgång.

1571		1572	
Jöns Andersson	26 067 mark	Augustin Marskalk	25 161 mark
Jockim Berg	21 420	Hans Fougt	23 870
Hans Fougt	14 664	Jöns Andersson	22 906
Anders Larsson	13 877	Cornelius van Busken	15 052
Hans Skult	10 550	Olof Gregersson	14 700
1573		1574	
Hans Fougt	49 280 mark	Anders Larsson	82 722 mark
Jöns Andersson	47 373	Jöns Andersson	61 648
Anders Larsson	37 048	Hans Skult	57 814
Hu Anna Augustin		Petter de Strits	52 749
Marskalks	32 948	Mats Persson	47 714
Mats Persson	32 846		
1575 saknas importlängd.			
1576		1577	
Jöns Andersson	9 685 mark	Jakob Lårman	13 736 mark
Hans Fougt*	9 566	Petter de Strits	10 686
Jacob Lång*	9 021	Hans Ulfsson	6 735
Olof Gregersson	8 643	Anders Larsson	6 392
Arent Hofslag*	6 736	
		Jöns Andersson	1 357

³⁰ ToA 1561—69, vol. 308—13.

1578

(saknas summering men värden anges)

Jöns Andersson 1 266 daler

1579

Hans Skult	6 744 daler
Wolter Laurentz*	3 257
Tideman Cornelius*	2 527
Govert Silents*	2 012
Hans Lehus*	1 416
. . . .	
Jöns Andersson	920

1580 kommer Jöns Andersson med 388 daler liksom 1581 med 548 mark mycket långt ned på listan.³¹

Sammanställningen ger ett intryck av, att det var slut med Jöns Anderssons storhetstid med året 1576. Det var också ett påfrestande år för hans ekonomi med den stora arvsuppgörelsen med Ulfssönerna och avsöndringen av 2/3 av vad hans hustru Karin fört i boet. Det är säkerligen inte händelsevis Hans Ulfsson detta år hade en mycket stor import. Vågböckernas uppgifter ger dock ett helt annat besked rörande Jöns Andersson. År 1577 låter han väga 42 läster osmundjärn, inte mindre än 280 skeppund stångjärn och 74 skeppund plåtkoppar, också det en mycket stor post. Han har för året otvivelaktigt det största sammanlagda värdet på sin vägning. Anders Larsson, K. M:ts köpman och kopparhandelns senare ledare, vågförde dock 93 skeppund koppar men betydligt mindre järnkvaniteter än Jöns Andersson.³²

1570-talets vågböcker är uppställda efter säljare (leverantörer) och upptar endast de viktigaste exportvarorna (metall, någon gång smör). Deras uppgifter om försäljningen i Stockholm behandlas närmare nedan. Vågböckernas uppgifter ger i allmänhet möjlighet till jämförelse med andra köpmän. 1572 års vågbok har inga summeringar, men Lille Jöns' vägningar uppgick detta år till 56 läster osmundjärn, 112 skeppund stångjärn och 32 skeppund plåtkoppar. Efter förhållandevis låg vägning 1573 ligger han 1574 som nummer 1 med 50 läster osmundjärn, 188 skeppund stångjärn och 60 skeppund plåt-

³¹ ToA 1570—81, vol. 314—323. Varuvärdering enl. Varuhus o. handl., 1571, KA. — De borgare som för 1576 och 1579 försetts med asterisk har i längden markerats som »Tyske borgere», närmast en sorts underrubrik under »Stockholms borgere».

³² Beträffande arvsuppgörelsen se nedan s. 52—59. — Vågbok 1577, SSA.

och kittelkoppar, tätt följd av K. M:ts köpman Hans Skult, som lät väga 78 skeppund råkoppar (vid jämförelsen har ej medräknats de 44 skeppund råkoppar Lille Jöns lät utskeppa för »Mäster Botvid från Närke» räkning). Även 1576 (1575 års vågbok saknas) stod Jöns Andersson för den sammanlagt värdefullaste vägningen. För 1577 har ovan redogjorts. Vågbooken för 1578 och 1579 saknas tyvärr, men 1580, det sista år han själv helt kan ha lett sin firma, har Anders Larsson distanserat honom genom sin stora kopparvägning. Jöns Andersson kommer nu som nummer två.³³

Tulljournalernas både import- och exportsiffror 1577 är för Jöns Andersson relativt låga. Med tilltagande år har han tydligen övergått till både inköp och försäljning i Stockholm. I själva verket ger de bevarade vågböckerna från 1570-talet ett tydligt vittnesbörd om Jöns Anderssons oförminskade handelsrörelse och ledning bland sina svenska kolleger.

Tänkbart är också att Jöns Andersson utfört och infört varor även över andra hamnar än Stockholm. Vissa stickprov har givit magert resultat. Tullserierna är f. ö. mycket sporadiskt bevarade. En viss handel på Älvsborg kan emellertid konstateras. Jöns Andersson hade i juni 1577 av hertig Karl köpt 300 tunnor spannmål, som han uppburit i Brätte och ämnade exportera över Älvsborg med hertig Karls fribrev. År 1578 införde Jöns Andersson till Stockholm från Älvsborg 4½ läster sill med en stockholmsskeppare.³⁴

³³ Vågbok 1572—74, 76, 77, 80, SSA. — Vågbooken har av Heckscher, a. a., ägnats en särskild analys. S. 108 nämner han bland 1576 års »leverantörer» en man med »antagligen svenskt namn, Hans Andersson», som den avgjort främste. »Hans omsättningsbelopp var rentav något högre än den främste exportören Jacop Hååses». Med Hans Andersson avses otvivelaktigt Jöns Andersson som B. Odén påpekat i Kopparhandel och statsmonopol, s. 135, not 30. Jfr not hos B. Lager, Stockholms befolkning, s. 133, som utgått från, att namnet var rätt läst och identifierar Heckschers Hans Andersson med en skotsk köpman med detta namn. — B. Odén framhåller, s. 136, att J. A. enligt vågböckerna spelade en dominerande roll i kopparhandeln i Stockholm under 1570-talet. »Hans omsättning av vågboksregistrerad koppar» var 1576—80 uppe i 50—75 skpd.

³⁴ Hertig Karls registr. 7 juni 1577, fol. 98 v., 99., RA; ToA, Elfsborg och Nylödöse 1577—82 (vol. 507), KA. Spannmålspartiet har ej bokförts i tulllängderna 1577 eller 1578. — Spridda tullserier finns även för Söderköping och Kalmar och en god serie för Gävle. Längden för Tälje börjar först 1591.

Tullserien har trots sin ojämnhet givit goda inblickar i Jöns Anderssons aktiva utrikeshandel. Betydligt svårare att överblicka är *köp och försäljning i Stockholm eller inne i landet*. Uppgifter om inköpen från utländska köpmän i Stockholm kan ej erhållas. En viss balans mellan inköp och försäljning bör dock här förutsättas. Jöns Andersson bör ha betalt sina inköp med lämpliga exportvaror. Mellanhänder kan emellertid ofta ha förekommit. Förutom strödda notiser är det främst vågboksserien som ger ledning beträffande inhemska uppköp. Huvuddragen är givetvis givna och kända. Stockholmsborgarnas uppköps- och försäljningsresor till mälardalens marknader har varit en årligt återkommande naturlig handelsform. Framför allt under januari—februarsäsongen med tjugonedagsmarknaden i Enköping, distingen i Uppsala och samtingen i Strängnäs tömdes Stockholm på borgare. I princip var utländska köpmän utestängda från den inre handeln och fick endast besöka marknaderna för inkrävande av gäld. Denna förmedling mellan den inre och yttre handeln var stockholmarnas stora uppgift.³⁵

Gustav Vasa sökte 1544 införa en avgränsning av stockholmarnas och uppstädernas handel i Bergslagen. Mellan marknaderna skulle stockholmsborgarna endast ha rätt att handla med uppstäderna och ej direkt med bönder och bergsmän. Denna handel skulle i stället ombesörjas av uppstäderna. Förbudet kom knappast att uppehållas. År 1547 inskräptes vid en sammankomst med rådet och Stockholms 48 äldste, hur handeln skulle fungera: »Alla de borgare här i staden äre som härtilldags have haft deris dränger liggandis på järnbergen, de skole nu efter denne dag have dem dädan och ingelunde blive där liggandis, utan uppstadis borgarne skole bruke bergen, och järnet skole de före hit till Stockholm och sälje det här.» Uppstäderna »skole icke segle igenom strömmene utan blive vid bergen och

³⁵ Staf, a. a., ger s. 343—69 översikt över marknadsterminer. Utöver vintermarknaderna var särskilt eriksmässan (maj) i Uppsala, mormässan (sept.) i Västerås och persmässan (29 juni) i Arboga av betydelse för stockholmarna. Se härom t. ex. S. Ljung, Uppsala under yngre medeltid och Vasatid (Uppsala stads historia, 2, 1954), s. 148—156, dens., Arboga stads historia, 1. Tiden intill 1551 (1949), s. 235—244, dens. Enköpings stads historia, 1 (1963), s. 311—319, samt B. Hanssen, Närings- och handel (i Strängnäs stads historia 1959), s. 393—396. — Överheten hade under marknadstider bekymmer med vakthållningen i Stockholm, se t. ex. STb 1584—88, s. 63, 151, 167.

våre borgare bruke sjön och göre tillföring». Stapelstadspolitiken var redan här klart formulerad. På 1570-talet hade Jöns Andersson i varje fall direktaffärer med Bergslagen. Hans kreditgivning till bergsmannen Daniel i Främby skymtar i samband med arvsuppgörelsen med Ulfssonerna 1576. Om Jöns Anderssons skinnhandel se nedan.³⁶

När en borgares vägning vid Stockholms våg antecknades i vågboken, användes i 1540-talets vågböcker två olika formuleringar, »låt väga» eller »köpte». Vågböckerna 1546 och 1548 äro alltså uppställda efter köpare. I några fall anges vederbörande säljares ortstilhörighet. Jöns Andersson köpte t. ex. järn av Anders Bårdskärare i Arboga och Olof Svensson i Köping och både järn och koppar av Måns Landsknekt, borgare i Västerås. Till denne sålde han f. ö. själv 1 säck humle. Bland andra köpare av Jöns Anderssons humle kan nämnas »herr Per i Norrbotten», Mickel Nilsson i Uppsala och Nils Olsson i Västerås. Till Gustav Vasas tyske storleverantör Petter Mes (eller Meus) sålde han ett parti järn. År 1548 köpte Lille Jöns järn av bl. a. »herr Vidika i Munketorp» och Anders Månsson i Arboga. Gäddor och smör köpte han i stora kvantiteter huvudsakligast från bönder i Österbotten. Den obetydliga rest som finns kvar av 1544 års vågbok upptar bl. a. Jöns Anderssons uppköp av smör och gäddor från Finland.³⁷

Jöns Anderssons handelsförbindelser med Österbotten skymtar i olika sammanhang. Sin betalning för kronans skuld fick han, som nämnts, framför allt i form av smörränta från Ilmola kapellgäll i Österbotten. Jöns Andersson deltar 1546 bland de stockholmska godemän som skulle räkna ut behovet av skutor till Norrbotten. Anledningen anges direkt vara förbudet mot landsköpmän, »så kunne bönderne och den menige man icke hjälpe sig med mindre dem sker tillföring». Bl. a. skulle två »skepp» sändas från Stockholm till Ijo i Österbotten och dem skulle Jöns Andersson stå för.³⁸

³⁶ Peterzén, a. a., s. 64 och Exkurs, s. 233—237; Heckscher, a. a., s. 180; STb 1544—48, s. 220 f.; B. Odén, Sthlms äldre vågböcker, s. 160 f. — STb 1576—78, s. 161. Jfr B. Odén, Kopparhandel, s. 105.

³⁷ Sthlms vågbok 1544, 46, 48, KA; Heckscher, a. a., s. 104.

³⁸ Jfr ovan s. 21. PRFS 2, nr 175; Peterzén, a. a., s. 63, och där anförda: Strödda kamerala handlingar, 67, KA; Smith, a. a., s. 158 f. — Handelsförbindelserna mellan Stockholm och Österbotten och även de personliga förbindelserna var sedan gammalt intensiva; jfr N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa (Monografier utg. av Sthlms kommunalförvaltning, 1953), s. 384. Dessa förbindelser hade för Jöns Anderssons del troligt

Varutillförseln från Norrland och Finland, som sedan gammalt var bruklig, skedde på små skutor, som lade till vid Östra bron (= Skeppsbron). En välbevarad längd från 1546 visar, som tidigare nämnts, hur »hela stan» här gjorde sina uppköp. Speciella längder över den s. k. slottstullen förefinns fr. o. m. 1556 allmänt i Tull- och accisserien. Relativt få borgare och köpsvenner från Stockholm deltog i denna handel, som främst sköttes av bönder från Norrland och Finland och av borgare från bl. a. Åbo, Raumo och Ekenäs. Med dessa skutor infördes framför allt fisk, lax, gäddor, strömming men också en del hudar och skinn. Jöns Andersson deltog i allmänhet med någon skuta.³⁹

Skinn och hudar hörde säkerligen till de svårast kontrollerbara exportvarorna. I vågböckerna finns de ej med av naturliga skäl. Det var ju här inte fråga om vägning utan styckeräkning. Bevarade uppgifter om införseln till Stockholm av skinnvaror i just nämnda slottstullräkenskaper eller i handelsregistren från 1549—52 tyder ej på, att inköpen redovisats fullständigt. Här måste borgaren haft sina egna drängar ute för att göra uppköp. Förhållandet skymtar 1572 i klagomål, som fogden Peder Hansson i Dalarna framför till ståthållaren på Stockholms slott över att »Lille Jönses drängar» förstör priserna på hudar i Dalarna. Det går ej för fogden att köpa för rimliga priser till K. M:t. Dessa drängar bjuder dubbelt upp och bönderna vill ej sälja till K. M:t. Det hjälper ej om Lille Jöns nekar, skriver Peder Hansson, ty han kan ge bevis. Ett decker bockar kostade förut 16 till 18 mark men nu 32 mark, ett »passeligt» björnskinn förut 16 mark nu 25 eller 30. Delvis måste prisstegringen dessa år ha berott på myntkrisen, som kanske fortskridit snabbare i Stockholm än i Dalarna.⁴⁰

gen inte mer än vanlig frekvens. Tanken att han själv skulle härstammat därifrån ligger eljest nära till hands.

³⁹ Jfr not 23 ovan. PRFS 2, nr 255, ToA 1556—81, vol. 302—324. Smith, a. a., s. 155 ff., kallar den vid Stockholms slott uppburna tullen för norrlandstullen. Enl. J. A:s likvidationsakt avräknades bl. a. den inländska tull J. A. bort utgöra i Sthlm 1578—81, till ett värde av 73 dlr. Dessa år förekommer inte heller J. A. i slottstullslängderna.

⁴⁰ Regest 5 jan. 1572 i Ståthållarnas på Stockholms slott brevväxling, Strödda hist. handlingar, 22, RA.

Jöns Anderssons skinnhandel var genom åren betydande. Exportlistan för honom i 1549 års handelsregister upptar följande slags hudar och skinn: bockar (95 decker, enl. tulllängden 165 decker), oxhudar, salta hudar, kalvskinn, renhudar, utter- och bäverskinn. Den förut nämnda intressanta längden från 1558, som upplyser om stockholmsborgarnas försäljningar till tyska köpmän i Stockholm, upptar t. ex. 142 timmer gråskinn (= 5 680 skinn) förutom rävar, bockar, säl-, ox- och älghudar. Sortimentet var stort och kvantiteterna ofta avsevärda. Svenska skinn hade vid denna tid god avsättning ute i Europa; skinnklädda plagg var högsta mod. Det enda bevarade porträtt vi har av en stockholmsköpman från 1500-talet visar K. M:ts köpman Anders Larsson klädd i en över axlarna lagd kappa fodrad sannolikt med loskinn.⁴¹

Försäljningen i Stockholm sökte Gustav Vasa övervaka och komma till rätta med genom handelsregistren. De har förut utförligt behandlats liksom 1558 års intressanta längd över försäljningen till tyska köpmän i Stockholm. Under Johan III:s regering övervakades motsvarande del av handeln genom vågböckerna, som för denna tid är uppställda efter säljare. Deras värdeuppgifter för Jöns Anderssons del har redan berörts. Han vågförde under dessa år de största varukvantiteterna av samtliga. Hans namn inleder också uppställningen, som är gjord borgare för borgare med utskeppningar och försäljningar angivna. Man kan knappast tala om fastare samarbete med någon speciell köpman. Jöns Anderssons avnämare var talrika. Givetvis återkommer vissa namn på storköpmän som lybeckarna Joakim Haase och Bernt Hagen.⁴²

De senare vågböckernas vittnesvärde för exportsiffrorna har diskuterats. Man skulle kunna anta, att vad som vägdes i Stockholm, under angivande av att det gällde utskeppning, motsvarade vad som exporterades, eftersom vågplikt förelåg före exporten. Tulllängdernas summeringar visar emellertid på högre exportsiffror än vågbokens. I vågboken anges alltså, dels vad Jöns Andersson själv lät väga och

⁴¹ ToA 1549, 1558, vol. 295, 305. Anders Larssons porträtt avbildas bl. a. i Odén, Kopparhandel och statsmonopol (försättsblad).

⁴² Jfr ovan s. 34 f. och s. 39 f.

utskeppa, dels vad som vägdes i samband med försäljning till någon annan köpman.⁴³

Ett närmare studium av vågboksuppgifterna för en enskild köpman visar tämligen god överensstämmelse mellan de mängder han vägde för utskeppning och de som upptas i exportlängderna. År 1576 vägde Jöns Andersson för egen utskeppning blott 19 läster osmundjärn (försäljning i Stockholm 41 läster) och 30 skpd stångjärn (försäljning 158 skpd) och exporterade enligt tullängden för året 20 läster osmundjärn och 12 skpd stångjärn. Följande år var motsvarande siffror i vägning för export: 7 läster osmundjärn (försäljning 35 läster), 18 skpd stångjärn (försäljning 262 skpd), export enligt tullängden: 9½ läster osmund- och 13½ skpd stångjärn. Ett särskilt intresse knyter sig i detta sammanhang till 1577 års exportlängd för tullen, beroende på att i marginalanteckningar för de tyska exportörerna angivits från vilken svensk köpman (eller alternativt från kronan), som de köpt sin koppar för årets export. Där har under Jöns Anderssons namn upptagits sammanlagt 48½ skpd plåtkoppar, som utförts av fem tyska köpmän. Han utförde själv ingen koppar och sålde enligt vågboken 1577 74 skpd koppar. Av dessa fem i tullregistret angivna kopparköpare återfinns i vågboken endast två som direktkunder hos Jöns Andersson. Inte heller kvantiteterna stämmer. Där emot upptas i vågboken fem andra köpmän som mottagare av Jöns Anderssons koppar. Denna har tydligen gått genom mellanhänder före exporten men behållit sin ursprungsbeteckning som kommande från Jöns Andersson. Det mest flagranta för Jöns Anderssons del under dessa år är, som förut påpekats, hans stora försäljning i Stockholm i förhållande till hans export.⁴⁴

Jöns Anderssons *affärer med kronan* var inte särskilt omfattande. Erik XIV och Johan III handlade för sina egna avancerade och kronans omfattande importbehov helst med utländska köpmän. Den välbevarade sviten räkenskaper för kronans handel i Stockholm börjar 1539 och fortgår i en obruten serie för hela den här aktuella

⁴³ Kumlien, a. a., s. 280 f. — Odén, Sthlms äldre vågböcker, s. 166—171, har gjort ej specificerade jämförelser mellan vågböckerna och tulljournalerna och kommer till slutresultatet, att vågböckernas registrering sannolikt inte är fullt tillfredsställande (s. 130).

⁴⁴ Vågbok 1576, SSA; ToA 1576—77, vol. 318—319.

tiden. Några exempel på storleksordningen och arten av Jöns Anderssons handel med kronan kan vara av intresse.⁴⁵

Den första påträffade notisen rör 1540 års handel. Jöns Andersson har tillsammans med en kollega sålt 4 skeppund humle och fått betalt i form av 14 fat osmundjärn. Värdet var endast 75 mark. Nästa år sålde han till skeppsgården 2 skpd hampa mot 5 fat järn, 1543 byttes 25 skpd bly mot 20 tunnor smör, motsvarande i värde 415 mark, 1549 sålde han återigen hampa och nu även en pipa bastart mot järn, 1555 såldes skånesill mot sälspäck. År 1557 bytte han en ny bryggpanna av koppar mot gammal »förbränd» kittelkoppar.

Parentetiskt kan i detta sammanhang nämnas att en redogörelse över tranleverans till Stockholms slott för 1560 ingår i denna räkenskapsserie. Tranen hade levererats av fogdar och »själekarer» (sälkarlar) och inventerades 6 nov. 1560 i närvaro av två »godemän» från borgerskapet, nämligen Jöns Andersson och borgaren Nils Jönsson. Tranförteckningen är försedd med godemännens sigill, båda av vanlig typ med initialer och bomärke. Jöns Anderssons är tyvärr ej tydligt, men eftersom det är det bästa som återfunnits, avbildas det här.⁴⁶

I samband med Eriks planerade engelska resa, konung Gustavs begravning och Eriks kröning var köpmännens leveranser till kronan 1560—61 mycket stora. Under 1560 deltog Jöns Andersson med efter svenska borgares förhållanden betydande värden. Han hade levererat bl. a. humle, tyger och hampa och betalades med smör, järn, tran m. m. Värdet uppgick till 2 496 mark. De 500 alnar lärft han sålt till K. M:t 1565 betalades med »redo penninger».

⁴⁵ Varuhus och handling, Stockholms slott 1539—81, KA.

⁴⁶ Varuhus och handling angivna år. Tranförteckningen 1560: 1, bunt 4 1/2.

I 1570-talets varuhusräkenskaper förekommer han sporadiskt som leverantör av mindre varukvantiteter. Hans enda större leverans återfinnes i 1570 års räkenskap och utgjordes av 61 skpd hampa, värderad till 3 965 mark. I längden står antecknat »Är indragit uti hans egen räkenskap anno 70». Uppgiften återfinnes också mycket riktigt i Jöns Anderssons likvidationsakt.⁴⁷

För Jöns Anderssons spannmålshandel med hertig Karl 1577 har ovan redogjorts. Även 1580 hade han att göra med denne i en spannmålsaffär. Det gällde denna gång 2 000 tunnor spannmål som Karl ville sälja till Stockholm och Jöns Andersson står här i ett brev till hertigen som representant för staden tillsammans med de tre borgmästarna och K. M:ts köpman Anders Larsson.⁴⁸

Så stor saltimportör som Jöns Andersson var kunde det vara rimligt förmoda, att han gjort leveranser av denna vara till kronan. Så är emellertid inte fallet annat än i mycket liten utsträckning. Det gällde f. ö. som en allmän regel för stockholmsborgarna. Hans och Josef Arvidssons *saltförsäljning till kronan* omkr. 1550 har förut berörts. Under 1560-talet rådde särskilda förhållanden på grund av kriget, och kronan tog hand om huvuddelen av salthandeln. Tillstånd att köpa salt utdelades närmast som nådevedermälen. En längd från 1564—65 upptar som brukligt under dessa år långa rader av bönder sockenvis men även bl. a. vissa borgare och präster. Den vanliga tilldelningen var 1 tunna. Jöns Andersson fick »efter K. M:ts befallning» löfte köpa 12 tunnor, vilket var ett mycket stort parti. En annan notis tyder dock på att Jöns Andersson även denna tid hade en viss saltimport eller åtminstone ett saltförråd. »I like måtte är uppburet av lille Jöns, borgere i Stockholm, som Hans Svenske, fogde i Österbotten anammat haver till K. M:ts fiskeri darsammestäds och haver för:ne Lille Jöns bekommit sin betalning igen uti Stockholm med 10½ läst löst salt, packat salt — 9½ läst».⁴⁹

⁴⁷ Varuhus o. handl. 1560: 3 o. 4, bunt 2, nr 27; 1565, bunt 3; 1570—71, bunt 3. Om J. A:s likvidationsakt se ovan s. 20 f.

⁴⁸ Kungl. arkiv: Skrivelser till hertig Karl (vol. E) 21/10 1580 från Stockholm, borgmästare och köpman, RA.

⁴⁹ I KA förvaras två serier av kronans saltränskaper, dels en fristående serie på 3 vol. omfattande tiden 1564—67, dels en som ingår i Strödda kamerala handlingar, vol. 27—29. Längden 1564—65, som påbörjades 5 okt. 1564,

Om tidens bolagsformer vet man ej mycket. Heckscher förutsätter bolagshandel i betydande omfattning. Sparsamma uppgifter finnes om Jöns Anderssons *kompanjoner*, fler om hans *anställda*. I den mån dessa var vederlagssvenner kan de ju på visst sätt också kallas kompanjoner. Hans samarbete och kompanjonskap med borgmästaren Josef Arvidsson († 1566) under 1540- och 50-talen har påvisats. Ofta befraktade de samma skepp och står i längderna antecknade i följd. Gränsen mellan kompanjonskap och fast affärsförbindelse måste anses vara flytande.⁵⁰

Genom åren får man vissa glimtar av Jöns Anderssons anställda personal. Brodern Per, som 1546—54 antecknades som svensk köpsven i skotteboken och bodde hos sin bror Jöns, har tydligen bl. a. handlat på Holland. Han är troligen identisk med den köpsven med samma namn som 1548 förde en dyrbar last från Amsterdam, i vilken Jöns Andersson deltog med en betydande del.⁵¹

Enligt en importlängd 1556 införde Simon »Lille Jönse dräng», salt, humle och kramvaror från Danzig. Det är fråga om mindre partier. Förnamnets relativa ovanlighet gör det rimligt att identifiera honom med Jöns Anderssons tjänare Simon Jönsson. Dennes arvingar krävde 1573 Jöns Andersson på Simons efterlämnade ägo-

förvaras i första serien. I den andra serien, vol. 28, nämnes J. A:s leverans av salt till fisket i Österbotten. — Det stora materialet rörande kronans kopparhandel har ej genomgåts för denna uppsats. B. Odén anger i Kopparhandel och statsmonopol, s. 136, not 33, att J. A:s namn icke förekommer i samband med kronans kopparaffärer mer än en gång. Han inköpte nämligen 2 skpd råkoppar så sent som 1581.

⁵⁰ Heckscher, a. a., s. 178. Om Josef Arvidsson se ovan s. 16 f. — Den ovan not 10 påpekade bristen på svenska köpmansarkiv kompenseras i viss grad av spridda tänkeboksnotiser. Någon gång ges särskilt konkreta exempel som i STb 1576—78, s. 191, där en anställd begär skriftligt bevis på sin i Lybeck utförda kommission. — I Reval har köpmansräkenskaper däremot bevarats, belysande för Östersjöns bolags- och kommissionshandel på 1500-talet. Dessa räkenskaper har utnyttjats av G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. (Societas scientiarum Fennica. Commentationes Humanorum Litterarum, IX: 8, Hfors 1938). Jfr även Odén, Ett svenskt köpmansarkiv, s. 67 f. — Allmän bakgrund till kommissionshandeln och köpmännens ombud och anställda i E. Arup, Studier i engelsk og tysk handels historie. En undersøgelse af kommissionshandelens praksis og theori i engelsk og tysk handelsliv 1350—1850 (Kphn 1907).

⁵¹ Ovan s. 6, 27. — ToA 1548, vol. 294: 1.

delar. Vid detta tillfälle framgick, att Simon hade en skuld till Anders Larsson. Simon Jönsson upptas bland svenska köpsvenner i skotteboken på 1550-talet och i handelsregistren från 1549—52.⁵²

De bästa uppgifterna om Jöns Andersssons anställda ger vågboks-serien från 1572. Vågboken är sparsam på sådana meddelanden, men enbart för Jöns Andersssons återstående nio levnadsår nämnes sammanlagt sju personer som knutna till hans tjänst. Benämningarna varierar: hans vederlagssven, hans dräng, hans gamle tjänare. Petter Hååke t. ex. kallas 1572 för Jöns Andersssons dräng, men i samma vågbok också för hans vederlagssven. Han fick efter borgmästarens tillstånd sälja och utskeppa ett par mindre kvantiteter järn. S. å. omtalas som »Lille Jöns' vederlagssven» också Jakob Lång. Denne utskeppade — tydligen utan särskilt tillstånd — 2 läster järn. Man tycker sig här skymta olika anställningsförhållanden.⁵³

I 1573 års vågbok antecknas en borgare, i raden av andra, Måns Sigfridsson »västantill, Lille Jönnes gamle tjänere». Troligen är han identisk med den Måns Sigfridsson Värre, som enligt vad som framgår av arvsuppgörelsen efter honom 1601, också räknade avlägsen släktskap med Lars Lælius. Jöns Andersson har här tydligen haft ännu en anförvant i sin tjänst. Till Jöns Andersssons »gamle tjänere» hörde också en Mårten Hindersson, nämnd ett flertal gånger, och en Hans, med vilken han 1576 utskeppade 2 läster järn och 4½ skeppund plåtkoppar. Vid Jöns Andersssons frånfälle var Hans Stut och Gregers Andersson i hans tjänst som vederlagssvenner. Till dessa finns det anledning att senare återkomma.⁵⁴

Jöns Andersssons samarbete och andelsöverenskommelse med sina vederlagssvenner framgår tydligt av tullängder från 1571 och 1572. I importregistret för 1571 antecknas ett fartyg vara inkommet från Danzig 13 juni. Jöns Andersson deltog för egen del i dess last med salt, lin, hampa, rhenskt vin och mjöd till ett sammanlagt värde av

⁵² ToA 1549—52, vol. 295—98, 1556: 1, vol. 301, bunt 1, fol. 33 r., 60 v. — STb 1568—75, s. 236.

⁵³ Vågbok 1572, fol. 1, ny fol. 13 f. — B. Odén, Kopparhandel och statsmonopol, s. 156.

⁵⁴ Vågbok 1573, fol. 43, ny fol. 13 r., 1576, fol. 1 v., 1581, ny fol. 14 r., 19 r. — STb 1601—02, s. 132, 140 ff. — Måns Sigfridsson var tydligen borgare redan 1573, han upptas som sådan även i husskattelängden 1582, KA. — Uttrycket »gamle» tjänere bör i detta fall tolkas som »förre».

1 844 mark. Med samma skepp importerade han tillsammans med sin vederlagssven Petter Hååke salt, hampa och mjöd för 952 mark. Därav betalades tull för en tredjedel. Strax därefter antecknas i längden, fortfarande för samma skepp, att Jöns Andersson och hans vederlagssven Jakob Lång tillsammans infört nyssnämnda tre varuslag till ett värde av 632 mark och att därpå utgått halv tull. Jöns Anderssons tullfria import med detta skepp värderades till 2 794 mark 6 öre. Vid 8 importresor detta år hade Jöns Andersson arbetat tillsammans med sina anställda. Vid 8 resor stod han ensam för importen. De 5 frakterna från Lybeck står förda på honom själv.

Jöns Anderssons båda vederlagssvenner hade olika överenskommelser med sin principal. Jakob Lång var redan köpsven och kan även ha haft egen handelsrörelse. Han var berättigad till halvparten av deras gemensamma import. Petter Hååke däremot kallas ej köpsven utan Jöns Anderssons tjänare i årets exportlängd som ej använder termen vederlagssven. Han har haft en oförmånligare överenskommelse med en anpart på en tredjedel. Jöns Anderssons sammanlagda import för året uppgick till 26 067 mark (18 121 från Danzig, 5 497 från Lybeck, 1 353 från Rostock, 1 096 från Reval). Hans vederlagssvenner importerade sammanlagt för 3 995 mark, d. v. s. motsvarande c:a 15 % av Jöns Anderssons egen import. Jakob Lång hade knappt dubbelt så stor del av värdet som Petter Hååke (2 580, resp. 1 415 mark). I exportlängden har gemensam last endast antecknats i två fall. Eftersom exporten var tullfri, finns inga uppgifter som ger besked om hur Jöns Andersson delade utförsellastens värde med sina vederlagssvenner. Båda exporterade också självständigt, Petter Hååke till högre värde än Jakob Lång.⁵⁵

Dessa båda tjänares vidare öden kan följas. Jakob Lång blev senare på 1570-talet borgare i Stockholm och uppnådde en god position. Petter Hååke var 1576 borgare i Västerås men framträdde 1580 också som skeppare. Under sina sista år befraktade Lille Jöns just hans skepp vid flera resor.⁵⁶

Anteckningar angående »vederlaget» är sällsynta men skymtar ibland även utan att exakt anges t. ex. i exportlängd 1577, där Jöns

⁵⁵ ToA 1571—72, vol. 314—315. Jfr Mickwitz, a. a., s. 118—121.

⁵⁶ Jakob Lång blev trol. borgare 1576. Han nämnes som köpsven i ToA 1575, vol. 317, men upptas bland Stockholms borgare i ToA 1576, vol. 318, där Petter Hååke upptas bland Västeråsborgarna. Jakob Långs senare taxering, se B. Lager, a. a., s. 141, 155; ToA 1580—81, vol. 322—324.

Andersson och Hans Stut, stående i följd, 1 maj utför exakt samma kvantiteter till Danzig: 9 fat järn, $\frac{1}{2}$ decker kohudar, $\frac{1}{2}$ decker kalvskinn, $\frac{1}{2}$ tunna smör och $1\frac{1}{2}$ timmer gråskinn. När Gregers Andersson »hos Lille Jöns» i juni 1580 importerade salt och hampa och därför fick erlägga halv tull kan man misstänka, att hans principal hade del i lasten. Många gånger importerar och exporterar Jöns Andersson och hans anställda med samma skepp och uppföres i omedelbar följd i raden av handlande med del i lasten.⁵⁷

Uppgifter om Jöns Anderssons *skepp och skeppsparter* är fåtaliga. Om hans halva anpart i ett skepp, som försålles 1556 för 1 100 daler, har ovan talats. Han synes ej ha deltagit med egna skepp i fraktfarten på Lybeck, Danzig eller Balticum. Mindre fartyg i handelstrafik på Riga och Reval och större på Danzig ägdes annars ofta av stockholmsborgare. Däremot hade Jöns Andersson åtminstone två fartyg, som gick i västvartrafik. Ett omtalas 1559, som var destinerat till Brouage och bar 140 läster; ett på 70 läster gick 1560 till Amsterdam. Den vanliga vid Stockholms slott tullbelagda införseln till Stockholm av norrlands- och finlandsvvaror skedde på egen skuta.

I fraktfarten på Lybeck och Danzig deltog han per säsong i ett stort antal resor. Han anlidade helt naturligt ofta samma skeppare år efter år. Liksom övriga svenska befraktare sände han i allmänhet endast några läster med varje skepp. Två fartyg kunde ofta avgå eller inkomma samma dag till eller från samma stad med last från Jöns Andersson. Uppdelningen på många olika fraktresor var tidens form av sjöförsäkring. I västvarthandeln var läget ett annat. De få svenska skeppen hade ofta ej exportvaror, som tillnärmelsevis motsvarade returfraktens värde.

Stockholms fraktböcker, som belyser det fraktutrymme per skepp, som varje borgare på fraktkammaren lät registrera sig för, täcker för Jöns Anderssons verksamhetstid med vissa luckor tiden 1551—76. Under de tio första åren, de år fraktboken är klarast förd, står han i genomsnitt antecknad för c:a 25—30 läster per år. En jämförelse 1559 med övriga borgare visar en god överensstämmelse i storleksordning med de kända import- och exportvärdena. Jöns Andersson kommer här med $29\frac{1}{2}$ läster som nummer två efter Gert Skräddare,

⁵⁷ ToA 1577, bunt 5, vol. 319, 1580, bunt 2, vol. 322.

som hade försäkrat sig om inte mindre än 64½ lästers utrymme. Berent von Hamburg hade antecknat sig för 29 läster.⁵⁸

Fastighetsinnehav

Lille Jöns Andersson blev med tiden en av stadens främsta, om inte dess allra främste ägare av fast egendom. Hans husinnehav framträder tydligt vid en stor och långvarig arvsprocess och hade nära samband med hans giften. Alla fastigheter i staden skulle vid försäljning uppbyggas på rådstugan tre rättegångsdagar i följd, och transaktionen antecknas i stadens tänkebok. Detta skedde emellertid ofta långt efter det köp eller överlåtelse redan ägt rum. Vid alla arvstillfällen var givetvis inte denna procedur nödvändig. Tänkeboks-serien har luckor för vissa år men framför allt för vissa rättegångsdagar.⁵⁹

Materialet för Jöns Anderssons del måste dock anses som gott. Spridda uppgifter om hus och tomter finns i hela den bevarade tänkeboksserien från hans tid. Dessutom förefinns förteckningar över hans fastighetsinnehav. Den första är från 1577 och klargör det fasta arvet efter hustru Karins död. Den andra kan sammanställas ur en husskattelängd från 1582 och visar hans nyblivna änkas, hustru Ragnhilds husbestånd. Den tredje förteckningen återfinns i 1588 års tänkebok och upptar arvskiftet efter honom själv.⁶⁰

Husförteckningen från 1577 är klart uppställd i tre avdelningar. Den har upprättats av hustru Karins arvingar, hennes dotterdötrars män, de ovan nämnda bröderna Ulfsson, och presenterades av dem inför rätten vid den stora rättsliga arvsuppgörelsen den 8 maj detta år.⁶¹

Förteckningen är mycket belysande för en förmögen köpmans husbestånd och illustrerar den följande framställningen, varför den återges i sin helhet men i något avkortad och moderniserad form:

⁵⁸ Jfr ovan s. 35, 37. Bergius, a. a., s. 16, 24. — Stockholms stads fraktbok 1551—58 och 1559—90, Borgm. o. råds arkiv, vol. 59—60, SSA. Ang. fraktböckerna se klargörande karakteristik hos Kumlien, a. a., s. 282—286, och angående skeppare tabeller för 1552 och 1572, s. 291 ff.

⁵⁹ Jfr B. Lager, a. a., s. 54.

⁶⁰ STb 1576—78, s. 213 f., 1584—88, s. 426 ff.; Sandbergska saml. Y Y 9875—9893, KA (husskattelängd 1582).

⁶¹ STb 1576—78, s. 213 f., 265—270. Jfr B. Odén, a. a., s. 157 f.

*Vad Jöns Andersson ägde av hus, tomter och bodar,
innan han gifte sig med hustru Karin:*

ett stenhus, som J. A. själv bebott, beläget i östra kv., invid Hans Anderssons hus, värderat till	450	dlr
en träbod och tomt »näst nedanför»	20	»
ett stenhus, kallat gamle Balcks hus, östra kv.	200	»
en träbod bakom detta hus	18	»
ett »byggfälligt» hus i Skomakaregr., östra kv.	180	»
ett stenhus vid Kåkbrinken intill herr Gabriels hus	300	»
en tomt nedanför i gränden	15	»
en stenbod	162½	»
själebodstomten utan byggning	16	»
Hans Anderssons gård på Södermalm	20	»
ett stall i Stadsgården på Södermalm	4	»
en träbod på stadens tomt i Hans Anderssons gränd, som Hans Ulfsson innehade	8	»
	<hr/>	
	Summa 1 393	dlr 2 mark

*Hus, tomter och bodar, som Jöns Andersson fått med
hustru Karin och som tilldelats honom:*

ett stenhus i Helga lekamens gränd, västra kv. värderat till	200	dlr
ett stenhus på Västerlånggatan nästintill det hus, som J. A. fick med hustru Ragnhild	250	»
en kryddgårdstomt, vedbod och stall, västra kv.	75	»
ett stort stall på Södermalm	15	»
en tomt på Södermalm	7½	»
	<hr/>	
	547	dlr 2 mark

*Följande hus, tomter och bodar behöll Hans Ulfsson
och hans medarvingar:*

ett stenhus och liggande grund, som J. A. bodde i, vid Vattubrinken, värderat till	1 300	dlr
--	-------	-----

en gammal »trävåning» och tomt »gentemot»		
J. A:s övre port	40	dlr
en »stenkölne» i en gränd nedanför J. A:s hus	75	»
en tunnbindarebod och ett »stegerhus samt		
med bryggepanner» i samma gränd	50	»
en träbod med tomt	12½	»
	<hr/>	
	1 477	dlr 2 mark

Den här återgivna förteckningen och värderingen är visserligen uppgjord av Jöns Anderssons motpart men kom med en smärre justering att ligga till grund för den slutliga arvsfördelningen. Hustru Karins andel i boets fasta tillgångar visade sig betydligt överstiga Jöns Anderssons egna, som dock i sig själva var avsevärda.

När Jöns Andersson i samband med giftermålet med Karin flyttade över från östra till Hans Erikssons hus i södra kvarteret, valde han troligen en bättre bostad. Detta Hans Erikssons säteshus har ej kunnat identifieras och upptages ej i 1577 års förteckning. I den snabba arvsuppgörelsen 1550, 15 dagar efter Hans Erikssons död, med hans uppländska bondebröder, måste det vara detta hus som hustru Karin enligt hans yttersta vilja skulle behålla. Det stora, i särklass högt taxerade huset vid Vattubrinken låg i inre kvarteret och var från 1558 Jöns Anderssons säteshus. Märkligt är, att Hans Eriksson ej bodde i denna värdefulla fastighet och att den måste anses ingå i de mer i förbigående nämnda »all hus och grund, tomter och lösöra», som står sist i arvsuppgörelsen efter Hans Eriksson 1550. I tänkeboken talas 1549 i ett f. ö. ovidkommande sammanhang om Olof Mårtenssons trähus, som var beläget i »salige Mats Kofartz' gränd på norra sidan näst nedan före Hans Erikssons nye stenhus, som han nu uppmurat haver». Möjligen avses därmed huset vid Vattubrinken, som kanske ej var färdiginrett vid Hans Erikssons död.⁶²

⁶² Skb 1545—59, SSA; STb 1549—53, s. 45, s. 57 f. (jfr *Scriptores rerum svevicarum medii ævi*, I: 1, 1818, s. 73). Enl. Skb 1516—25, t. ex. s. 136, var emellertid Mats Kofat (Kofartz) bosatt i Södra kv. Grändnamnen växlade emellertid ofta. J. A. t. ex. har givit sitt namn åt en gränd i västra kvarteret, där han själv troligen aldrig bott, se STb 1596—99, s. 106. — Hans Erikssons inköp på 1540-talet av två angränsande tomter av Kofarts Håkan båda belägna bredvid borgmästaren Olof Mårtenssons trähus, liksom det »nye stenhuset» också skulle ha gjort, tyder på att H. E. här direkt planerat

Hörnhuset vid Vattubrinken, nuvarande Tyska brinken, kan ha legat i hörnet av Skomakaregatan. I varje fall förekommer i skotteboken en rad skomakare som nära grannar till Jöns Andersson. Tyska kyrkan och kyrkoherdebostället omtalas som liggande i närheten. Redan Hans Eriksson hade i sin bostad i Södra kvarteret på 1540-talet fått ta emot främmande sändebud som gäster. Sommaren 1553, då Lille Jöns installerat sig i huset, inkvarterades där livländska sändebudet med svit som under fyra veckor bl. a. förtärde 133 kannor rhenskt vin. Under sitt tillförordnade regentskap sände Erik 19 nov. 1556 en »förskrift» till borgmästare och råd i Stockholm »för en fransos Carol vilken de med härbärke hos Lille Jöns skole förforderlige vare». Fransosen Carol är säkerligen identisk med Charles de Mornay. Att det stora huset vid Vattubrinken skulle tas i bruk för liknande ändamål är naturligt. Den »fransöske legaten» gästade där nov. 1559 och det polska sändebudet hade vintern 1561 under sin vistelse hos Jöns Andersson förtärt för 1 400 mark. Sommaren 1562 fick han åter ta emot polacker. Då hade det polska sändebudet uppehållit sig hos honom i tre veckor »självsjunde». När polska herrar 1593, tolv år efter Jöns Anderssons död, inkvarterades i detta hus, markeras det som »hörnhuset vid Vattubrinken som lille Jöns fordom ägde». Ännu 1599 talas det om en tomt som låg mittemot »det hus som Jöns Andersson fordom uti bodde» och detta i en uppgörelse efter Nils Ulfssons hustru. Jöns Anderssons namn förknippades tydligen länge med det förnämliga hus som han bebott i över 20 år.⁶³

Den till synes så grundliga husredogörelsen från 1577 gör dock varken Hans Eriksson eller Jöns Andersson rättvisa som fastighetsägare. Det framgår av den stora process som inleddes 1577 med anledning av skiftet mellan Lille Jöns och Ulfssönerna av det fasta

ett husbygge; jfr STb 1544—48, s. 115, 236, 242, 1549—53, s. 45. Märkligt nog tycks H. E. ha sålt ett stenhushus med grund till Olof Mårtensson just i »Vattubrinksgränden» juli 1546 (STb 1544—48, s. 192). H. E. köpte hus redan sommaren 1528 i Bengt Smälännings gränd enl. STb 1524—29, s. 230 f. Denna gränd låg troligen i västra kv. (jfr STb 1490—1500, s. 43, 169, 444), och huset kan vara identiskt med något av de hus i västra kv. som föll på J. A:s lott vid arvs-skiftet efter hustru Karin.

⁶³ Skb 1545—59, SSA; RKB 1546: 5, fol. 65, 1549: 9, fol. 115, 19553: 5, fol. 127—132, 1559: 5, fol. 70 v., 1561: 2, fol. 162, 1562: 2; GIR 1556, s. 786; Ingvar Andersson, Charles de Mornay (SBL 11, 1945); STb 1591—95, s. 146, 1596—99, s. 216.

arvet efter hustru Karin. Parterna hade ett år tidigare enats om det övriga arvet. I rätten satt 8 maj 1577 förutom borgmästare och råd inte mindre än tre riksråd (Ture Bielke, Claes Fleming, Erik Gyllenstierna) och tre adelsmän utanråds. Protokollet är skrivet med annan hand än den f. ö. i tänkeboken vanliga. Jöns Andersson, som inte var villig att utan vidare lämna ifrån sig sitt stora bostadshus, var kärande. Att hans motpart, bröderna Hans och Nils Ulfsson, hade ett visst anseende för hårdförhet skymtar i ett senare sammanhang, där en borgare dagen före sin död skulle ha sagt till sin son: »Du lär få något göra med Ulvungerne efter min död, om det som de äre mig skyllige». Ulfssönerna hade å sina hustrurs vägnar av protokollet 8 maj 1577 att döma inlämnat en välformulerad och indignerad skriftlig förklaring, som så gott som in extenso inarbetats där, varför protokollets ton ingalunda är opartisk.⁶⁴

Som första punkt tog Jöns Andersson upp, att Hans Eriksson givit sin styvdotters man Sven Månsson (g. m. hustru Karins dotter) ett stenhus på Köpmangatan, som Hans Ulfsson nu innehade efter sin svärfar. Lille Jöns hävdade, att mellan Hans Eriksson och Sven Månsson var »uppkommen någon oenighet och träte». Sven Månsson skulle aldrig ha fått husbrevet och gåvan fanns ej inskriven i stadens tänkebok. »Därföre besporde han sig nu för rätten om sådana gåva var lagligen givin och måtte blive beständendes eller ej». Som andra huvudpunkt »besvärede sig» Jöns Andersson över hustruns arvingar, hennes dotterdöttrars män Hans och Nils Ulfsson och dottersonen Per Svenssons förmyndare, som var borgmästarna Nils Hansson och Olof Gregersson, att de ville »tränga honom och hans arvingar ifrån det hus, som han bor uti, så ock eljest alle lägligheter, boder och tomter».

Beträffande det till Sven Månsson bortskänkta huset, som nu innehades av Hans Ulfsson, påpekades från svarandesidan, att Hans Eriksson också givit sin brorsdotter, Margareta Mårtensdotter, tydligen vid hennes gifte med Lasse Gammal, ett annat hus, som nu innehades av henne och hennes nye man, borgmästaren Olof Gregersson. Dessa båda husgåvor hade gjorts redan i Hans Erikssons och hustru Karins livstid och med båda deras rätta arvingars samtycke. Vid arvsskiftet efter Hans Eriksson 1550 hade gåvorna förblivit »oryggade». Till arvingarna hörde då ej Jöns Andersson. Sven Måns-

⁶⁴ STb 1576—78, s. 159 ff., 265—270.

son hade hela sin livstid uppburit huslega av huset och hans barn hade efter honom »utan allt klander roligen» besuttit det »intill denne dag».

Ulfssönerna påpekade med stor emfas det oberättigade i att nu efter så många år komma och beklaga sig över dessa husgåvor: »var Jöns Andersson hade haft någon tvivelsmål, att det hade icke varit laglig gjort och kunde icke heller gilla vad därom var inskrivit i tänkeboken, vi hade han då icke aktet den tid, som lagen medgiver sådane gåvor att klandre och igen vinne, utan tegat allt intill denne dag? Vi talade han icke strax därom innan natt och år, sedan han fick hustru Karin? Vi talade han icke härom till Sven Månsson i sin livstid, efter han eljest hade klander nog med honom här på rådstugun? Vi talte han icke Lasse Gammal till i hans livstid om det andre huset, medan det var allt en gåva? Vi talte han icke där-om, medan hustru Karin själv levde, den han dagligen i sin säng och säte hade, eller Hans Gammal och andre flere, som hade varit när och vittnade, när samme gåvo gavs, utan kommer nu först och klandrar däruppå, sedan allt väl 30 år laga hävd var däruppå kommen? Om så ske skulle eller borde, att man uti sådana långlig rolig hävd skulle blive molesteret, och att Jöns Andersson hade där till någon skäl, det ställte hans vederparter till Gud och rätten» o. s. v.⁶⁵

Vad beträffar husskiftet efter hustru Karin och framför allt frågan om överlåtelsen av Jöns Anderssons säteshus vid Vattubrinken svarade Ulfssönerna, att de vid skiftet tagit all möjlig hänsyn. Lille Jöns hade före detta fått ta undan två hus, som han själv valt ut, och räkna dem som sina barns mödernearv (»utav obytt tagit till sin barns möderne de bästa hus, som han haver velet och själv kest»). Ulfssönerna hade tillåtit, att Jöns Anderssons måg Hans Andersson hade fått räkna som sin hustrus möderne, det hus han bodde i, »vilket ju så gott är, såsom det Jöns nu själv sitter uti, ändå att det var köpt medan deras modermoder och Jöns Andersson hade varit samman i säng och säte». Här utsäges alltså inte, att det skulle vara fråga om barnens rätta möderne, utan att husen räknats som mödernearv. Det ena huset bör vara det stenhus vid Österlånggatan i hörnet av dåvarande Vargsgränden (troligen nuv. Lilla Hoparegränd), där Lille Jöns' son mäster Lars bodde enligt husskatte-

⁶⁵ STb 1576—78, s. 267.

längden 1582. Det andra, rådmannen Hans Andersson Guldsmeds säteshus, måste vara det hus likaledes vid Österlånggatan, beläget mellan Hans Fordells f. d. hus och Jöns Anderssons eget första säteshus, som denne köpt av Jakob Bagge. Köpet avslutades i april 1563, och Lille Jöns betalade för tomt, tre tillhörande trähus och några bodar allt som allt 3 769 mark. Redan vid inköpet var det väl avsett för dottern Malin och hennes man. Det kunde onekligen, som Ulfssönerna påpekade, i värde jämföras med huset vid Vattubrinken. De sistnämnda sade sig ha gjort dessa eftergifter, för att de själva skulle få ett säteshus. Tydligt hade för den föreslagna husfördelningen vissa »gode män» assisterat, och Ulfssönerna hotade nu riva upp det hela igen.⁶⁶

Rätten beslöt i fråga om gåvohuset att anstå till dess drotsen Per Brahe vore närvarande, eftersom han och »riksens vice cancellarius» Erik Sparre hade varit »där med utöver, då Jöns Andersson denne sak förste gången satte i rätten». Här är det tydligt fråga om ett rättgångstillfälle, från vilket inget protokoll finns bevarat. Vad huset vid Vattubrinken angick, ansåg rätten »för rättvist», att hustru Karins arvingar som »rätte bördemän» skulle få behålla huset på deras lott. Skiftet skulle dock justeras till ett värde av 130 daler och 2 mark till Jöns Anderssons förmån. Hans andel blir då en tredjedel av det fasta arvet efter hustrun. Ulfssönerna knorrade något över denna justering som gick ut över hustruns »odeljord» och sådana rättigheter och »faste grund och tarvehus, som av ålder hade legat under säteshuset». I detta sammanhang framgick, att vissa tomter ännu var oskiftade. Jöns Andersson erbjöd ersättningar i form av »anpart uti en korsverksbod västantill ståndandes på sjön, uti lika motte sin del uti 1 stall på Södremalm i stadsgården». Till sist drog Ulfssönerna också upp frågan om det korsvirkeshus, som Jöns Andersson skänkt sin brorsdotter, gift med Anders Jönsson. De ifrågasatte nu, om de skulle godkänna denna gåva, »eftersom han dem däremot intet efterlate ville».⁶⁷

Lille Jöns Andersson disponerade enligt 1577 års husförteckning

⁶⁶ STb 1576—78, s. 268; husskattelängd 1582, KA; STb 1578—83, s. 164, 482, 1584—88, s. 456 (Mäster Lars' hus), 1553—67, s. 229; Wrangel, a. a., s. 388, nr 77. Jfr även nedan.

⁶⁷ STb 1576—78, s. 213 f., 269 f.

vid tiden för hustru Karins död sammanlagt sju hus, troligen samtliga stenhus, samt diverse bodar, stall och tomter. Av rättegången framgår, att han ägt ytterligare sex hus: sonens stenhus, mågens stenhus med tillhörande tre trähus och brorsdotterns korsvirkeshus. När Lille Jöns' husinnehav var som störst på 1560-talet, bör det ha omfattat tretton hus, varav nio stenhus, ett korsvirkeshus och tre trähus, förutom annan fast egendom.

Jöns Anderssons ursprungliga fastigheter låg huvudsakligen samlade i östra kvarteret, där hans gamla säteshus var beläget. År 1545 gjorde han sina båda första kända fastighetsköp utöver säteshuset. Ett av husen var beläget i östra kvarteret och betecknas i husredogörelsen 1577 som »byggfälligt». År 1549 köpte han på nytt hus i östra kvarteret, i förteckningen kallat »gamle Balcks hus». Det låg i Anders Bottnekarls gränd, nuvarande Skeppar Karls gränd, alltså rätt långt norrut. Jöns Andersson sökte 1569 köpa grannhuset i samma gränd och hade därför betalat Clemet vårdskrivare 1 000 mark och en gill oxe. Köpet fick emellertid gå tillbaka. Han hade »hemlige köpstätt» huset. Lille Olof Larsson Älänning påvisade, att han hade sann och rätt »börderätt» till det och återbetalade till Lille Jöns både pengarna och efter en del förhandlingar även oxen.⁶⁸

Det var utmed Österlånggatan som Jöns Andersson systematiskt sökte öka sitt fastighetsbestånd. De nyssnämnda fastigheterna vid Anders Bottnekarls gränd måste ha legat alldeles invid Österlånggatan. Intill hans säteshus där låg den stora stenfastighet med tillhörande trähus, som dottern och mågen Hans Andersson fick överta. På andra sidan om deras hus låg det Fordellska dubbelhuset med valv emellan som Jöns Andersson inköpt men frändömdes i maj 1564, därför att »rätt bördeman» uppträdde och ville ha huset. Då hade Jöns redan av köpepenningen erlagt 2 000 mark. Köpet tycks dock ha återgått till Hans Fordell själv, som nov. 1567 sålde det till den senare borgmästaren Olof Gregersson för inte mindre än sextusen mark och 50 ungerska gyllen. Det måste ha grämt Lille Jöns, att detta förnämliga hus som låg i rad med och söder om hans egna vid Österlånggatan gick förlorat för honom. Sonens hus i hörnet av

⁶⁸ STb 1544—48, s. 33, 124, 1549—53, s. 32, 1568—75, s. 27, 35; Wrangel, a. a., s. 391 nr 120; B. Odén, a. a., s. 157.

Vargsgränden bör ha legat norr om och i omedelbart grannskap av denna husrad.⁶⁹

Något annat sätt att säkra sina tillgångar än att placera dem i hus och tomter, alternativt i smycken, silver och husgeråd, kände ej tiden. Husen uthyrdes och gav därigenom en viss ränta, dock låg i förhållande till husvärdena. 15 daler tycks omkr. 1580 ha varit en normal »huslega». Bodar, källare och andra ekonomiutrymmen gav extra hyresinkomster. För en köpman med Jöns Anderssons omfattande handelsrörelse måste det egna behovet av lagrings- och affärsutrymmen ha varit stort.⁷⁰

Fastigheternas värde som säkerhet vid kreditbehov har påpekats av B. Odén. För Jöns Anderssons del kan inte något exempel ges på att han själv lånat pengar med hus som »pant». Däremot finns flera fall angivna i tänkeboken, som belyser hans egen lånerörelse mot säkerhet i hus. År 1563 »bekände» Jöran Bokbindare inför rätten, att han var skyldig Jöns Andersson 700 mark, som denne hade hans »egen handskrift uppå och hans hus, där Jöran bor uti, till en underpant». En annan långivning kan ej dateras och omnämnes först 1586, då Jöns Anderssons son Mäster Lars övertar huset under laga former. Det gällde ett stenhus i Helga Lekamens gränd som borgaren Hans Gröm († 1573), pantsatt till Jöns Andersson för 900 mark konung Gustavs mynt jämte 3 läster, 4 fat osmundjärn. Stockholms stad lånade i sept. 1573 100 »slagne» daler av Lille Jöns för att »uppfylle de 2 000 daler med, som betaltes K. M:t». Han erhöll som pant ett stenhus vid »kyrkogården liggjendes, där glasmake-

⁶⁹ STb 1553—67, s. 229, 255, 274, 346. — E. Anthoni nämner i a. a. (Hist. tidskr. för Finland 1963), s. 103 f. och 109 de Fordellska husen. Han anser, att det är fråga om två skilda fastighetsenheter, en som var Hans Fordells fädernehus (eller gård som Anthoni säger) och som han sålde 1564, en annan som han ärvt efter sin faster hustru Anna, Raumo Jöns' änka, och sålde 1567. Formuleringarna är onekligen olika i de båda fallen, 1564 »Fordellshusen» (obs. dock pluralformen) och 1567 »det hus och grund som han [= Hans Fordell] ärvt efter sin fadersyster»... »tu stenhus och grund... liggjandes på Österlånggatan sunnan för Hans Anderssons hus». Av STb 1524—29, s. 94, framgår, att Raumo Jöns 1525 köpt ett hus av Herman Fossert vid Österlånggatan nedanför Herman Fosserts eget säteshus och på andra sidan gränsande till S:t Johannes kyrkogård. När Jöns Andersson 1563 köpte det stora huset till sin dotter och måg Hans Andersson, är det just Herman Fosserts gamla säteshus det gäller som säges ligga mellan Hans Fordells hus och Jöns Anderssons eget hus.

⁷⁰ B. Lager, a. a., s. 142 f.

rens hustru bor uti, med sådant besked, att var han icke samme summe betalet bekommer innen Martini eller juledagen till det längste, då skall han uppbäre huselegen seden». År 1578 krävde Lille Jöns att få betalt för ett lån på 50 ungerska gyllen, som han givit en borgare i Åbo 1554 mot tre tunnor smör årligen i ränta och hans gård i Åbo som säkerhet. Ett år senare omtalas Jöns Anderssons »pantebod» i Vargsgränden.⁷¹

Jöns Anderssons kreditgivning ägde också rum mot säkerhet i form av silverpanter. Erik Abrahamssons (Leijonhufvud) tjänare hade för sin herres räkning pantsatt till Jöns Andersson 6 silverstop på 12 lödiga marker och 9 lod mot 860 mark i penningar. Stopen deponerades maj 1575 i rätten då den unge adelsmannen påstod, att hans tjänare »föga bättre än stulet» silvret från honom vid pantsättningen 1570. Erik Abrahamsson måste dock haft ont om kontanter. Den 9 juli 1576 förklarade han sig »väl tillfrids, att Jöns Andersson må igen till sig anamme de sex sölvstop, som här stå i rätten». En pant i silver likaväl som ett »pantehus» skulle uppbjudas på rådstugan vid tre rättegångsdagar i följd för att eventuella arvingar skulle kunna framträda. I okt. 1577 t. ex. uppbjöd Hans Andersson på sin svärfar Jöns Anderssons vägnar en silverpant, som denne fått av Hans Klaver.⁷²

Människan

Man vet ej Jöns Anderssons ursprung, ej hans födelseår, ej säkert när han dog. Inget personligt brev, ej ens en namnteckning har återfunnits. Någon personteckning i vanlig mening kan det inte bli fråga om, men vissa konkreta glimtar låter konturen av en människa skymta fram.

Jöns Andersson framträder som handlande köpman vid 1530-talets mitt. Han bör då ha varit i tjugoårsåldern eller omkring de trettio och alltså vara född c:a 1510 eller något tidigare. Omkring 1576 var han sjuk och låg på sin »sotesäng». Hur pass allvarligt det var, kan utläsas av att två prästmän, sända av hustru Karins arvingar, besökte hans sjukläger för att söka få honom att säga sanningen

⁷¹ B. Odén, a. a., s. 158; STb 1553—67, s. 218, 1568—75, s. 302 f., 1576—78, s. 363, 1578—83, s. 93, 1584—88, s. 299, 320 f.; StRR 2, R nr 304. Räntesatsen 3 tunnor smör årligen på 50 ungerska gyllen måste ha varit mycket hög, ungefär motsvarande 100 mark på 300!

⁷² STb 1568—75, s. 369, 374, 1576—78, s. 66 f., 308. Stopen vägde c:a 5 kg.

i den Sven Månssonska affären. Lille Jöns hämtade sig dock och uppträdde personligen på rådstugan ännu 10 okt. 1580. I ett kungligt brev 28 febr. 1582 kallas han emellertid för framliden. Han har i vågboksregistret för 1581 som vanligt satts upp som nr 1. Med annan färg på bläcket har tillagts »hustru». Hans änka har alltså under året fått träda in som ansvarig för handelsrörelsen. Den 13 april 1581 inkom med hans förre vederlagssven Petter Hååke som skeppare en typisk last från Danzig, för Jöns Anderssons del bestående av humle, salt och pryssing. Den 6 maj s. å. exporterade »hustru Ragnhild Jöns Anderssons», alltså hans änka, 2 läster osmundjärn till Danzig. Jöns Andersson avled alltså våren 1581 före den 6 maj och troligen efter den 13 april.¹

Jöns Anderssons eventuella första gifte slutade ju med katastrof. Som familjemänniska ger han annars ett gott intryck. Han hade sin bror som medarbetare i firman i många år, han behöll sina anställda länge. Han sörjde väl för sina barn och sin brorsdotter. Systemen fick en dyrbar begravning. Efter det ekonomiskt mycket fördelaktiga giftet med hustru Karin sökte han i görligaste mån hjälpa sin styvdotters man Sven Månsson men råkade här in i släkträtor, processer och konflikter med kungamakten. Även i flera andra sammanhang trädde han med sitt solventa namn in som borgensman.²

Jöns Andersson var betrodd som borgare både kommunalt och enskilt. Han uppträdde genom åren på rådstugan i en rad uppdrag som förlikningsman, fullmäktig, uppbördsman och liknande. Trots att han ej tillhörde rådet efter 1555, med undantag av den korta borgmästarsejouren, valdes han i varje fall tre gånger till herredags- eller riksdagsman. En liten i och för sig obetydlig episod från 1549 belyser hans kollegers lojalitet. När Mats Vintapparens hustru anklagade honom för att som föreståndare för stadens vinkällare ha lagt beslag på nyckeln till källarens kassakista, steg hela rådet upp och varjde honom »för detta tal».³

¹ STb 1576—78, s. 143, 1578—83, s. 216 (endast rubrik), 486 f.; Vågbook 1581, SSA, p. 1 v. — J. A. deltog som ovan nämnts (s. 47) också i en skrivelse till hertig Karl, vilken var daterad 21 okt. 1580.

² STb 1549—53, s. 120, 1568—75, s. 604, 1576—78, s. 13 f.

³ Fullmäktig vid herre- och riksdagar 1559, 1569, 1571, jfr ovan. Enskilda uppdrag på rådstugan t. ex.: STb 1544—48, s. 195, 304, 1549—53, s. 69, 98, 241, 1553—67, s. 64, 348, 1568—75, s. 100, 237, 305, 321, 616. Episoden om vinkällarens kassakista STb 1549—53, s. 28 f.

Två gånger fick framträdande köpmän böta, för att de häntytt på något samband mellan Lille Jöns och kåken. Didrik v. Hamburg anklagades nämligen av kämnären i juni 1545 för att ha sagt till Jöns Andersson, »att han hade en gång sittit på kåken och han skulle än en gång sittje däruppå». Vid omröstning i rådet, om detta skulle hållas för okvädinsord eller om det skulle gälla hans ära, »då fölle alle rösterne där uppå, att det kostede fast Jönses äre uppå». Didrik v. Hamburg fick böta 80 mark. När köpmannen Påvel Sasse nio år senare i fraktkammaren kallat Jöns Andersson för Kåke Josse, rubricerades det däremot som okvädinsord, och böterna stannade vid 40 mark. Vad som ligger bakom dessa upprepade häntydningar om kåken är svårt att veta. Man kan gissa på ett samband med domen över den otrogna hustru Anna eller på någon egen förseelse i unga dar, i så fall troligen på annan ort.⁴

Jöns Andersson var tydligen själv hetsig och lockade också andra till överilningar. Som ung fick han böta för slagsmål och dobbel. Flera gånger fick han stå till svars för okvädinsord. Under senhösten 1552, då han var nygift med hustru Karin, hände det två gånger. Vid det ena tillfället hade han okvädat stadens kämnärer på ett bröllop. Han försäkrade sedan inför rätten, att han inte visste annat än »äre och gott» om dem, »men hade han annat sagt i sin druckenskap, visste han intet av». Jöns Andersson bötfälldes till 12 mark eller till att värja sig med sexmannaed. Nästa gång Lille Jöns förivrat sig var vid ett gästabad hos den blivande borgmästaren Mickel Bengtsson, då han beskyllt tre personer för otillbörligt förfaringssätt. Rådsmannen Peder Jönsson framförde klagomålen. Jöns svarade även nu beskedligt, att han inte visste annat än »äre och gott» om de tre ifrågavarande personerna »utan det som han i druckismål gjort hade, det bad han sig Gud tillhjälp, det var honom emot». När Peder Jönsson fortsatte sina klagomål med att »Jöns hade givit honom ond ord och storlige föraktat honom», då svarade emellertid Jöns Andersson, »att gav han Peder Jönsson några okväms ord, han gjorde honom ock det samma igen, så att i den måtten vore båda brottslige». Rätten övervägde »nogsamt» saken och beslöt, att de skulle sakfällas till 12 mark var. Sommaren 1570 klagade också den rike borgaren Tomas Biörsson över att Lille Jöns i vinkällaren kallat honom för tjuv. Jöns ursäktade sig, och rätten förklarade, att det

⁴ StB 1544—48, s. 90, 1553—67, s. 58.

skett i »ett hastigt mod». Böter synes ej ha utdömts denna gång. Några år senare var det Jöns Andersson, som hade blivit trakasserad. Han anklagade en engelsk köpman, Randolph Tytkes, för att han skulle ha kastat en sten i bröstet på honom i hans eget hem.⁵

Jöns Andersson framträder i protokollen knappast som särskilt påstridig eller vältalig på själva rådstugan. Han ryggade t. ex. också för edgång.⁶ Men han var tydligen envis och släppte inte gärna ifrån sig något, antingen det var pengar, värdepapper eller hus. Förhållandet illustreras bäst i den långdragna schismen med hustru Karins arvingar. Kansliförvanten Måns Svensson, Sven Månssons son i ett föregående gifte, lät i fråga om bötesbeloppet på 2 000 mark och 100 ungerska gyllen påskina, att de vore betalda. Eftersom något »segel eller brev» ej fanns som bevis, beklagade han sig över att Jöns Andersson hade en handskrift hos sig, »som var betalet och dock icke kasseret och fanns i hans gömmor den tid bytet stod, och så kunde till äventyrs samme Jöns ock have behållet för:ne pantbrev hos sig för avund skuld».⁷

Jöns Anderssons något klumpiga försök att på rättslig grund få behålla sitt säteshus avvisades 1577. Trots detta behöll han huset till sin död fyra år senare. Vid Ulfssönernas rättsliga klagomål över att änkan satt kvar i huset ännu så sent som 1586 kom det fram, att Jöns Andersson förskaffat sig K. M:ts brev på att för 2 000 mark och 100 ungerska gyllen få inneha huset i pant. D. v. s. Jöns hade till Johan III betalat Sven Månssons oklara bötesskuld till Gustav Vasa. Det kungliga brevets datum anges inte, men det framgår av Ulfssönernas indignerade rättsliga inlägg, att han tre år efter det arvskiftet var gjort enligt deras mening hade »svikligen och be- drägligen» låtit andra sin sak inför K. M:t, Sven Månssons arvingar »oveterligen». Man frågade nu, varför han ej vid arvskiftet talat om att huset var en pant. Ulfssönerna hävdade, att även bötesbeloppet ingått i uppgörelsen om de kontanta tillgångarna och lösöret. De sammanfattade: »ty därom haver störste osämjen och hatet sig förorsaket, att Jöns Andersson hade dem sådane skuld och gäld velet uppå komme».⁸

⁵ Saköreslängd 1534—36, s. 93, 97, SSA. STb 1549—53, s. 196, 215 f., 1568—75, s. 123, 199, 223.

⁶ Rosén, a. a., s. 105; STb 1576—78, s. 64, 145.

⁷ STb 1549—53, s. 13, 1553—67, s. 26, 173, 1576—78, s. 28 f.

⁸ STb 1576—78, s. 265—70, 1584—88, s. 300—306.

En sammanställning av förekommande personnotiser om Jöns Andersson ger ett intryck av en kraftfull affärsmannatyp med hetsigt temperament, men som tyglas av försiktighet och som inte släpper taget.

Arvet och arvingarna

Arvsuppgörelsen 1576—77 efter hustru Karin hade gått hårt åt Jöns Anderssons ekonomi, men det var ingalunda någon fattig änka denne lämnade efter sig 1581. När husskattelängden för 1582 upprättades, hade ej något arvskifte ägt rum efter maken. *Hustru Ragnhild* står där antecknad för sju stenhus. Själv bodde hon, som framgår av förnyad process om besittningsrätten, kvar i huset vid Vattubrinken. Detta hade taxerats till 8 daler i husskatt, vilket var dubbelt så mycket som det vanliga beloppet. Hon hade dessutom just 1582 efter sin syster Karin, gift med rådmannen i Stockholm Per Mattson, ärvt en del av ett stenhus på Smedjegatan i västra kvarteret. Fyra av de sju husen var uthyrda till hantverkare och en »bysse-skytt», två hus i inre kvarteret stod öde.¹

I vågboken finns som anställda hos Jöns Andersson antecknade två vederlagssvenner, nämligen från 1576 *Hans Stut*, son till rådmannen i Stockholm Erik Stut, och från 1577 Gregers Andersson, brorson till borgaren Nils Gregersson. I skotteboken 1582, den första bevarade efter 1560, antecknas Hans Stut som svensk köpsven med 13 mark i skott, det högsta beloppet för året inom denna kategori. Han var då bosatt hos änkan till den nyligen avlidne Nils Gregersson. Följande år var Hans Stut taxerad till ett något lägre belopp som köpsven och bodde då hos sin förra kollega som vederlagssven hos Jöns Andersson, Gregers Andersson, som för året betalade sitt »förste borgereskott».²

I 1584 års skottebok står Hans Stut kvar bland köpsvennerna men anges då som bosatt »när Jöns Anderssons hustru». Förteckningarnas angivelse av köpsvenns namn jämte »när» eller »hos» några borgare synes ej innebära annat än en adressanvisning. Även en hantverkare kunde vara värd för en köpsven. Rimligt är dock att

¹ Husskattelängd 1582, KA; STb 1579—83, s. 439; B. Lager, a. a., s. 67, 111 f.

² Vågbok 1576, 77, 80, 81, Skb 1582, 83, SSA; StRR R 299; STb 1586—88, s. 390; B. Odén, a. a., s. 156.

köpsvennen hade affärer ihop med sin värd. När nu Jöns Anderssons fd. vederlagssven var bosatt hos hans änka, innebar det säkerligen, att han tog hand om handelsrörelsen, om han ej haft det alltsedan sin principals död. Det innebar mer än så. I vågboken 1585 (vågbok saknas 1584) har Hans Stuts namn placerats först, där Jöns Anderssons änkas namn annars skulle stått. I skotteboken 1585 för inre kvarteret har likaså hennes namn utbytt mot hans. Hans Stut har 1584 eller 1585 äktat Ragnhild Haraldsdotter, troligen stadens förmögaste borgardam, som vid denna tid bör ha varit omkr. de 60. Sin borgared gjorde han 5 dec. 1586 tillsammans med ett stort antal andra, bl. a. kollegan Gregers Andersson. Att borgareden avlades några år efter sedan vederbörande i själva verket etablerat sig som borgare förekom vid denna tid ofta.³

Samma dag som Hans Stut gjorde sin borgared kom Ulfssönerna på nytt med sitt krav på tillträde till hörnhuset vid Vattubrinken. Vissa delar av det utförliga, retrospektiva protokollet har ovan relaterats. Rätten dömde nu »för rättvist», att Sven Månssons arvingar invisades i Jöns Anderssons sätarhus och att hans arvingar »skole där ifrå vike och avstå, så ock skyllige vare att give dem en skälig och tillbörlig huslege ifrå den tid, att husedelningen dem emellan skedde».⁴

Den 3 april 1587 låg hustru Ragnhild »på sin sotesäng och ändock hon någet svag var uti lekamlig måtto, så var hon dock till sinne, skäl och förnuft frimodig och stark». Hon hade då kallat till sig som vittnen Erland Björnsson till Edby »av vapen», tygmästaren Erik Björnsson (troligen fränder på fädernet), kyrkoherden i Stockholm Petrus Pauli Gothus, styvsonen mäster Lars, borgmästarna Olof Gregersson och Lars Eriksson och styvdottern Malins efterlämnade make rådmannen Hans Andersson. I dessa vittnens närvaro »bekände» hon, att »hon och hennes käre man Hans Stut hade sin emellen av en god fri vilje och rätt äkteskaps kärlek beslutet att give var annen den tredje penning av alle sine ägedeler både i löst och fast . . ., så att vilken dere som Gud allsmäktig tackes längst unne

³ Skb 1584, 85, Vågbok 1585, SSA; STb 1584—88 s. 297. Jfr B. Odén, a. a., s. 154 f.; B. Lager, a. a., s. 41 f. — Hustru Ragnhild var gift första gången i varje fall före 26/5 1549, jfr Ekström, a. a., s. 320.

⁴ STb 1584—88, s. 305 f.

leve, skulle samme tredje penningsgåve av obydden del för ut för den andres ervinger fritt och obehindrat njute».⁵

Ett år senare, 6 april 1588, var hustru Ragnhild åter eller fortfarande sjuk. Hon hade mottagit sakramentet och hade tydligen svårt att tala. Testamentet med tredjepeningsgåvan upplästes för henne och förseglades. En rörande scen utspelades, när hon bad att få fram en ask, där hon förvarade tre guldkedjor på tillsammans omkr. 50 lod (»gör tillhope 179 croner» = c:a 6 hg), som hon »testamenterade» sin »käre man Hans Stut med største kärlighets tecknende och åthäver, som hon kunde och förmåtte . . . Med detsamme Hans Stut böjde sig ned till henne och gjorde henne därför tacksägelse, fick hon honom om halsen med sin vänstre arm och begynte gråta».⁶

Fjorton dar därefter protokollfördes arvskiftet efter Jöns Andersson. Till »Lille Jönnes ervinger», som rubriken lyder, räknades sonen mäster Lars, mågen Hans Anderssons barn och »deres styvmoder och styvsväre, förnämnde Jöns Anderssons efterleverska, hustru Ragnhild Haraldsdotter, vilken vår medborgere, nu närvarendes, försiktig Hans Stut till hustru bekommit hade». Inför rätten tillkännagav nu mäster Lars, Hans Andersson och Hans Stut, att ett »vänligt, fullkomligt och lagligt arvskifte hade ägt rum», varvid fyra namngivna rådmän tjänstgjort som godemän. Tyvärr återger protokollet ej någon bo-uppteckning, som upptar även lösöret. Det meddelas bara, att om »alle lösörerne som är köpenskaper, guld, sølv, mässing, kopper, tenn, kläder, husgeråd, evad namn det helst have kan, intet undentagendes», var de »vänligen förente och förlikte». Skattning hade skett »både i hus, liggende grund, boder, tomter, gårdar, så innen staden som uten, samt allt annet fast såväl på landsbygden som i uppstäderne och på malmerne» och mäster Lars och Hans Anderssons barn hade »bekommit och anammet» sina andelar och förklarade sig »alldeles väl förnöjde och tillfrids ställte».⁷

För det fasta arv, som föll på hustru Ragnhilds lott, har inga värderingssummor angivits. Troligen har väl fördelningen skett efter samma grunder som vid arvskiftet 1577. Först har vad som var hennes, när hon gifte sig, frånräknats, och sedan har hon fått en tredje-

⁵ STb 1584—88, s. 79 f. Rörande Erland och Erik Björnssöner jfr s. 12, not. 12 ovan.

⁶ STb 1584—88, s. 80 f. — Någon guldkedja kunde vara arv efter förste maken biskop Hans, jfr Forssell, a. a., s. 96.

⁷ STb 1584—88, s. 426 ff.

del i boet. Mäster Lars' och dottern Malins barns andelar av det fasta arvet beräknades till c:a 910 daler vardera. På hustru Ragnhilds lott föll två angränsande stenhus vid Västerlånggatan, två stenhus i Erik Larssons gränd, hennes andel efter systemen i Per Matssons hus vid Smedjegatan, en tomt i Sven Vintapparens gränd, en kryddgårds-tomt och en träbod med tomt »på södra sidan», en träbod »västan till ut på sjön», en träbod i Per Matssons gränd, en gård på Norrmalm, en gård och sjöbod i Västerås och skattehemmanet Östra Skägga på Värmdön. Jöns Anderssons dotterbarn tilldelades, tydligen med tanke på deras faders, Hans Anderssons huskoncentration i östra kvarteret, två stenhus belägna där, och dessutom en tomt i Mårten Henriks-söns gränd, en tranbod, en badstugetomt och ett stall på Södermalm, en gård i Enköping och en gård i Strängnäs. Mäster Lars fick inte mer än ett stenhus, beläget i Helga lekamens gränd men därutöver ett par värdefulla bodar: en stenbod i Jost v. Hattingens gränd och en korsvirkesbod »västan till mot Järnbron», ett högt taxerat brygg-hus samt en träbod vid Slottsbacken och ett stall på Södermalm.⁸

Det var fråga om en brokig samling hus, bodar och tomter. De lägenheter, som låg i målarstäderna, upptogs ej vid arvsfördelningen efter hustru Karin. Gården i Västerås och hemmanet på Värmdö kan hustru Ragnhild ha medfört i boet. Gårdarna i Enköping och Strängnäs bör ha hört till Jöns Anderssons anpart. Hans fastighets-intressen i Strängnäs omtalas redan 1555.⁹

I aug. 1589 lät Hans Stut inskriva i tänkeboken testamentsöverenskommelsen rörande tredjepenningsgåvan och den extra presenten av guldkedjorna. Kort därefter överlämnade han till rådmann Hans Ulfsson husbrevet till »det hus, som de länge hade varit i träte om och salige Lille Jöns och Hans Stut några år vid Vattubrinken hade besittit». Alla arvspapper var således i ordning. Det framgår ej klart om hustru Ragnhild nu var död, men hela situationen gör det troligt. I varje fall bör hon ha varit det 1591, när hustru Agnes Eskildsdotter för »sin långlige trogne tjänst, som hon förbe:te Hans Stut och hans förste hustru Ragnhild Haraldsdotter fliteligen bevist hade» fick gåvobrev på ett korsvirkeshus i västra kvarteret.¹⁰

⁸ STb *ibid.* Jfr B. Lager, a. a., s. 143 f.

⁹ Ekström, a. a., s. 336, tyder dock ej på, att Ragnhild hade dessa lägenheter. GIR 1555, s. 557.

¹⁰ STb 1589—91, s. 79 ff, 97, 1596—99, s. 130.

I samband med att huset i laga ordning uppbjöds på rådstugan kallades hustru Agnes för Hans Stuts frilla, en mycket sällsynt upplysning rörande en borgares privatliv. Hans Stut bör emellertid ha varit omgift i varje fall nyåret 1592, eftersom han i sitt äktenskap med Endis Larsdotter hade en son född i november detta år. Själv dog han redan 1595 eller 1596. Hans änka var omgift redan 1597 med borgmästaren i Västerås Per Ulfsson. Denne var bror till de processande bröderna Hans och Nils Ulfsson. Så gick alltså ytterligare en del av vad som tillhört Lille Jöns Andersson över till den Ulfssonska familjen.¹¹

Jöns Anderssons son, mästare *Laurentius Johannis Lælius*, hade under 1570-talet vistats utomlands för studier. Han inskrevs 1570 vid Greifswalds universitet och 1572 vid Wittenbergs. I sin supplik 3 mars 1574 angav Jöns Andersson, att sonen befann sig i Tyskland. Troligen var han dock i Sverige i samband med arvskiftet 1576. I vågbooken s. å. talas det om järn, som Jöns Andersson utskeppade med sin son. År 1577 lät »Laurentius Lælius Stockh:s Svecus» inskriva sig som den förste svenske studenten i Jena. Det är veterligen första gången namnformen *Lælius* användes.¹²

Återkommen från Tyskland hade mästare Lars tjänstgjort en kort tid 1580, möjligen också 1581, som »läsemästare», d. v. s. professor i Uppsala. Enligt förläningsregister 1582 erhöll »Mästare Lars Johannis i Stockholm» för året 2 läster spannmål (= 96 daler) i underhåll. I husskattelängden 1582 står »Mästare Lars, Jöns Anderssons son» upptagen som bosatt i eget stenhus i östra kvarteret. Mästare Lars är möjligen att anse som den förmedlande länken mellan det kryptokatolska kollegiet och den i varje fall från 1583 klart lutherska högskolan i Stockholm. Den har karakteriserats närmast som ett akademiskt gymnasium enligt tyskt mönster. Högskolan på Gråmunke-

¹¹ STb 1596—99, s. 120, 125, 127; StRR R 299. Hans Stut nämnes som levande i STb 22 jan. 1595 (s. 285 f.).

¹² Avsikten är ej att teckna en fullständig biografi över *Lælius* utan endast att sammanställa litteraturuppgifter och notiser i genomgången källmaterial. — Johan III:s ing. diaries 3 mars 1574, RA; STb 1576—78, s. 160; Vågbok 1576, SSA (även enl. vågbok 1572 lät J. A. utskeppa järn med sin son); C. Annerstedt, Upsala universitets historia, 1 (1877), s. 74, 79; F. de Brun, *Holmiana et alia*, 3 (dupl. maskinskr. 1923), s. 104; *Album academiæ vitebergensis*, 2 (1894), s. 223; *Aeltere Universitäts-Matrikeln*, 2. Universität Greifswald (1893).

holmen (Riddarholmen) och dess lärare har ingående skildrats av G. Bolin.¹³

Mäster Lars stod närmast för den naturvetenskapliga undervisningen vid högskolan och kallade sig 1587 professor physicus i av honom som preses tryckta teser av medicinskt innehåll. Följande år lät han trycka en översättning av H. Büntings 1585 på tyska utkomna arbete »Itinerarium Sacræ Scripturæ» med svensk undertitel: »Thet är een reesebook öffver then Helighe Schrifft», i två delar utgående från resp. Gamla och Nya testamentet med ett särskilt tillägg om mynt och mått i bibeln. Han säger sig i företalet, daterat 10 jan. 1588, av K. M:t ha blivit kallad »att profiterere och lära Physica och Medica uti Stockholms collegio» och dedicerar arbetet till drottning Gunilla som »en ringe nyårsgåva». Av Johan III hade han 10 maj 1587 fått öppet brev på bokens tryckning med ensamrätt på sex år. En ny upplaga utkom 1595. År 1591 utgav Lælius en översättning från tyskan av helt annat slag: »Een sköön och härligh jungfrw speghel», som tillägnades hertig Karls dotter Katarina. Den bestod av en samling moraliserande betraktelser med utgångspunkt från bibliska kvinnogestalter.¹⁴

De flesta av mäster Lars' lärarkolleger var ramister, medan han närmast kan anses som liturgist. Som lärare har han av både Annerstedt och Bolin karakteriserats som föga betydande. Kollegiet f. ö. upptog märkliga lärarkrafter. Av de övriga »läsemästarna» blev tre ärkebiskopar och fyra överflyttades 1593 till det nyupprättade universitetet i Uppsala som professorer.¹⁵

Mäster Lars stannade kvar i Stockholm. Han hade 29 nov. 1591 avgivit en förbindelse vid tillträdet som rektor för stadsskolan och

¹³ RR 23/3 1580, f. 219 r., Förläningsreg. 1582, husskattelängd 1582, KA; Annerstedt, a. a., s. 62, 64; G. Bolin, Johan III:s högskola å Gråmunkeholmen (SSEA 1918), bl. a. s. 6; T. Berg, Johan Skytte (1920), s. 38; G. Brandell, Sv. undervisningsväsendets och uppfostrans hist., 1 (1931), s. 371. — Mäster Lars skymtar en och annan gång i tullängderna. Bl. a. lät 16 aug. 1580 (ToA 1580, vol. 322, bunt 6) »Mäster Lars Lille Jöns son» från Lybeck importera »ett fat med böcker», en mycket ovanlig vara i tidens tullängder.

¹⁴ Bolin, a. a., s. 22 ff., 26 (första sidan av Lælius teser avbildad); I. Collijn, Sveriges bibliografi intill år 1600, 3 (1932—33), s. 54, 67—70, 114 f., 205—209; H. Bünting, Itinerarium... (Sthlm 1588), p. A iiii r.; RR 10/5 1587, f. 115 v.; R. Murray, Stockholms kyrkostyrelse intill 1630-talets mitt (1949), s. 140; Rörande »Jungfrwspeghel», se även Annerstedt, a. a., s. 73, 161 f.

¹⁵ Bolin, a. a., s. 8, 25, 29, 58 f.; Berg, a. a., s. 41.

kallas i ett k. brev 13 jan. 1592 för »skolemästare uti Stockholm». Han var närvarande vid Uppsala möte 1593 och undertecknade bekräftelsen av dess beslut. Som lekman (i företalet till *Sacræ Scripturæ* säger han sig själv »ingen prästman» vara) har han tydligen ej tillhört Stockholmskapitlet, där skolmästaren annars brukade ha en framskjuten plats.¹⁶

Mäster Lars övergick senast 1594 i det kungliga kansliets tjänst och var 1597 arkivets vårdare. Som sådan misstroddes han av hertig Karl, som i brev våren 1597 uppmanade de hertigligen ståthållarna i Stockholm att ta ifrån honom handlingarna, »synnerligen dem, som han hemma hos sig haver» och sätta dem i säkerhet på slottet. I konflikten mellan Sigismund och hertig Karl höll sig mäster Lars till konungen. Hans samarbete med dennes polske legat Samuel Laski vid ständermötet i Uppsala febr. 1598 har belysts av L. Bachmann genom ett arkivfynd. Som kunnig i tyska anlidades han för att läsa upp Sigismunds på tyska avfattade skrivelse. Han har vidare enligt sin egen påteckning till svenska från tyskan översatt Laskis budskap, som huvudsakligen rörde frågan om hertigens frigivande av de fångar han tagit i Finland hösten 1597. Mäster Lars' påteckning omtalar, att hertig Karl blev vred över denna översättning »det jag ock i Västerås höre måste». Troligen har detta skrivits kort tid efter det hertigen 30 mars besökte Västerås vid en resa efter ständermötets slut.¹⁷

Då Sigismund sommaren och hösten 1598 vistades i Sverige, gav han några veckor före Stångebroslaget mäster Lars order att låta trycka mandat, som skulle utsändas i landet. Efter konungens hastiga återresa till Polen lämnade mäster Lars jämte flera andra sekreterare i all hast Stockholm och tjänstgjorde sedan hos Sigismund i Polen. En odaterad förteckning över stockholmare som lämnat riket i detta sammanhang upptar under skilda rubriker 29 namn. Av dem hade

¹⁶ RR 13, 1592, f. 84 r.; SRA 1: 3: 1, 1593—94, s. 78, 121; Bunting, *Itinerarium* (1588), p. A iii v.; Murray, a. a., s. 139 f. — Meddel. om rektorsförbindelsen lämnad av 1:e arkivarien G. Sjöberg. Jfr R. Askmark, *Sv. prästutbildning fram till år 1700* (1943), s. 269, där dock felaktigt årtal anges.

¹⁷ N. Edén, *Den svenska riksstyrelsens reorganisation 1594—1602* (HT 1901), s. 194; L. Bachmann, *Ett aktstycke från riksdagen i Uppsala 1598* (HT 1939), s. 295—98; SRA 1: 4, 1597—98. HKR 11 mars, 21—22 april 1597, f. 90 r., 152 r., 156 r., RA. — För uppgift om Mäster Lars' tjänst i kansliet enligt landskapshandlingar Västerbotten 1594: 3, KA, tackar jag även 1:e arkivarie Sjöberg.

10 medfört hustru och barn, medan de övriga förtecknas under rubriken »äre avdragne och have latit deres hustrur och barn här efter sig och have egne hus i staden». Som nr 3 upptas »M. Lars Lælius». Ett annat odaterat blad meddelar: »F. N^o hertig Carl haver befalet, att de avvekne mäns hustrur här av riket, skole packe sig strax av landet till sine män, och deres hus och grund kænnes under kronen, heller ock utgive så mange penninger här förmåles». Därpå följer en husförteckning, där mäster Lars' hus upptas till 200 daler, vilket var ett jämförelsevis lågt belopp. Summan, som närmast kan jämföras med böter, behöver ej stå i direkt relation till husets värde. Hans hustru Vendela uppträdde 1601 i Stockholm som mottagare av ett tämligen obetydligt och avlägset arv å hans vägnar. Den 17 okt. 1603 omtalas mäster Lars Lælius som död. Han har säkerligen avlidit i Polen.¹⁸

Mäster Lars samlade ej på sig fastigheter. Tvärtom avyttrade han efterhand av sitt fasta arv. Redan innan det definitiva arvskiftet ägt rum efter fadern, hade han våren 1587 sålt en välbelägen korsvirkesbod »västantill mot Järnbron» för 175 daler (bouppteckningsvärde 160 daler) till borgmästaren Olof Gregersson och faderns panthus i Helga lekamens gränd för 315 daler (bouppteckningsvärde 300 daler) till vaktmästaren (militär befälsgrad) vid Stockholms slott Simon Matsson. Den egentliga fördelningen av det fasta arvet efter Jöns Andersson mellan mäster Lars och svågern Hans Andersson hade ägt rum ett par år före det formella arvskiftet. Åtta personer utsågs 1584 att vara »övermän» dem emellan. Mäster Lars hade 1586 gjort ett försök att få köpa ett hus vid Järntorget av guldsmeden Erik Bertilsson men stötte här på motstånd hos den mäktige köpmannen Anders Larsson, som var närmaste granne. År 1558 avrundade mäster Lars sin fastighet i hörnet av Österlånggatan och Vargsgränden med en intilliggande tomt. F. ö. finns inga husköp antecknade i tänkeboken för hans del.¹⁹

Hustrun, Vendela Berendsdotter, var dotter till köpmannen Bernt Hafwerstad (Hoffstatt), som några år uppfördes som skottebetalande tysk köpsven och 1554—57 antecknats i skottebokens borgarlängd. Hennes mor Vendela blev omgift med köpmannen av lybsk ekstrak-

¹⁸ Edén, a. a., s. 195; D. Toijer, Sverige och Sigismund 1598—1600 (1930), s. 9 f.; Strödda historiska handlingar, vol. 19 (Handl. ang. åtskilliga Sigismunds anhängare), RA; STb 1601—02, s. 132, 141 f., 1603—04, s. 133.

¹⁹ STb 1584—88, s. 28, 248 f., 299 f., 318 f., 320 f., 413, 427 f.

tion Hans Fougt (Foget). Mäster Lars' hustru var helsyster till köpmannen Henrik Husmans hustru Gertrud.²⁰

Hertig Karl Filips sekreterare Anders Larsson Lælius var säkerligen son till mäster Lars i hans enda kända gifte, liksom Margareta Larsdotter, gift med Karl IX:s betrodde sekreterare Erik Elfsson, var mäster Lars' dotter. Febr. 1606 fick Erik Elfsson k. brev på Lars Lælius' hus vid Österlånggatan, vilket sades tillhöra dennes hustru. Margaretas son Hans Eriksson kallade sig Lælius. Anders och Margaretas syster Vendela var gift med assessorn Carl Hansson Lundius. Deras son jur. professorn Carl Lundius (f. 1638, † 1715), blev far till assessorn Johan Lundius (f. 1671, † 1724), som 1700 adlades Lillienadler men själv slöt sin ätt.²¹

Jöns Anderssons dotter Malin, gift med rådmannen Hans Andersson Guldsmed, levde ännu 21 febr. 1573, då rätten behandlade ett stöldmål, som rörde hennes ägodelar: ett förgyllt bälte, en silverslida och en silversked. När hon dog vet man ej. Maken var omgift i okt. 1584 med myntmästaren Hans Höjers änka Elin, dotter till den kände rådmannen Skeppar Olof. Genom giftet med Malin Jönsdotter hade Hans Andersson fått sitt värdefulla säteshus vid Österlånggatan med tillhörande tomter och trähus. Han innehade enligt husskattelängden 1582 sju hus, varav dock tre trähus och ett korsvirkeshus. Som nämnts utökade han genom arvskiftet efter Jöns Andersson ytterligare sitt fastighetsinnehav i östra kvarteret.²²

Vid arvskiftet efter Hans Andersson 1603 upptogs som hans arvingar borgmästaren Mårten Olsson (Olofsson) på sin hustrus vägnar och

²⁰ STb 14 okt. 1615, fol. 274 v., 275 r.; 2 mars 1616, fol. 9 v., 124 r.—126 r.; 13 o. 20 juli, 5 okt. 1618, Borgm. o. råds arkiv vol. 35—36, SSA.

²¹ STb 1601—02, s. 229. — B. Hildebrand, Erik Elfsson (SBL 14), s. 324; J. A. Almquist, Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden, 2:2 (1935), s. 483; G. Elgenstierna, a. a., 4 (1928), s. 737. — Att Erik Elfsson var gift med Lars Lælius' dotter framgår av RR 11 febr. 1606, då han får brev på svärfaderns hus vid Österlånggatan och »vad annat som han kan spörge för: de Lælio tillhört haver anten i löst eller fast». Jfr V. Gödel, Sveriges medeltidslitteratur (1916), s. 175, som riddarhusgenealogen Pontus Möller, ättling till Jöns Andersson på Lundiusidan, har haft vänligheten påpeka.

²² STb 1568—75, s. 226, 1584—88, s. 132; Husskattelängden 1582, KA; Lager a. a., s. 64, 67. Hans Höjer levde 27 juli 1581 enligt kvittens i Nils Larssons räkenskaper för tullen ToA 1581:2, vol. 324, bunt 3, men var död 1582, då hustru Elin upptas i husskattelängden, ej han. StRR 2, R nr 366 uppger bl. a. felaktigt, att Hans Anderssons säteshus skulle legat vid Västerlånggatan.

änkan Elin Olofsdotter († 1612). Härigenom kom bl. a. Hans Anderssons säteshus med tillhörande lägenheter på mågens lott. Mårten Olsson hade förut varit gift med Kristina, dotter till borgmästaren Mats Persson, men var i varje fall okt. 1601 omgift med Brita Hansdotter, Lille Jöns' dotterdotter. Mårten Olsson var en förmögen man, taxerades högt och hade en rad fastigheter. Han hade blivit borgmästare 1599 efter hertig Karls stora utrensning med det gamla kungatrogna rådet. Så gick bland Jöns Anderssons närmaste arvingar, liksom i så många andra svenska familjer, en skiljelinje mellan de kungatrogna och de som valde hertig Karl eller rättare sagt att stanna kvar i landet. Som den främste vårdaren av det fasta arvet efter Jöns Andersson hade Mårten Olsson påtagliga intressen att bevaka i Stockholm. Han kvarstod som borgmästare till 1610 och synes ha avlidit 1612.²³

Mårten Olssons dotter Vendela bör av namnet att döma ha varit född i hans första gifte och döpt efter sin moster. Dottern Malin däremot var tydligen uppkallad efter sin mormor, Jöns Anderssons dotter. Yngsta dottern Karin gifte sig med rådmannen Knut Hindersson. Deras son assessor Mårten Brenner adlades 1664 med bibehållet namn.²⁴

²³ STb 1603—04, s. 133 f., 1589—91, s. 252 f. (måg t. Mats Persson), 1601—02, s. 132. StRR 2 B nr 102, 111. Arvskiftet efter Hans Andersson finns i en mera privaträttslig version i Handl. till tänkeböckerna, Borgm. o. råds arkiv, vol. 71, SSA. Det heter där bl. a. »Ithem blev ock således avtalt dem emellen, att alle de brev och skrifter som ännu kunne finnes efter S. Jöns Andersson antingen handskrifter, räkningar eller vad namn det helst have kunne på vilkendere side det vore, skole efter denne dag förgöres och var så hände, att de någerståds oförmodeligen kunne framkomme, då skole de vara död och ogille gjorde nu och i framtiden».

²⁴ StRR B nr 102, R nr 433; Elgenstierna, a. a., 1 (1925), s. 613.

ZUSAMMENFASSUNG

Lille Jöns Andersson, ein Stockholmer Großkaufmann des 16 Jahrhunderts.

Bloß in günstigen Fällen bietet schwedisches Quellenmaterial des 16. Jahrh. Stoff für biographische Behandlung von Personen des Bürgertums. Eine eingehendere Untersuchung über einen einzelnen Bürger ist bisher nicht geschehen. Der Kaufmann Lille Jöns Andersson wirkte zu Stockholm von der 1530er Jahren an bis zu seinem Tod 1581. Wenn man bemüht

ist, eine Vorstellung von den Lebensverhältnissen der Handel treibenden schwedischen Bürgerschaft zu bekommen, scheint er ein gut geeignetes konkretes Beispiel zu sein. Sein Handel war von solcher Größenordnung, daß er im Material leicht zu verfolgen und wegen Art und Ausrichtung von allgemeinem Interesse ist. Steuerregister, Rechen- und Gedenkbücher bieten Handhaben zur Ermittlung seiner Laufbahn im Gemeinwesen, seiner Lebenshaltung und sonstiger persönlicher Verhältnisse.

Erstes Hervortreten (S. 2—5).

Jöns Andersson ist am sichersten durch die hie und da vorkommende Namensform Lille Jöns (Kleiner Jöns) identifizierbar, der man das erste mal 1536 begegnet, als ihm wegen einer Schlägerei eine Geldbuße auferlegt wurde. Das Gedenkbuch der 1530er Jahre fehlt. Vermutlich ist er identisch mit einem in einem Gedenkbuchregister vorkommenden Bürger dieses Namens, dessen Ehefrau 1536 wegen Ehebruchs verurteilt worden ist. Seinen Bürgereid leistete er 1537.

Familienverhältnisse (S. 6—12).

Die Familienverhältnisse und Ehen sind aus den Geschlechtstafeln S. ersichtlich, Jöns Anderssons eigene Herkunft ist unbekannt.

Laufbahn im Gemeinwesen (S. 12—16).

Jöns Andersson hatte die üblichen städtischen Vertrauensaufträge. Rats herr wurde er 1544, wurde jedoch 1555 von Gustav Vasa verabschiedet, ein ungewöhnliches Eingreifen, das nicht befriedigend geklärt werden kann. Trotz der Verabschiedung verblieb er in königlicher Gunst und vertrat mit drei Ratsherren die Stadt beim Herrentag zu Vadstena 1559, auf dem wichtige Handelsfragen erörtert wurden. Auch auf dem Reichstag von 1571 war er neben vier weiteren Magistratspersonen Vertreter der Stadt.

Verhältnis zur Königsmacht (S. 16—21).

Durch die Verheiratung seiner Stieftochter mit dem Bürger Sven Månson wurde er in dessen Geldbußenentrichtung an Gustav Vasa hineingezogen. Ihre verfahrenere Abwicklung fand mehrfach Niederschlag in den Gedenkbüchern und wirkte sich auch auf Jöns Anderssons Verhältnis zu Johan III. aus. Sonst war er allerdings bei diesem wohl angeschrieben, dem er durch Geldanleihen schon vor und auch unmittelbar nach der Thronbesteigung beistand. Gemäß einem erhaltenen Liquidationsakt summierten sich diese Anleihen zu dem erheblichen Betrag von 7419 Taler. Johan III. ließ bald nach seiner Thronbesteigung 1568 Jöns Anderson zum Bürgermeister ernennen, welches Amt dieser bloß ein halbes Jahr ausgeübt hat.

Der Geschäftsmann (S. 21—61).

Jöns Anderssons städtische *Versteuerung* ist aus den erhaltenen Schoßbüchern der Jahre 1545—60 zu ersehen. Er was sechs Jahre einer der 16 höchst versteuerten Bürger der Stadt. Eine Heirat mit einer reichen

Ratsherrenwitwe 1552 stärkte seine wirtschaftliche Stellung. Gemäß einem Biersteuerregister von 1566 war er erheblich höher versteuert als alle übrigen. Ein Bittgesuch des Jahres 1574 beleuchtet seine große Einkunftsbelastung — 7 Personen in Kost. Für beinahe 50 Jahre kann man sein *Handelsunternehmen* von 1533 an in den gut überlieferten Stockholmer Zollregistern Tull och accis verfolgen. Während des ganzen Zeitabschnittes gehörte er zur führenden Schicht und beruhte sein Außenhandel stetig auf der Danzigfahrt mit Eisen, Talg, Butter, Häuten und Fellen als Ausfuhr und vor allem Salz, Hopfen, Hanf und auch gewissen Tuchsorten als Einfuhrwaren. Daneben war er auch jedes Jahr am Warenaustausch mit Lübeck durch mehrere hochwertige Frachten beteiligt. Dieser letztere Handel ruhte allerdings zeitweise unter Gutav Vasa und während des Nordischen Siebenjährigen Krieges. Jöns Andersson nahm in den 1540er und 50er Jahren auch an dem sogen. Westhandel teil, vor allem als Salzimporteur, aber auch mit Wein und Tuchen. Eine interessante und oft angeführte Reihe von Handelsregistern der Jahre 1549—52 ist anscheinend angelegt worden, damit Gustav Vasa den Stockholmhandel und die ihn treibenden Personen überblicken und kontrollieren könne. Diese Register, vom Gesichtspunkt eines einzelnen Bürgers noch nie näher untersucht, ermöglichen Jöns Anderssons Vergleich mit anderen Kaufleuten, wobei er u. a. als der größte Salzimporteur mit reichlich 10 v.H. der Jahreseinfuhr aller Bürger feststellbar ist. Ein Sonderregister von 1559 über in Stockholm an ausländische Kaufleute verkaufte schwedische Ausfuhrwaren verzeichnet von Mai bis November 29 von Jöns Andersson getätigte Verkäufe an 16 verschiedene Kaufleute. Die Zollregister der 1560er Jahre sind weniger aufschlußreich, der Handel war vom Nordischen Siebenjährigen Krieg gestört. Jöns Andersson errang 1571 und 1576 die höchsten Einfuhrwerte und rangierte 1573/74 als zweiter und 1572 als dritter aller Stockholmer Bürger, 1577 sanken seine Einfuhrzahlen ab. Das erhaltene Waagbuchmaterial zeigt allerdings, daß er von allen Kaufleuten die meisten Metalle wiegen ließ und sehr große Partien an ausländische Kaufleute in Stockholm verkaufte. Mit zunehmendem Alter nahm sein Außenhandel offensichtlich mehr passiven Charakter an, Geschäftsabschlüsse in Stockholm herrschen vor. — Über Warenaufkauf in Schweden weiß man wenig. Eine zufällige Briefnotiz dokumentiert, daß Jöns Andersson in den 1570er Jahren Knechte nach Dalarna geschickt hatte, um dort zu hohen Preisen Felle zu kaufen. — Ungewöhnlich reichlich fließen die Angaben über Jöns Anderssons *Angestellte*. Ein von diesem Gesichtspunkt aus früher nicht beachtetes Einfuhrzollregister von 1571 gibt Aufschluß über Abmachungen mit seinem am Gewinn beteiligten Gehilfen, der eine hatte Anrecht auf die Hälfte, der andere auf ein Drittel der gesamten Einfuhrmenge. Bei acht Fahrten nach Danzig und dem Baltikum fiel auf seine Gehilfen ein Anteil im Wert von etwa 15 v.H. der gesamten Jathreseinfuhr Jöns Anderssons.

Jöns Anderssons *Grundstücksbesitz* in Stockholm ergibt sich aus den Gedenkbüchern und ist wegen der Erbteilung nach dem Tod seiner Ehefrau Karin besonders gut verzeichnet. Diese Erbteilung veranlaßte langwierige Prozesse mit ihren Erben, die sein wertvolles Wohnhaus bei Vattubrinken

ihrem Anteil zugesprochen haben wollten. Ihr wurde das Haus 1576 förmlich aberkannt, aber noch 1586 wohnte seine Witwe dort. Übrigens versuchte er einen zusammenhängenden Grundstückskomplex bei Österlånggatan zu errichten, wo sein erstes eigenes Wohnhaus gelegen hatte. Als sein Grundstücksbesitz in den 1560er Jahren am größten war, scheint dieser 13 Häuser in der Stadt ausgemacht zu haben, davon 9 Steinhäuser, und zuzüglich Buden, freiliegende Grundstücke und Gehöfte auf den Malmen.

Der Mensch (S. 61—65).

Die Zusammenstellung gewisser charakteristischer Züge ergibt den Eindruck eines kraftvollen und eigensinnigen Geschäftsmannes mit einem hitzigen, aber von Vorsichtigkeit gezügelten Gemüt.

Erbe und Erben (S. 65—74).

1575 verheiratete sich Jöns Andersson wiederum mit der Witwe des Bischofs von Västerås, die ihn überlebte und um 1585 seinen Gehilfen heiratete, welcher das Geschäftsunternehmen seines Prinzipals fortsetzte, ohne allerdings dessen Stellung zu erringen.

Jöns Anderssons Sohn Magister Laurentius Johannis Lælius war Professor an der Hochschule Johans III. in Stockholm in den 1580er Jahren, wurde nachher kgl. Sekretär und starb 1603 als Verbannter in Polen. Ein Großteil von Jöns Anderssons Nachlaß an Liegenschaften ging über die Tochter an deren Schwiegersohn, den wohlhabenden Stockholmer Bürgermeister Mårten Olsson.

ANDERS SIGFRIDSSON [RÅLAMBS] († 1581)

Före 1569

AV JAN ERIC ALMQUIST

Anders Sigfridsson föddes den 11 juni 1527 i Hälsingland, troligen inom Norrala socken. Det hör för visso till ovanligheten att så exakt kunna bestämma födelsedagen för en person, som levat långt före kyrkböckernas tillkomst och som dessutom åtminstone vid sin födelse ej tillhörde ståndspersonernas klass. Förklaringen är den, att han själv, då han vuxit upp och gjort karriär, uppgivit datum för sin vän läkaren Benedictus Olai, som roade sig med att ställa horoskop med födelsetimmen som utgångspunkt, och att dennes anteckningar här- om ännu finnas i behåll.¹ Att Anders Sigfridsson var född i Hälsingland omförmäler Karl IX i sin rimkrönika.²

Om hans föräldrar vet man knappast något mer, än att fadern, enligt vad sonen uppgivit till Rasmus Ludvigsson, hetat Sigfrid Andersson. Allt vad Elgenstierna för övrigt har att förmäla om honom i sitt ättartavleverk (VI: 635) såväl rörande hans verksamhet som hans giftermål har jag tidigare i annat sammanhang³ visat vara utan grund. Endast vid ett tillfälle ha de — ehuru namnlösa — lämnat ett synligt spår i de bevarade urkunderna. I Hogenskild Bielkes landstingsprotokoll den 24 januari 1586⁴ heter det sålunda bl. a., att Anders Sigfridssons föräldrar på sin tid gjort ett jordabyte med dottern Märits svärfader rörande Lilla Näsby i Norrala socken (Hälsingl.).

¹ Benedictus Olai' s. k. nativitetsbok är bevarad i Rålambska kvartsaml. (KB), vol. 91. Anders Sigfridssons födelsedatum upptäcktes därstädes av genealogerna på 1900-talet och infördes först i Elgenstiernas ättartavleverk VI: 635, dock med oriktigt datum (1/6) och utan källhänvisning. Ang. Benedictus Olai se O. T. Huldt i SBL 3, s. 176 ff. Ang. författarfrågan se L. Sjödin i Meddelanden från sv. riksarkivet för 1933 (1934), s. 123.

² Tryckt av B. Bergius 1759, s. 33.

³ Den friherrliga ätten Rålamb's ursprung (SoH 1964), s. 1 ff. Jag begagnar tillfället att här göra en rättelse i nämnda uppsats. Det heter där å s. 11, att N. W. Marks von Würtemberg utnyttjat presidenten Gustaf Rålamb's släktpapper vid sin omredigering i början av 1800-talet av den Rålamb'ska släkttavlan. Efter tryckningen har jag erfarit, att redan A. A. von Stiernman — dock på ett relativt sent stadium (efter 1745) — haft tillgång till dessa släktpapper och ur dessa gjort vissa tillägg och ändringar i sin i UUB numera förvarade »Suecia illustris». Det kan därför väl tänkas, att Marks hämtat sina uppgifter därifrån och alltså icke direkt från presidentens släktpapper.

⁴ Tryckt av N. Edling i Uppländska konungsdömar från vasatiden (1933), s. 142.

Under sådana förhållanden borde det icke ha varit omöjligt att återfinna faderns namn i jordeböcker och tiondelängder från nämnda socken. Namnet Sigfrid är emellertid ej så ovanligt i dessa trakter, och några tillförlitliga bevis på att vi påträffat just Anders' far, stå icke att uppbringa i nämnda källor. Man vet heller icke, hur många syskon Anders har haft. Endast tre systrar äro med säkerhet kända.⁵ De framträda i källorna relativt sent. Först och främst Gunborg Sigfridsdotter, som tidigare bott i Söråkers sn (Ångermanland), och som 1579 av brodern Anders köpte en gård Haga i Norrala sn.⁶ De båda övriga systrarna, Märit och Kerstin, omtalas icke förrän efter Anders' död. Den sistnämnda var 1583 gift med Peder Nilsson i Vallen, Gnarpss sn (Hälsingland).⁷ Tre år senare tycks mannen vara avliden, ty Kerstin befinnes då bo på Stora Närby, som var beläget i Norrala sn och tillhörde henne personligen, och själv jämte systemen Märit på Lilla Närby uppträda som kärke på landstinget.⁸ Båda levde ännu 1595, då de omtalas som änkor och fortfarande boende i Närby.⁹

Det är emellertid föga troligt, att Anders Sigfridssons far varit en vanlig skattebonde, utan snarare en förmögen köpman, som placerat delar av sitt kapital i jord inom olika delar av riket och med dem bedrivit affärer bl. a. i form av allt förmånligare byten eller just sådana affärer, som sonen Anders skulle komma att sysselsätta sig med under större delen av sitt liv. Vad som talar härför är, att fadern haft råd att ge sin son Anders en grundlig utbildning, som medverkat till att denne sedermera kunnat umgås på jämställd fot med rikets stormän. Av ett egenhändigt brev från Anders till Hogenskild Nilsson (Bielke), daterat den 31 december 1567,¹⁰ framgår exempelvis att brevskrivaren behärskat det latinska språket. Dessutom torde Anders och hans syskon fått mottaga ett icke föraktligt arv i form av olika skattehemman, vilket givit Anders en god start i fråga om hans senare affärsverksamhet. Icke heller döttrarna blevo lottlösa. Då

⁵ Annorlunda Elgenstiernas ättartavleverk VI: 635. Jfr min utredning i SoH 1964, s. 12 f.

⁶ Köpebrevet, daterat 14 februari 1579, är i avskrift bevarat i Rålambska foliosaml. (KB), vol. 180.

⁷ P. H. Widmark, Beskrifning öfver provinsen Hälsingland, 2 (1849), s. 49 f.

⁸ N. Edling, Uppländska konungsdömar (1933), s. 142.

⁹ 1595 års tiondelängd för Norrala sn (KA). — Märits make, som 1586 omtalas ha varit över 70 år, är troligen identisk med häradshövdingen Sverkil Simonsson.

¹⁰ Bland Opsnappede svenske Breve i DRA, Köpenhamn.

Gunborg 1579 köpte Haga, visade hon sig vara i stånd att kontant erlægga icke mindre än 2 285 mark klippingmynt, och återstoden av köpesumman eller 1 215 mark förband hon sig att erlægga inom lop-pet av några månader. I köpesumman ingick också hennes fädernearv i Fors »halvåttonde mål». Var denna gård varit belägen nämnes icke, men eftersom »mål» är ett speciellt ytmått för Hälsingland,¹¹ är det sannolikt, att det legat i nämnda landskap. Även i Norrala sn har det funnits en by med detta namn, men 1500-talets kamerala handlingar sakna upplysning om huruvida det ägts av någon Sigfrid. I Hälsing-lands handlingar (KA) 1560: 17 förekommer emellertid under Fors i Norrala sn en viss Brynte Sigfridsson, vilket dock icke bevisar nå-gonting.

Det vill synas, som om praxis under äldre vasatiden varit den, att om en köpman eller annan utomstående kapitalstark person tillhand-lade sig skattehemman, varå han ej kunde eller ville bosätta sig, han helt enkelt tills vidare lät bönderna bo kvar på gårdarna såsom ett slags åbor. Då dessa fortfarande betalade den vanliga skatten till kro-nan, märktes i regel ingen skillnad i jordeböckerna. Fördelen för den nye ägaren bestod egentligen blott däri, att han kunde avhysa skatte-bönderna, när han ville, och att hemmanen samfällt kunde utnyttjas som bytesobjekt framför allt med kronan, varigenom hemmanen byt-te jordnatur från skatte till krono. Avsikten härmed var då att i ut-byte erhålla ett bättre beläget jordkomplex, som kunde passa till sä-tesgård för den nye ägaren. En dylik praxis kan vara förklaringen till att exempelvis Gunborg Sigfridsdotters köp av Haga i Norrala sn ej medförde någon anteckning i jordeboken.¹² Om detta också be-tydde, att hon aldrig bosatte sig där är vanskligt att avgöra. Efter-som Gunborg köpte Haga av sin bror och de andra båda systrarna senare visat sig äga jord i Närby, förefaller det emellertid troligt, att deras föräldrar efterlämnat åtskilliga jordegendomar just i Norrala socken.

Om Anders Sigfridssons barndom och ungdom är intet känt ut-över vad som tidigare anförts rörande hans utbildningsmöjligheter. Först 1555 vid 28 års ålder möta vi honom som fogde i Hälsingland. Ett flertal skrivelser till honom från konung Gustaf I äro införda i

¹¹ L. B. Falkman, Om mått och vikt i Sverige, 1 (1884), s. 259, omtalar, att »mål» i Hälsingland betyder en så stor åkeryta, som kunde besås med 1/4 tunna säd.

¹² Under tiden 1579—95 redovisas blott sex bönder i byn.

konungens tryckta registratur. Det talas i breven om de ryska härjningarna, varvid Anders får i uppdrag att skaffa fram dugligt krigsfolk med hästar och goda vapen samt ålägges att komma fogdarna i Västerbotten och Österbotten till undsättning, om fienden skulle rycka an. Fogdarna i Medelpad och Ångermanland fingo samtidigt enahanda tillsägelse. Men Anders Sigfridsson fick här sin första träning för den verksamhet, som han sedermera skulle komma att utöva under andra titlar såsom överste tygmästare och arklämästare. Under år 1556 fortsatte konung Gustaf att understryka behovet av krigsfolk för att möta ryssarna. För att kunna underhålla ett större antal ryttare och hästar föreslog konungen, att avelsgårdar skulle upprättas litet varstans i Norrland, och i Hälsingland minst två, en i norra och en i södra prosteriet. I och för avelsgårdarnas underhåll skulle man beslagtaga en del av prästernas tionde. Den 15 september 1556 är i konungens registratur (s. 544) antecknat, att brev avgått till Anders Sigfridsson, innehållande att Kungl. Maj:t »aktar bruka den konungsgård i Norrala till avelsgård, och Lasse Olsson skall bekomma annat vederlag igen». Lasse Olsson eller Lars Olofsson¹³ hade tidigare varit fogde i Hälsingland men hade 1555 förflyttats till Västerbotten, där han och hans hustru, som var dotter till den förmögne birkarlen Anders Persson i Grubbe, ägde ett betydande antal skattehemman. Så sent som den 16 juni 1556 hade Lars Olofsson gjort ett byte med kronan,¹⁴ varigenom han avstått sina innehavda andelar i byarna Grubbe, [Väster-]Hiske, [Gris-]Backa och [Ytter-]Tavle i Umeå sn (Västerbotten)^{14a} mot Norrala sockens kungsgård i Hälsingland samt kyrkotionden från Järvsö sn under makarnas livstid. Det var detta avtal, som konungen ensidigt ryggade några månader senare genom skrivelsen till Anders Sigfridsson. Kronan ämnade m. a. o. behålla hemmanen i Västerbotten, vilka skulle ingå i den nyinrättade avels- och kungsgården i Umeå sn med Backa som huvudsäte, men å andra sidan utlovades vederlag för Lars Olofsson »uti Hälsingland eller Stockholm eller ock annorstädes».¹⁵

Jag har uppehållit mig vid detta bytesavtal, emedan det skulle komma att få stor betydelse för Anders Sigfridssons senare levnadslopp, delvis beroende på att han några år därefter fick Lars Olofs-

¹³ Se om honom närmare N. Ahnlund i SBL 4, s. 652 ff.

¹⁴ Bytesbrevet finnes i avskrift bland Hälsinglands handl. (KA) 1561: 10.

^{14a} Jfr J. Nordlander, Norrländska samlingar, h. 6 (1905), s. 297.

¹⁵ Konung Gustaf den förstes tryckta registratur 1556, s. 364.

son till svärfar. Den 5 november 1557 utnämndes emellertid Anders Sigfridsson till fogde i Ångermanland men överflyttades redan påföljande år till fogde på Stockholms slott, där hans verkliga karriär begynner.^{15a} Under den korta tid han verkade i Ångermanland, hann han med att deltaga i rättskipningen därstädes, vilket framgår av ett bevarat originaldombrev, utfärdat av honom den 16 augusti 1558 i förening med underlagmannen därstädes Erik Svensson.¹⁶ Bådas sigill äro bevarade, innehållande typiska ofrälse vapenbilder med initialerna A. S. och E. S.

I och med att Anders Sigfridsson 1558 förflyttats till huvudstaden, ökades såväl hans inkomster som hans möjligheter i övrigt. Den 1 januari 1560 erhöll han häradshövdingeräntan från Färentuna hd (Uppl.), som han fick behålla under ett helt decennium,¹⁷ och påföljande år fick han i förläning kronans inkomster från Norrala och Trönö socknar (Hälsingland) jämte tionden från Arnäs' sn (Ångermanland).¹⁸ I egenskap av slottsfogde i Stockholm kunde han icke undgå att träda i personlig kontakt med konung Erik XIV:s mäktige prokurator Jöran Persson, som blev hans vän och gynnare. Detta tog sig uttryck bl. a. däri, att han placerades i Konungsnämnden under dess äldsta tid.¹⁹ Ännu under 1563 samarbetade Anders med Jöran Persson i Konungsnämnden,²⁰ ehuru han då ej längre tillhörde nämndens ordinarie ledamöter. Det gjorde däremot Lars Olofsson, som bevisat åtskilliga av nämndens sammanträden från 1561 till och med 1567, då det bevarade protokollet slutar. Rosén har identifierat honom med en köpman i Stockholm, som gjorde sin borgareed den 1 februari 1552,²¹ men Ahnlund hade redan dessförinnan konstaterat, att det var fråga om Anders Sigfridssons svärfar,²² som på 1560-talet var bosatt i Stockholm. Omkring 1560 hade nämligen Anders Sigfridsson ingått äktenskap med Lars Olofssons dotter Anna (†

^{15a} Jfr J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige*, 4 (1923), s. 17.

¹⁶ Finnes i Sandbergsska saml. (KA) sign. FF 12451.

¹⁷ Jfr J. E. Almquist, *Lagmän och häradshövdingar i Sverige* (1955), s. 114—115.

¹⁸ Jfr J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen*, 4, s. 17.

¹⁹ Första belägget för att Anders Sigfridsson tillhört Konungsnämnden är ett originaldombrev från 1561 12/3 (tryckt av J. Rosén i *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, 1955, s. 167 f.). Originalen i *Årsta-saml. (RA)* är försett med bl. a. Anders Sigfridssons oadliga sigill.

²⁰ HH 13: 1, s. 85, 89 och 93.

²¹ Jfr Rosén, a. a., s. 29, och *Stockholms tänkeböcker*, II: 2 (1937), s. 153.

²² Se Ahnlund i *SBL* 4 (1924), s. 655.

1565),²³ och det var förmodligen genom mågens inflytande som svärfadern kom att stadigvarande tillhöra Konungsnämnden.

Tidigare har omtalats, att svärfadern försökt att genom byte med kronan komma över Norrala sockens kungsgård i Hälsingland, men att Gustaf I några månader senare ryggat bytet för att kunna utnyttja kungsgården som avelsgård under kriget med Ryssland. Sedan det ryska hotet avlägsnats, beslöt emellertid Gustaf I att avveckla det nyinrättade avelsgårdssystemet, som visat sig vara synnerligen kostsamt. Anders Sigfridsson tog tillfället i akt, men istället för att underrätta svärfadern om förhållandet, bytte han själv till sig kungsgården den 8 april 1560 mot ett skattehemman i Fors, Västerhaninge sn och Sotholms hd (Söd.).²⁴ Bytesavtalet blev föremål för laga fasta å häradstinget i Sotholm den 14 maj s. å., då Peder Andersson höll ting å Johan Pederssons (Bååt) vägnar och i sitt utfärdade fastebrev²⁵ kallade Anders Sigfridsson »Kungl. Maj:ts befallningshavande på Stockholms slott» samt »ärlig och förständig», vilka sistnämnda epitet direkt pekade på hans ofrälse stånd. Det, som är förvånande i denna affärstransaktion, är dels att ett enda hemman i Södermanland denna gång var tillräckligt som motprestation, medan Lars Olofsson några år tidigare måst giva ej mindre än fyra norrländska gårdar för samma bytesobjekt,²⁶ dels att Anders Sigfridsson visat sig vara ägare till ett hemman i Södermanland med namnet Fors, vilket man snarare skulle väntat sig ha varit beläget i Norrala sn, där ett hemman med samma namn ju också fanns.²⁷ Hur slottsfogden förvärvat det sörmländska hemmanet är icke bekant, men det måste tydligen ha skett antingen genom köp eller byte. Jordeböckerna ha intet att förmäla i saken, annat än att skattehemmanet efter bytet fick krononatur.

Den 10 juni 1562 gjorde Anders Sigfridsson ett nytt byte med kronan, som fick vittgående konsekvenser, men som på flera punkter är

²³ I detta äktenskap föddes tre barn, som uppnådde mogen ålder, nämligen dottern *Anna*, som 1590 gifte sig med *Johan Bengtsson* [Schack av Skylvalla] († före 1600) samt tvillingarna *Sigfrid* och *Lars*, födda 1563 12/8, vilka senare fått sina namn efter farfadern, resp. den ännu levande morfadern. Jfr *Elgenstiernas ättartavleverk VI: 636*, där likväl ytterligare två barn oriktigt uppföras. Härom se närmare J. E. Almquist i *SoH 1964*, s. 3 ff.

²⁴ Bytesbrevet finnes i avskrift bland Schylanders byten före 1655 (KA), nr 33. Jfr även Rålambska foliosaml. (KB), vol. 172.

²⁵ Fastebrevet är bevarat i Rålambska foliosaml. (KB), vol. 172.

²⁶ Jag bortser då ifrån att Lars Olofsson 1556 även fick livstidsförlåning på kyrkotionden från Järvsö socken för sig och sin hustru.

²⁷ Jfr ovan s. 80.

svårförklarligt. Enligt bytesbrevet skulle han få kungsgården Länna²⁸ med två torp, Nordansjö och Rönnäs, jämte Söderby i Almunge sn, Närdinghundra hd, samt Halmby i Funbo sn, Rasbo hd (allt Uppland). Och för detta hade han i gengäld utlovat de gårdar i [Gris-] Backa, Grubbe, [Väster-]Hiske och [Ytter-]Tavle byar i Umeå sn, vilka tidigare tillhört svärfadern och av honom använts som bytesobjekt med kronan, men för vilka denne ännu ej fått något vederlag. Länna jämte tillhörande adpentinenser erhöll Anders Sigfridsson enligt vad bytesbrevet²⁹ utvisar »till evärdlig ägo under rätt frihet och frälse». — Till en början frågar man sig, hur Anders kunde begagna sin svärfars hemman för att skaffa sig ett för honom synnerligen förmanligt godscomplex i Uppland. Den enklaste förklaringen, som står till buds, är väl, att han överlätit Norrala sockens kungsgård till svärfadern och därigenom för egen del fått i ersättning dennes krav på vederlag för de västerbottniska hemmanen. Men något bevis för att denna hypotes är riktig föreligger icke.³⁰ Ändå svårare att förklara är, att Länna, som tidigare i egenskap av kungsgård varit uteslutet ur jordeboken, även i fortsättningen kom att saknas däri, vilket förhållande senare förklarats vara en följd av dess dåtida natur av frälse säteri. Gårdarna Söderby och Halmby, som även ingingo i bytesavtalet, fingo oegentligt nog en helt annan behandling av fogden, som i jordeboken ej ändrade deras natur av krono men i marginalen förklarade dem vara »förlänta» till Anders Sigfridsson. Att Länna fick behålla sin frälse natur överensstämde visserligen i någon mån med ordalagen i bytesbrevet men förutsatte å andra sidan, att ägaren varit adelsman. Men som vi sett var slottsfogden ännu 1561 ingen adelsman, eftersom han vid denna tid begagnade oadligt sigill. Att han skulle ha fått sköldebrev omkring årsskiftet 1562 kan i varje fall icke bevisas. Om något sådant funnits, borde f. ö. något spår härav påträffas i den välförsedda Rålambska samlingen i KB, som har åtskilligt material bevarat i form av släktpapper från 1500-talet. Även om själva originalet gått förlorat i någon brand, är det intet som hind-

²⁸ Kungsgården uppskattades i slutet av 1600-talet till 4 mantal, men saknas dessförinnan i jordeböckerna.

²⁹ Detta finnes i avskrift bl. a. i Schylanders byten före 1655 (KA) nr 33. Jfr även Rålambska foliosaml. (KB), vol. 172.

³⁰ Tvärtom var det sonen kammarrådet Bror Andersson [Rålamb], som 1614 30/1 (brevet härom finnes i avskrift bland Schylanders byten före 1655, KA, nr 33) ansågs böra få ersättning i andra hemman, sedan Johan III 1583 upphävt 1560 års byte för att lägga kungsgården under Hudiksvalls stad. Se härom Widmark, a. a., 1 (1860), s. 328, och 2 (1849), s. 50.

rar, att någon avskrift eller blott ett omnämnande av sakförhållandet jämte datum för brevet funnits i behåll. Men så är icke fallet. Förklaringen måste ligga på ett annat plan. Det för Anders Sigfridsson ytterst förmånliga bytesavtalet med kronan får tvivelsutan betraktas som en väntjänst av den mäktige gynnaren Jöran Persson.^{30a} Slottsfogden hade säkerligen ingenting emot att bli adlad men för den, som tillhörde prokuratorns vänkrets, ansågs det icke passande att öppet erkänna en dylik fåfänga. Å andra sidan brydde sig Jöran Persson föga om former, och ville hans vän ha hemmanen under frälse frihet fick han det gärna, allra helst som han själv befann sig i samma situation. Det var heller ingenting som hindrade, att man skaffade sig ett adelsliknande vapen i sigillet, skrev sig till en sätesgård och lät kalla sig välbördig. Allt detta gjorde prokuratorn själv utan att vara adelsman,³¹ och Anders Sigfridsson följde villigt i hans spår. Höll man sig endast väl med de maktägande, kunde man göra som man ville. En dylik person behövde icke ens göra rusttjänst för frälsegodsen, som verkliga adelsmän voro tvungna till. Nästföljande år eller den 8 augusti 1563 fick Anders en kunglig donation på ett hemman i Hånger, likanämnda sn, Östbo hd och två hemman i Fröset, Forsheda sn, Västbo hd (allt Smål.)³² samt två år senare eller den 10 oktober 1565³³ på ej mindre än åtta hemman i Husby, Bro sn och hd (Uppl.), allt »under rätt frihet och frälse», varjämte det i båda breven uttryckligen sades ifrån, att gåvan som motprestation förutsatte vanlig rusttjänst. Icke desto mindre tycks Anders Sigfridsson att döma av bevarade rusttjänstlängder icke någon gång infunnit sig på de årliga vapensynerna, så länge Jöran Persson innehade makten eller praktiskt taget under Erik XIV:s hela regeringstid.

Vad jag nu sagt anser jag vara den verkliga anledningen till att ätten Rålamb ej kunnat uppvisa något sköldebrev av konung Erik och därför enligt tidens sätt att se tills vidare ej tillhörde rikets första stånd. Detta framgår också därav, att hans namn saknas i 1568 års adelsregister.³⁴

^{30a} Förhållandet mellan de båda kan närmare studeras i Anders Sigfridssons bevarade egenhändiga brev till Jöran Persson bland Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser (RA), vol. 6—7.

³¹ Se härom närmare J. E. Almquist i SoH 1964 s. 85 ff.

³² Brevet finns avskrivet i Rålambska foliosaml. (KB), vol. 172.

³³ Jfr J. A. Almquist, Frälsegodsen i Sverige, I (1931), s. 260 och J. E. Almquist, Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1960), s. 58.

³⁴ Ang. detta se dens., Herrgårdarna, s. 15.

År 1563 upphörde Anders Sigfridsson att vara fogde på Stockholms slott. Istället utsågs han till en av de fem hövitsmän, som i spetsen för en härmakt skulle tvinga hertig Johan till kapitulation i Åbo. De andra voro riddarna Nils Boije till Gennäs och Claes Fleming till Svedja samt Ivar Månsson (Stiernkors) och Mats Törne. Den sistnämnde blev emellertid några dagar senare ersatt av Hans Larsson (Björnram) till Isnäs. Två brev äro i original bevarade från krigståget.³⁵ I det ena, daterat Korpolaishög vid Åbo den 3 augusti 1563, uppmana samtliga hövitsmän hertig Johan att uppgiva Åbo slott och giva sig fången, och på brevet kvarsitta ännu deras sigill, bland dem ett nytt för Anders Sigfridssons räkning, vars vapenbild föreställer ett springande rålam.³⁶ I det andra brevet, som är daterat den 12 i samma månad och å vilket sigillen fallit bort, utställer hövitsmännen åt hertig Johan, hans furstinna och deras tjänare lejd mellan Åbo och Stockholm. Den skrivare, som formulerat detta brev, har tydligen hört sig för om vilka sätesgårdar hövitsmännen skrevo sig till. Och Anders Sigfridsson har då uppgivit Närby, d. v. s. den egendom, som han senast 1559 förvärvat i Norrala sn (Hälsingl.).³⁷ Från hösten 1563 finns bevarat ett referat³⁸ av ett kungligt brev till riksrådet Hans Claesson (Årsta-släkten), vari Erik XIV uttalar sitt missnöje över att Anders Sigfridsson, »som hertig Johan fången tagit», hade låtit denne få »alltför goda villkor och så handlat emot ed, löfte och instruktion». Det är tydligen fråga om den lejd, som de fem hövitsmännen den 12 augusti givit hertig Johan och hans familj, och varom förut är talat. Frågan blir då, varför Anders Sigfridsson ensam fick svara härför enligt kungabrevet.³⁹ Förmodligen berodde detta på att det var han, som haft ledningen av hertigens överfart från Åbo till Vaxholm, där Jöran Persson den 29 i samma månad mötte för att föra fångarna vidare till Gripsholm.⁴⁰ De övriga fyra hövitsmännen voro bosatta i Finland, och efter kapitulationen

³⁵ De äro tryckta av R. Hausen i *Bidrag till Finlands historia*, 4 (1912), n:is 178 och 180. Originalen finnas i FRA.

³⁶ Det nya sigillet finnes avbildat i *SoH* 1964, s. 17. Intet tyder på att vapenbilden erhållit kunglig sanktion i form av sköldebrev.

³⁷ Första gången Anders Sigfridssons namn sättes i samband med Närby är i 1559 års tiondelängd (KA).

³⁸ Tryckt av R. Hausen i *Bidrag till Finlands historia*, 4, s. 37.

³⁹ Th. Annerstedt meddelar i sin studie »Resningen 1568» (1880), s. 14, att Anders Sigfridsson under 1564 tillfälligtvis fick största delen av sin förläning indragen. Om detta är riktigt, får det antagas, att konungen därmed velat visa sitt missnöje med hans åtgärd i lejdfrågan.

⁴⁰ Jfr I. Andersson, *Erik XIV* (1935), s. 139.

stannade de därför förmodligen hos sina trupper. Genom att omedelbart försätta hertig Johan i fångenskap bröto Erik XIV och Jöran Persson i machiavellisk anda mot den »säkra» lejd hövitsmännen lovat hertigen »opå hög:te Konglige M:ttz nådige behag». Konungen ansåg sig emellertid behöva en syndabock, och därför sades Anders Sigfridsson i detta fall ha handlat mot sin instruktion, vilket konungen ej kunde lastas för.

Enligt den yngre landslagen KonB 1 skulle Uppsala stift utgöra ett lagmansdöme och till följd härav räknades Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och Västerbotten till Upplands lagsaga. Till lagmän därstädes hade alltid utsetts frälsemän, vanligen tillhörande högadeln. Alltsedan 1552 hette han Ture Persson, från 1561 kallad med släktnamnet Bielke († 1577). Lagsagan var ovanligt stor, och en uppdelning var därför sakligt motiverad, men det är föga sannolikt, att ett initiativ i denna riktning kommit från lagmannen, som därigenom fick sina inkomster i hög grad reducerade. Lagmanstingen med hela stiftet på en gång höllos årligen i Uppsala, som var lagsagens huvudort, och de norrländska underlagmännen voro nödsakade att varje gång inställa sig därstädes. Vanligen höllos konungsräfäst eller landsting samtidigt med dylika lagmansting. Den 30 december 1563 förlänade Kungl. Maj:t lagmansrätten över Norrland till »Vår trotjänare» Anders Sigfridsson på livstid⁴¹ och uppmanade norrlänningarna att anse honom som sin rätta lagman. Inför konungen hade han också fått avlägga lagmansed, vilket jämväl omtalades i förläningsbrevet.⁴²

Utnämningen till lagman vittnar vid sidan av donationerna om den gunst Anders Sigfridsson lyckats uppnå hos Erik XIV redan i början av dennes regering. Den förmedlande handen tillhörde otvivelaktigt Jöran Persson, som därmed önskade rikta ett slag mot högadelns monopolkrav på de höga ämbetena. Här gavs ett lagmansdöme till en ren uppkomling, vilket var en unik företeelse i det dåtida Sverige. Detta måste ha vållat en stor förargelse bland dennes blivande kolleger. Och dessutom hade han fått ämbetet på livstid och icke på behaglig tid, vilket var den vanliga förläningsformen. Beträffande Anders Sigfridssons verksamhet som lagman i Norrland är

⁴¹ I verkligheten upphörde förlänningen, så snart Erik XIV blivit avsatt, då den uppländske lagmannen Ture Persson återfick Norrland. Detta torde visa, att denne aldrig frivilligt gått med på att uppdelas lagsagan på sätt som skett.

⁴² Detta finnes i avskrift i Rålambska foliosaml. (KB) vol. 180.

mycket litet känt.⁴³ Att han dock utövat ämbetet framgår av ett i avskrift bevarat dombrev,⁴⁴ enligt vilket han den 16 februari 1565 suttit för rätta i Uppsala vid Distingsmarknaden med konungsnämnd⁴⁵ och efter argumentering mellan parterna fastställt gränsen mellan Medelpad och Hälsingland. Han kallar sig som rättens ordförande »Anders Sigfridsson till Bro, lagman uti Norrlanden». Och under dombrevet hängde han, efter vad han själv säger, endast sitt eget sigill.

I det danska sjuårskriget, som utbröt 1563, tilldelades Anders Sigfridsson småningom en ansvarsfull ställning som ett slags överste-krigskommissarie, ehuru hans titel var överste tygmästare eller arklimästare. Under de första krigsåren ha källorna icke mycket att förmedla om hans verksamhet⁴⁶ men under 1566 utökas materialet högst betydligt, i det att vi då få tillgång dels till diariet över till kansliet inkomna skrivelser och dels till Erik XIV:s dagbok. I diariet⁴⁷ refereras ett stort antal skrivelser från Anders Sigfridsson till konungen, i vilka han redogör i detalj för hur han fullgör sina åligganden. Det gällde i januari 1566 att skaffa fram murbräckor och artilleri, som skulle användas av Nils Boije vid belägringen av Bohus' fästning. Under den 23 februari s. å. är refererat ett brev från Nils Boije, som då befann sig framför Bohus, vari han omtalar, att han väntar på Anders Sigfridsson med »grovskyttet». Ännu den 1 mars hade denne ej anlant, men den 24 i samma månad var artilleriet på plats, och två dagar senare skred man till stormning, som dock totalt misslyckades.⁴⁸ Detta förgade Erik XIV på det högsta. I ett brev från

⁴³ Enligt P. H. Widmark i hans *Beskrifning öfver provinsen Helsingland*, 1 (1860), s. 261, skulle enligt gammal sedvana alla mål, som värdjades från underlagmännen i de olika landskapen, avgöras två gånger om året i Uppsala, nämligen vid Distingen och Eriksmässan. Därvid skulle underlagmännen vara tillstädes och redovisa, hur de förvalt sin tjänst och tillika överlämna den av dem uppburna lagmansräntan till lagmannen.

⁴⁴ Tryckt av Widmark i *nyss anf. arb.*, 1, s. 257.

⁴⁵ Namnen på nämndens ledamöter finnas uppräknade i HH 13:1, s. 174, d. v. s. i Konungsnämndens dombok. Detta torde visa, att tinget utgjort ett slags kombination mellan lagmansting och konungsnämnd, på ungefär samma sätt som senare (t. ex. 1578 och 1579) lagmanstinget i Uppland samtidigt fungerade som konungsråfst eller landsting. Hithörande rättsfall återfinnes dock icke i Konungsnämndens dombok 1565.

⁴⁶ Jfr dock Anders Sigfridssons skr. från Linköping till Jöran Persson 1563 9/9 (i *Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser*, RA, vol. 6). Se även L. W:son Munthe, *Kongl. fortifikationens historia* (1902), s. 29.

⁴⁷ Tryckt i HH 8:2.

⁴⁸ Se härom närmare G. O. Fr. Westling i *Historiskt bibliotek*, 6 (1879), s. 545.

Stockholm den 9 maj 1566 skriver konungen, att den misslyckade stormningen av Bohus varit fältöversten Nils Boijes så ock Anders Sigfridssons fel, »vilka sig icke ha rättat efter Vår befallning och instruktion».⁴⁹ Och han beslöt, att båda skulle få välja mellan ett skymfligt triumftåg eller försvara sitt handlingssätt inför Konungsnämnden. Eftersom det gällde Anders Sigfridsson, ingrep emellertid Jöran Persson och sökte få konungen på andra tankar. Denne stod likväl tills vidare på sig, vilket framgår av kungabrevet den 2 juni 1566.⁵⁰ Men den 13 i samma månad skriver konungen i sin dagbok:⁵¹ »Fick Nils Boije tillgift för sin olydnad». Men han tillägger omedelbart därefter: »Befalldes Nils Svantesson (Sture) stå till rätta för ohörsamhet i den befallning han haft om tyska rytteriet och för försummelse vid Bohus». Det verkar nästan, som Jöran Persson sökt rädda Nils Boije och Anders Sigfridsson från konungens misshag genom att i utbyte ge honom Nils Sture. I det längsta tyckes dock konungen ha tvekat. Ty det dröjde ända till den 4 juli, innan konungen anförtrodde dagboken, att han givit även Anders Sigfridsson »tillgift» för hans »sista förseelse uti expeditionen mot Bohus». Också Nils Svantesson eller Sture hade av Jöran Persson ställts inför samma val som de båda andra. Han hade då valt att försvara sig inför Konungsnämnden, men denna dömde honom dagen därpå till döden, för såvitt han ej erhöill Kungl. Maj:ts nåd.⁵² Trots detta tvang Jöran Persson honom kort därefter att under nesliga former företaga sitt beryktade parodiska triumftåg genom Stockholms gator, varefter han tills vidare återfick friheten. Det var ett dylikt triumftåg, som konungen hade ämnat åt Anders Sigfridsson, men som denne undsluppit tack vare sin vänskap med Jöran Persson.

Det skulle här föra för långt att redogöra för Anders Sigfridssons verksamhet som furnissör av krigsmateriel åt de svenska trupperna under sjuårskriget, en verksamhet, som han behöll även efter konung Eriks avsättning.⁵³ I september 1568 befann sig Anders Sigfridsson i huvudstaden, som då belägrades av hertigarna Johan och Karl. I

⁴⁹ HH 8: 2, s. 59.

⁵⁰ HH 8: 2, s. 82.

⁵¹ Jag följer här C. M. Stenbocks översättning av det latinska originalet, båda i *Skrifter utg. av Personhistoriska samfundet*, 6 (1912), s. 13 f.

⁵² HH 13: 1, s. 252 f. Jfr ang. Nils Sture HSH 4, s. 90 ff.

⁵³ Hans insatser under åren 1567—68 belysas i någon mån genom hans brev i *Monumenta historiae Danicæ*, II: 1 (ed. H. Rördam, 1884), s. 196, 202, 208—09, 224—25 och 246—47.

det längsta hade han varit Erik XIV trogen, men då hans gynnare Jöran Persson utlämnats till hertigarna och den 22 september under grymma former avrättats, förstod han, att konungens fall var nära förestående. Det har sagts,⁵⁴ att Jöran Perssons stegling försiggått på en plats, som var synlig från det kungliga slottet, tydligen i avsikt att emotionellt påverka konungen eller kanske rättare sagt männen i dennes närmaste omgivning. Och det är ganska visst, att bland andra Anders Sigfridsson tagit ett starkt intryck av vad han fått se. Det var nu han beslöt att snarast möjligt övergå till hertigarnas parti och göra detta på ett iögonenfallande sätt, som måste framkalla deras tacksamhet. Anders Sigfridsson var icke den ende, som blev förrädare vid denna tidpunkt, men hans insats till hertigarnas fromma fick avgörande betydelse.⁵⁵ Det var han, som genom den södra porten personligen efter på förhand träffad överenskommelse släppte in deras trupper i Stockholm utan att ett skott behövde lossas, varvid han förmodligen hade hjälp av den omständigheten, att han såsom f. d. slottsfogde i staden var van att uppträda med pondus därstädes och därför åtlyddes. En av konungens drabanter stack honom dock med sin hillebard i ryggen senare på dagen vid ett tumult på Stortorget, då det visat sig, att han övergått till fienden.⁵⁶ Allt detta i förening gjorde, att han genast kom i gunst hos de nya makthavarna. Att hans insats ej var okänd för dessa, framgår bl. a. av att hela förloppet i detalj beskrivits av hertig Karl i dennes rimkrönika.⁵⁷

⁵⁴ Se t. ex. Th. Annerstedt, a. a., s. 117.

⁵⁵ Rörande läget i Stockholm under belägringen se B. Lager, Johan III övertar makten i Stockholm (Hist. studier tillägn. Folke Lindberg, 1963), s. 50 f.

⁵⁶ Se härom närmare Th. Annerstedt, a. a., s. 101 f.

⁵⁷ Ed. B. Bergius 1759, s. 34.

EN SENGUSTAVIANSK VISA SÖKER SIN FÖRFATTARE

AV ROLF KARLBOM

»Fyllom våra glas och låtom oss skratta» lyder upptakten till en under sengustaviansk tid populär dryckes- och agitationsvisa, vilken också har kommit att ägnas en ganska betydande uppmärksamhet av forskningen.¹ Då man vanligen, ehuru ej alltid, har utpekats Hans Järta som dess författare, var det naturligt, att Olof Dixelius gav frågan en grundlig belysning i sin gradualavhandling om Den unge Järta. Dixelius konstaterar, att visan har lett till meningsskiljaktigheter, dels om upphovsmannen, dels om tolkningen.²

De utnyttjade avskrifterna av visan saknar uppgifter om auktor, vilket utgör en allvarlig brist. Något samtida brevvuttalande av intresse har Dixelius inte kunnat påvisa. Crusenstolpe angav dock i ett arbete år 1836, att Hans Järta vore författaren. Detta påstående återkommer sedan i åtskilliga sammanhang, men riktigheten i Crusenstolpes attribution bestreds åren 1874 och 1882 av Järtas son, hovrättsrådet Fredrik R. Järta (1808—1882). Dixelius finner det plausibelt att trots allt hänföra skaldestycket till Järta, bland annat därför att man inte har sett sig i stånd att framföra något alternativt författarnamn.³

Visan föreligger i två versioner. Den längre omfattar sex strofer. I den kortare saknas den tredje strofen. Den revolutionära tonen gör det oförtydligt, att verserna härrör från oppositionella kretsar. Innehållet är emellertid tillräckligt allmänt för att passa in i olika tänkbara situationer. Då man med hjälp av inre kriterier har försökt att fastställa de närmare omständigheterna vid visans tillkomst, har man i första hand utgått från den tredje strofens början:

»Nyss vi sett en älskling af nationen,
kronan uti vårt brödraband,
vräkt af en ljungeld sänd från thronen
hän öfver gränsen af vårt land.»

¹ Efter källkritiska principer tryckt i Sten Carlsson, »Fyllom våra glas och låtom oss skratta» (PHT 1962, s. 4 f., 9). Uppsatsen ingår även i Carlssons essäsamling, Grupper och gestalter (1964).

² O. Dixelius, Den unge Järta (1953), s. 349.

³ Ibid., s. 350 ff.

De citerade raderna har ansetts åsyfta endera Thomas Thorild, den 1799 landsförvisade skådespelaren Edouard Du Puy eller Benjamin Höjer. Dixelius menar, att Thorild kan avföras från diskussionen med tanke på dennes stöd åt den Reuterholmska regimen. Alternativet Du Puy är inte lika lätt att avvisa. Det kvarstår som en intressant omständighet, att visan synes vara skriven till melodien »Svårare seglats man aldrig finner» ur operetten »Lilla matrosen», i vilken just Du Puy hade en av sina glansroller.⁴

Men hur har Järta kunnat beteckna Du Puy som »kronan uti vårt brödraband»? Höjers utlandsresa år 1800 var påtvingad. Om man utgår ifrån, att det verkligen är fråga om Höjer, förefaller det motiverat anta, att visan har tillkommit, medan riksdagen i Norrköping ännu pågick.⁵

Anders Larson kunde i sin undersökning rörande den Pechlinska anläggningen mot Gustaf III påvisa, att denna datering inte håller streck. Adolf Ludvig Ribbings papper i Kulla Gunnarstorps arkiv innefattar nämligen bland dikter fram till 1797 en avskrift av Fyllom våra glas i dess kortare version. Denna synes vara gjord av Ribbings nära vän Knut Kurck. Larson vill därför istället med ledning av visans antydningar göra gällande, att den troligen har författats av Järta kort före den 16 mars 1792.⁶

Då Sten Carlsson 1962 tog upp problemet till förnyad behandling, underkände han det vittnesbörd om Järtas roll, som Crusenstolpe hade lämnat 1836. Han presenterade samtidigt en konkret attribution, som gick i en helt annan riktning. I det exemplar av Schinkel-Bergmans *Minnen*, som har tillhört Claes Rudolf Claesson (1806—1898), son till Järtas förtrogne från Juntan och Norrköpings riksdag Claes Cederström (Claesson), finns i del 4, tryckt år 1854, en marginalanteckning. Vid påståendet om Järtas författarskap står här tillfogat: »Dessa verser af Lindegren, hvarken skrifna eller gillade af Hans Järta.»⁷

Carlsson accepterar efter stilanalys denna uppgift. Han vill förmena, att skalden Carl Johan Lindegren har skrivit såväl den ursprungliga varianten som den inskjutna, tredje strofen. Lindegrens »Tacksägelse adresse för ärhållen pension» från 1806 ger beviset för att

⁴ O. Dixelius, a. a., s. 352 ff.

⁵ *Ibid.*, s. 361 ff.

⁶ A. Larson, *Sammansvärjningen mot Gustav III* (1959), s. 233, 235 ff.

⁷ S. Carlsson i PHT 1962, s. 12 ff.

Nyss vi sett etc. gäller Du Puys avresa 1799. Dikten i övrigt får en naturlig förklaring av Lindegrens situation vintern 1794—95.⁸

Man kan fullt ut ansluta sig till ståndpunkten, att denna sant jakobinska dryckesvisa inte gärna har framsprungit ur Hans Järtas penna.⁹ Skälen för Lindegrens författarskap verkar mindre övertygande. Det direkta underlaget bildar en andrahandskälla mer än femtio år yngre än visañ. Poetiska överensstämmelser vid tillfällighetsdiktning av detta slag bottnar ofta i litterära schabloner.

Det skall, utan varje pretention att ha presterat en slutgiltig lösning på spörsmålet, knyts ett par iakttagelser till den fortsatta debatten. Den äldsta kända avskriften av visans text bland Ribbings papper på Kulla Gunnarstorp ingår som nämnts i en handfull skaldestycken, som Knut Kurck har nedtecknat. Förutom Fyllom våra glas rör det sig om ett Transumt af Sanningsacten och en satirisk Fader Vår. I Transumtet håller Gustaf III en fingerad, ironisk monolog. Han förklarar lagen vara »mitt eget välbehag» och säger sig vilja utrota skadligt överflöd med krigets digerdöd. Smädedikten slutar:

»Om någon twiflar än så vill jag heligt swärja
wid Elis digra buk och Armfelts runda hår
at förr skal rysk och Dansk mitt arma rike härja
än jag från denna Act i minsta måtto går»

Parodien på Fader Vår lyder i sin helhet:

»Fader Vår som bor på Stockh. Slott
ohelgat vare ditt namn
din vilja skjer på jorden men icke i Himelen
gif oss igen vårt dagliga bröd som du oss fråntagit
och förlåt riddarhuset och adelen at de försvarat
sina lagliga rättigheter
och inled oss icke i frestelse til dina opera mamseller
utan fräls oss ifrån den onda Nordin,
Tollen etc., etc. Amen.»

Det torde vara uppenbart, att dessa grovkorniga och förbittrade verser har blivit hopsmidda under den upprörda tiden mellan 1789 års riksdag och attentatet på operamaskeraden den 16 mars 1792. Fader Vår förefaller av vissa tecken att döma hänsyfta på ställningen i februari 1792 omedelbart efter ständermötet i Gävle.

⁸ Ibid., s. 15, 17, 18 f.

⁹ Om Järtas konstitutionella åskådning under 1790-talet se R. Karlbom, Bakgrunden till 1809 års regeringsform (1964), s. 101 ff., 163 ff., 172 ff.

Larson har sammanställt dessa avskrifter med en korrespondens mellan Ribbing och Kurck åren 1794—95.¹⁰ I ett brev från midsommartiden 1794 bad Ribbing, att Kurck skulle förse honom med anekdoter om Gustaf III eller skrifter rörande den senaste tidens begivenheter och kriget.¹¹ Begäran upprepades ett par gånger i det följande och gav tydligen till sist resultat.¹² I april 1795 tackade Ribbing för de efterlängtrade papperen och önskade veta, vad renskrifter och andra utgifter hade kostat Kurck.¹³

Frågan blir då, om det går att fastställa, varifrån Kurck har hämtat de tre agitationsdikterna. En ledtråd får vi i ett brev, som den revolutionärt sinnade läkaren och publicisten Lorens Münter Philipson (1765—1851) har sänt honom just då. Där heter det: »Jag tar mig den friheten härhos öfversända några republicanska sånger, som jag hade det nöget visa Herr Baron en gång hos Eh. (= »tyrannmördaren» C. F. Ehrensvärd)». ¹⁴ Något senare uppvaktades Kurck med »en fri öfversättning af Marseiller-Sången: som jag sjelf gjort». ¹⁵

Sistnämnda förhållande är inte utan intresse i sammanhanget, eftersom Ribbings papper på Kulla Gunnarstorp råkar innehålla en av honom själv nedskreven, svensk version av Marseljäsen: Upp Fosterlandets tappra söner. Denna återgår inte på någon av de samtida översättningar, som vi känner genom trycket.¹⁶ Däremot kan den otvivelaktigt göra anspråk på en rätt stor självständighet gentemot originalet, ja, den är i viss mån att anse som en bearbetning av den franska revolutionshymnen. Den synes vara utförd i början av 1794, då man allvarligt befarade ett anfall från Ryssland och Armfelts konspirationer nyss hade blivit avslöjade.¹⁷

¹⁰ A. Larson, a. a., s. 22, 233. Dessa brev återges hos Larson liksom i Madame De Staël, *Lettres à Ribbing* (1960), s. 380 ff., efter Ribbings kopior, Kulla Gunnarstorps arkiv. Originalen är dock bevarade bland K. Kurcks handlingar (E 6849, Friesendorffska saml., RA).

¹¹ A. L. Ribbing till K. Kurck 24/6 1794, E 6849, Friesendorffska saml., RA.

¹² Dens. till dens. 12/10 1794, 5/1 1795, *ibid.*

¹³ Dens. till dens. 13/4 1795, *ibid.*

¹⁴ L. M. Philipson till K. Kurck 2/2 1795, *ibid.*

¹⁵ Dens. till dens. 12/5 1795, *ibid.*

¹⁶ D. Fryklund, *Om marseljäsen i Sverige* (Sv. Tidskr. för Musikforsk. 1935, s. 81 ff.)

¹⁷ Om denna situation se M. Nylund, *G. A. Reuterholm under förmyndartiden 1792—1796* (1917), s. 95 ff., 135 ff.; S. Carlsson, *Den svenska utrikespolitikens historia III: 1* (1954), s. 35 ff. Versionen av Marseljäsen publiceras här in extenso:

»Upp Fosterlandets tappra söner
I Wapen mot alt Tyranni
Sen hur lyckan Friheten kröner
Hören Slagne Despoters Skri bis

Låt ej Ofria Barbarers Troppar
Förhindra Swerge wara sällt
Må de blott gjöda våra fält
Med deras döda slafve kroppar

Man vågar trots avsaknaden av en faktisk attribution anta, att Philipson står bakom såväl de tre agitationsdikterna som den nedan avtryckta översättningen av Marseljåsen. Är denna hypotes riktig, måste Fyllom våra glas härröra från månaderna före Gustaf III:s död. Philipson, som var bördig från Ystad och hade bedrivit sina medicinska studier i Lund, flyttade till Stockholm först om hösten 1791.¹⁸ Ehrensvärd arresterades å andra sidan den 24 mars 1792 och blev vid benådningen i augusti samma år omedelbart förvisad i evig landsflykt.¹⁹ Innehållet i Transumtet och parodien på Fader Vår står i god överensstämmelse med en sådan datering.

Det förhållandet att Thorildbeundraren Philipson kan ha skrivit Fyllom våra glas ger å andra sidan inte stöd för att också den udda strofen skulle härröra från denne och avse Thorilds landsflykt. Den äldsta avskriftens form talar bestämt häremot. När och hur detta tillägg har skett, är ogörligt att närmare fastställa.

Till Strids Medborgare
Krossen Förtryckare
Gån på, Gån på Tyranners brott
Försonar döden blott»

Den Fostermor dem burit har
För dem är ingen ömkan qvar
Må Armfelt och dess likar blöda
Till strids.»

»Hvad vilja dessa hyrda slafvar
Och dessa förrådiska män?
För hvem öppnas fångslen och grafvar
För hvem smidas bojorne änn bis
Jo Svenskar hos er vill man qwäfvä
Nit för Frihet kjänsla af rätt
I skolen på Pålackers sätt
Frugta, lyda, träla och bäfvä
Till strids Medborgare etc.»

»Kom ädla nit för Fosterbygden
Stärk du nu vår stridande arm
Wi ska hämna förföljda dygden
I förföljarens blodiga barm bis
Kom Frihet sjelf och oss bewäpna
För dig o Frihet strida wi
Låt Segren vår belöning bli
Och Slafvar och Tyranner häpna
Till strids Medborgare etc.»

»Hvad skulle dessa grymma Barbarer
Få härska i vårt Fosterland?
Ska' Calmouquer Cosaquer Tartarer
Härja döda sätta i brand? bis
Nej i de lågor de uppblossa
Ska' vi dem sielfva qwäfvä se
Och bojorna de oss bere
Ska' deras egna hjessor krossa
Till strids etc.»

Ungdomen sjunger allena efterföljande wers

»Wi skola in i Striden träda
Där äldre bröder bane fått
Vår dygd skall efterwerlden gläda
Wi gå de fotspar som de gått bis
Wi wilja ock för Frihet strida
Vårt Wahlspråk skall som deras bli,
At stupa eller lefva fri
At döden förr änn trældom lida
Till strids Medborgare
Krossen Förtryckare
Gån på, Gån på, Tyranners brott
Försonar döden blott.»

»Dock hielten uti sina dater
Ej Menskligheten glömma bör
Och spren de usla Soldater
Som käppens twång mot eder för bis
Men dessa tigrar som föröda

¹⁸ K. F. Werner, Lorentz Münter Philipson (Biogr. Lex., N. F., 8, 1879—81, s. 186 f.); P. A. Lange, Tidningen Patriotén (Sammlaren 1944, s. 206).

¹⁹ L. Krusius-Ahrenberg, Tyrannmördaren C. F. Ehrensvärd (1947), s. 199 f.; A. Larson, a. a., s. 325 f., 400 ff.

I den mån inre kriterier här överhuvudtaget bör tillmätas något bevisvärde, framstår Philipson som en mera sannolik författare till Fyllom våra glas än både Järta och Lindegren. Philipson utstrålar verkligen under förra hälften av 1790-talet på ett annat sätt än dessa senare det revolutionära patos, som bildar visans grundton.²⁰ Det finns anledning att i fortsättningen hålla hans namn aktuellt, då man söker efter stöd för en mer definitiv författarbestämning.

²⁰ Om Philipsons politiska åskådning vid denna tid, se P. A. Lange, a. a., s. 206 ff.; R. Karlbon, a. a., s. 200 ff., 209 ff.

DEN WALLINSKA KONCEPTBOKEN

AV ÅKE LILLIESTAM

Den rikast flödande källan till kunskap om Johan Olof Wallins verk är hans så kallade konceptbok, en ganska liten, till det yttre anspråkslös anteckningsbok, som varit Wallins följeslagare under flera årtionden, varunder han där gjort anteckningar av betydelse för sitt arbete, anteckningar som rör bibelspråk och verser, predikningar och predikotexter o. s. v. Men forskarna har också kunnat göra andra fynd i boken. På pärmens insida har Wallin således tecknat ner sin kända dikt »På min graf», som trycktes genom Bernhard von Beskows försorg och vars text återfinns på gravstenen på Norra begravningsplatsen i Solna.

Denna konceptbok var länge obekant för Wallin-kännarna. Inför offentligheten drogs den först år 1924, då en Borlänge-redaktör Joel Bernholm presenterade den i några artiklar i Stockholmspressen (StT 18/5 1924 och NDA 13/7 1924). Första gången konceptboken åberopas i forskningen torde vara hos professor Emil Liedgren år 1929 i hans studie »Johan Olof Wallin i yngre år». Den återkommer sedan i källförteckningen till lektor Bo von Schmalensées gradualavhandling 1932 om »Frans Michael Franzén och Johan Olof Wallin såsom förkunnare». Senare har den utnyttjats av lektor Tor Persson, vars avhandling »Studier i J. O. Wallins predikostil» ventilerades 1950. Den hittills mest ingående undersökningen av konceptboken har utförts av docenten Fritz Askeberg. Hans studie »Tradition och mönster i Wallins predikostil» (Nysvenska studier, årg. 38) trycktes 1959. Askeberg anser att de äldsta anteckningarna är från år 1806. De yngsta är, som redan Bernholm lade märke till, införda samma år som Wallin dog, 1839.

Hur kommer det sig nu, att konceptboken så länge förblivit okänd? Tyvärr kan den frågan, åtminstone för närvarande, inte helt besvaras. Den förste kände ägaren av boken efter Wallins död är en prästman i Dalarna, Wallins hemlandskap, nämligen Rättviksprosten Per Pettersson som avled 1892. Hur boken kommit i Petterssons händer är obekant. Att Wallin skulle ha lämnat den i Rättvik då han gästade prostgården på sin genomresa från Hälsingland 1837 — det året då den bekanta »Avskedsblicken» skrevs — är ju uteslutet redan av

det skälet att Wallin gjort anteckningar i boken så sent som kort före sin död. Ett av Petterssons kända intressen rörde koralsången, och han utgav en på sin tid högt skattad koralsbok. Tänkbart är, att han med sitt livliga psalmboksintresse, kanske i samband med förarbetena till koralsboken, på ett eller annat sätt förvärvat konceptboken.

Bokens näste ägare var Rättviks församlings organist, Gustaf Alfred Sundell, som i många år vänskapligt umgicks med Pettersson och väl antingen fått boken i gåva av denne personligen eller av hans efterlevande mottagit den som ett minne av prästmannen. Vänskapsbandet mellan Pettersson och Sundell har betygats av den förres dotter i en minnesartikel från prästhemmet (Maria Lönnerblad, »Per Petterssons hem i Gustafs och Rättvik» i: Från gamla prästhem i Västerås stift, 1936.) Hos Sundell har boken sedan stannat fram till dennes död i början av år 1923. Den dåvarande kyrkoherden i Solna, den församling där Wallin några år själv var kyrkoherde under psalmboksarbetets tid, Sven Nilson, hade dragit samman en samling av Walliniana i prästgården, bestående av såväl handskrifter som personliga minnessaker såsom Wallins pipa, ordensdekorationer etc. Det skrevs härom i pressen och artiklarna uppmärksammades av Sundells änka som satte sig i förbindelse med kyrkoherden, vilken därefter fick hand om konceptboken.

Vården av den utökade Wallinsamlingen övertogs efter Nilsons död längre fram på året 1923 av hans maka, fru Auga Nilson. Hos henne tog sedan Bernholm del av konceptboken, insåg dess historiska betydelse och skrev sina presentationsartiklar, vari han, förmodligen korrekt, gjorde gällande att den »under de sista decennierna legat inlåst i en landsortsklockares chiffonjé». Fru Nilson levde fram till 1949 men överlämnade redan tidigare Wallinsamlingen som gåva till Solna församling. Församlingen i sin tur har sedan deponerat samlingen i Solna hembygdsmuseum, vars bestånd inrymmer i en kulturhistoriskt intressant byggnad, belägen inte långt från Solna prästgård, en gång Wallins egen hemvist. Den värdefulla konceptboken har dock inte hört till de permanent utställda föremålen. Då den emellertid ofta nog varit utlånad åt olika håll — och därmed varit utsatt för vissa risker — tog Kungliga biblioteket 1963 initiativet till en fotografering av boken. Den fotografiska kopian, som återger boken i en viss uppförstoring i förhållande till originalet, har i bundet skick införlivats med handskriftsavdelningens bestånd av Walliniana, vilket torde vara det största i offentlig ägo i landet. År 1964 har så församling-

en i Solna genom sitt kyrkoråd tagit ställning till frågan om originalens öde i fortsättningen och fattat det betryggande beslutet att för framtiden deponera konceptboken i Kungliga biblioteket.

Wallins arkiv skingrades tyvärr efter hand åt olika håll. Och hans bibliotek såldes 1840 på en auktion hos Stockholms bokauktionskam-mare. Dessbättre trycktes i samband därmed en katalog över bokbeståndet: »Förteckning på En Samling Böcker i Exegetik, Homile-tik, Catechetik, Æstetik m. m.». Vi är därigenom underrättade om vilka böcker som fanns i Wallins ägo. Flertalet av de författardedi-kationer, proveniensanteckningar eller personliga anmärkningar som brukar höra samman med ett flitigt nyttjat privatbibliotek har emel-lertid genom bortauktioneringen för alltid blivit oåtkomliga för oss.¹

¹ Spörsmål som rör konceptbokens proveniens har jag haft förmånen diskutera med kontraktsprost Sam Gabrielsson, Hedemora, och professor Georg Landberg, Upp-sala. Traditionsbärare inom de Petterssonska, Sundellska och Nilsonska familjerna har välvilligt ställt sina minneskunskaper till mitt förfogande. Härför tackas över-läkaren Lars Lönnerblad, Västervik, folkskollärarinnan Hanna Sundell, Vikarbyn, och professorn Ingvar Svennilson, Stockholm.

EN SVENSK OFFICER VID DYBBÖLS SKANSAR. ETT HUNDRAÅRSMINNE.

Ur Gustaf Selldéns dagbok och brev.

AV KURT FALCK

När dagstidningarna i mitten av april detta år ägnade en rad artiklar åt minnet av den blodiga drabbningen vid Dybböls skansar den 18 april 1864, drog jag mig till minnes, att jag i mina gömmor hade en dagbok och ett antal brev, som kunde berätta något om de ödesmättade dagarna för hundra år sedan.

I det dansk-tyska kriget hade danskarna mot sig en övermäktig fiende av preussiska och österrikiska trupper. I den ojämna kampen hade Danmark hoppats på hjälp från bl. a. Sverige. Därav blev ju intet, men en ganska stor mängd frivilliga, både officerare och menige, strömmade till. Enligt uppgift¹ skulle 75 officerare samt omkring 350 underofficerare och menige svenskar ha deltagit. Bland de frivilliga fanns också ett antal läkare, bland dem den sedermera legendariske Enköpingsdoktorn Ernst Westerlund. En av officerarna, den som författat dagsboksanteckningarna och en del av breven, var underlöjtnanten vid Kronobergs regemente *Niclas Jonas Gustaf Selldén*. De övriga breven är skrivna av Selldéns fader, hans farbror och några krigskamrater.

Gustaf Selldén var värmlänning, född 1840, ännu ej fyllda 24 år under dansk-tyska kriget. Farfadern var bondson från Säldebråten i Frykeruds socken. När han blev kyrkoherde i Brunskog konserverade han änkan efter kyrkoherden Magnus Unger och blev styvfar till åtta barn Unger. Själv fick han två söner Niclas och Erik Gustaf. Den förre blev läkare, den senare kapten vid Värmlands regemente och far till ovannämnde Gustaf. Gustafs mor Emma Dalinda Wahlström kunde räkna sina anor ända från Karlstads stifts förste biskop, superintendenten Sveno Benedicti Elfdalius Camænius, vilkens byst kan beskådas utanför domkyrkan i Karlstad. Emma skall i sin ungdom ha varit en betagande skönhet. Enligt Lotten Dahlgren (»Ransäter» 1905) var hon på sin tid Värmlands vackraste flicka, och halva Uppsala studentkår skulle ha lockats ner till hamnen, när det hade

¹ A. W. Möller, Berättelser från 1864 års danska krig. (Jönköping 1865). — I Nordens Tidning nr 2, 1964, uppger J. Hatting antalet till 82 officerare samt bortåt 400 underofficerare och menige.

försports, att hon skulle komma med ångbåten. Besöket i Uppsala gällde doktorspromotionen, då hennes tre bröder och deras gode vän Fredrik Dahlgren (»Fredrek på Rannsätt») skulle promoveras.² Hennes syster Hilda Wahlström var gift med Henric Lilljebjörn och därigenom svägerska till Geijer.

Löjtnant Selldén hade alltså växt upp i Värmland och umgåtts i många kända värmlandssläkters hem: Lilljebjörn, Dahlgren, Unger, Troili, Edgren, Geijer, Tegnér m. fl. Med en del av dessa kunde han

Underlöjtnant Gustaf Selldén

också räkna släktskap. Det kan därför synas egendomligt, att han som officer blev stationerad i Småland. Orsaken därtill var säkerligen att hans farbror var fältläkare i Växjö. Niclas Selldén skall ha varit en skicklig kirurg, medicine doktor vid 21 års ålder och kirurgie magister året därpå. Men till hävderna har hans namn inte gått med anledning av dessa läkarmeriter utan på grund av giftermålet med den sköna Emili Ulf sax, den åldrande biskop Tegnér's väninna. Det var till henne som skalden skrev den vackra dikten »Den döde». Om

² Fredrek på Rannsätt tillägnade henne vid detta tillfälle ett poem, som slutar: »men den skönsta tärna Norden hade band hans lagerkrans». I sådana tillfällighetsdikter kallade han Emma för »Vinvela» och sig själv för »Florio». Jfr Lotten Dahlgrens »Ransäter».

förhållandet mellan Emili och Tegnér har litteraturhistorikerna skrivit långa utredningar.

När Gustaf Selldén i januari 1862 fick sin officersfullmakt vid Kroobergarna, var både Emili och Tegnér döda, och farbrodern hade gift om sig med Marianne von Otter. I farbrodern hade den unge officeren en god vän och beskyddare, och hos honom fick också hans två yngre bröder sitt hem en tid, sedan de flyttat över till Växjö gymnasium efter den stora branden i Karlstad 1865.

Gustafs bror, med. doktor Hjalmar Selldén, skriver i sina otryckta memoarer³ följande om brodern:

»Min äldste bror Gustaf var den vackraste brunetta karl, som jag har sett. Då han var kadett i 2:dra klassen på Karlberg fick han 1858 en silvermedalj, s. k. 'Jeton för framsteg i vetenskaperna' och han var den främste i gymnastik. Han brukade inte 'klättra på gymnastikstången' utan han klättrade upp mellan två stänger med en hand om varje stång och benen fritt hängande i luften. Han var specialist på att med florett i höger och vänster hand samtidigt fäkta mot två motståndare på en gång. Bäst min far stod och såg på en dylik fäktning vid en årsexamen på Karlberg, kom en stor, grov och stark karl smygande och gav honom ett så kraftigt slag på axeln, att den gode kaptenen så när hade fallit omkull. Då han häftigt vände sig om med preludierna till några fula ord på sina läppar, förstummades han av följande utrop från kung Carl XV: 'Pojken din sköter sig bra, min käre Selldén'.»

Av memoarerna framgår, att kungen och kaptenen kände varandra rätt väl sedan den tid, då Selldén varit kommenderad till skjutskolan i Rosersberg och officerarna ofta varit gäster hos kungafamiljen.

Tyskarnas anfall på Danmark nyåret 1864 väckte bitter indignation inom vida svenska kretsar. Även hos Gustafs far i kaptenbostället på Kastensbohl i Värmland var förtrytelsen stor. Gamle kaptenen hade själv för femton år sedan varit med i den svensk-norska ockupationskåren i Slesvig under general O. A. Malmborgs chefskap, och man behöver inte tveka om var hans sympatier fanns. »Tyskarne vilja som en Rövarehop frånrycka Danmark en viktig del af Dess rike», skrev han i ett brev till sonen (15 jan. 1864).

³ Originallet finns hos doktor Selldéns dotterson med. lic. Bengt Rudelius, Stockholm; avskrifter hos några släktingar, bl. a. hos mig. — En intressant karakteristik av Gustaf Selldén ingår också i E. G. Lilljebjörn, Skolminnen (Göteborg 1925), s. 191—192.

Redan vid krigets början tycks Gustaf Selldén ha bestämt sig för att gå ut som frivillig. Det brev, i vilket ha omtalar detta för sina föräldrar och ber om deras råd, finns inte bevarat, däremot faderns svarsbrev (se ovan), vari föräldrarna varken till- eller avråder sonen.

»Wi hvarken vilja eller kunna afråda Dig härifrån emedan vi känna Dig och veta att det icke är något lättsinnigt hugskott utan med mogen öfverläggning och kännedom om hvad det vill säga taga detta steget som bestämt Dig, hvilket ock möjligen kan vara till Din framtida lycka och välbefinnande, men äfven vi hvarken vilja eller kunna tillråda Dig härtill, ty komme Du åter till Fäderneslandet stympad och med förstörd helsa för hela Din återstående lefnad, det vore en tyngd, om vi visste oss dermed haft att skaffa, som vore för oss outhärdlig att bära; emedertid står allt i en Högre hand och vår skyldighet är att redeliga sträfva.»

Släkttraditionen säger, att kaptenen gärna velat gå med på danska sidan än en gång, men att hans maka ansett sig ha gjort offer nog, när hon sände ut en son i kriget.

I mitten av mars var löjtnant Selldén färdig att resa. I ett brev (odaterat, framkom 14 mars) till föräldrarna tog han ett ömt avsked och reste sedan över till Köpenhamn i sällskap med en kamrat, sannolikt regementskamraten Aschan (se nedan). I Köpenhamn dröjde de i fem dagar, bl. a. för att ekipera sig. För detta ändamål fick de 200 riksdaler i ekiperingspengar.⁴ En audiens hos danske konungen ingick också i förberedelserna.

Därefter skickades de ut till fronten vid Alssundet. Torsdagen den 17 mars anlände Selldén till Sönderborg i sällskap med fyra andra svenska officerare: Z. F. Aschan, R. W. Lilliestråle, G. A. D. Ekholm och H. von Horn. Dagen därpå gjorde de sig bekanta med befästningarna och fick omedelbart känning av krigets allvar. Dagboken berättar härom:

»18 /mars/. Besågo vi skansarne, då en granat sprang några steg framför oss samt kastade ett stycke midt ibland oss och afslet rockskjörtet på Aschan.»

Med den uppgiften börjar dagboken, en liten bok i fickformat, där de flesta bladen tyvärr förblivit oskrivna. De följande dagarnas anteckningar visar, att han fann sig ganska väl tillrätta. Han skriver, att vädret är strålande, att lärkorna drillar och att det härligaste

⁴ Det framgår inte av S:s anteckningar om dessa pengar härstammade från Danmark eller Sverige. I Sverige hade emellertid insamlats stora summor, som utbetalades genom en centralkommitté i Köpenhamn.

månsken på nätterna lyser över ett spegelblankt hav. När de fientliga batteriernas eld flammnar mot natthimlen och en lantgård står i brand, fascineras han av anblicken.

»Aldrig skall jag glömma de härliga taflor, som upprullades i denna natt.» (Dagboken 20 mars.)

»Ehuru man sliter alldeles förfärligt ondt trifves jag utmärkt bra. Kriget har något slags högtidligt med sig. Man kommer under dessa härliga månljusa nätter på många högre tankar, som man ej under freden med dess baller och nöjen så noga öfverväger.» (Ur ett brev till farbrodern i Växjö 24 mars.)

Men tonen i dagboken och breven blir allvarligare och mera avvissande, när regn och kyla sätter in, när granatelden blir häftigare, när kamrater stupat eller när han burit en fallen officerskamrat till gravnen. Redan efter ett par veckor blir anteckningarna fåordigare, och när maj månad ingår, tystnar dagboken alldeles. Släktingar har berättat, att när löjtnant Selldén återvänt till Sverige med dannebroggen på bröstet, ville han ogärna tala om sina upplevelser. Kriget var »rysansvärt», och om någon bad honom berätta om sina äventyr, vände han ryggen till och gick.

Selldén var placerad vid andra divisionens fjärde regemente, och vid samma regemente fanns också löjtnant H. M. Kihlman från Bohuslänningarna. Senare placerades ytterligare en svensk officer där, nämligen löjtnant G. E. Påhlman från Skaraborgarna.

Under de första dagarna efter Selldéns ankomst låg de fientliga batterierna rätt långt borta från danskarnas linjer, så att man kunde ta betäckning, när man såg att skott avlossades. Men granatelden kunde ändock vara förfärlig. En granat som föll ned i ett blockhus dödade två officerare och tretton man samt sårade ytterligare en officer och trettio man. Selldén skriver, att preussarna hade ett utmärkt artilleri men att det dittills inte gjort någon synnerlig skada. Visserligen sköts en del sönder om dagarna, men det byggdes åter upp om nätterna. Han önskade få dit 10 000 man svenska trupper, så att danskarna kunde få lite avlösning i detta arbete. »Vi står här 25 000 man och hafva troligtvis 100 000 emot oss», skriver han. Denna förmodan var emellertid betydligt överdriven.

Dagarna gick med utryckning på förpost eller med hårt arbete på förstärkning av skansarna. Nätterna var kalla, men S. höll sig varm

genom att med spaden i hand hjälpa soldaterna att reparera skadorna. Det blev ofta dåligt med vilan. »På 4 dygn hafva vi ej sofvit mer än 10 timmar», skriver han i ett brev till farbrodern 24 mars. »Wi slita bra ondt men då man får sig litet mat och får ligga en stund glömmar man det lätt.» Emellanåt blev dock vilan längre, då regementet fick gå över till Als och sova ut i Sönderborg eller dess närhet.

Trots allt kunde det ibland bli rätt idylliskt vid fronten. I ett brev till modern (2 april) berättar han hur han hade det, när han låg på sin första förpost, endast 150 alnar från fiendens vedetter.

»Man kunde där skjuta ihjäl hvarandra när som helst, men man har kommit öfverens om att ej skjuta på vedettkedjorna, därför promenerar man helt lugnt. Danskarne taga upp sina fältflaskor och skåla på afstånd med Preussarne, hvilka då lyfta på sina kaskar och svänga dem i luften.»

Och mitt i granatregnet kunde han sitta bakom en jordvall tillsammans med sin kompanichef och äta middag, bestående av en »utmärkt delicieuse risgrynsgröt med hallonsaft». Kalfaktorn, den trogne Christer Lund, hade kokat gröten i Sönderborg och sedan med andan i halsen sprungit tillbaka till skansen för att gröten inte skulle hinna kallna.

Den 28 mars blev det emellertid annat av. Klockan 3 på morgonen blåste trumpeterna larm, och preussarna stormade fram i väldiga kolonner. Men de blev tillbakaslagna med stora förluster på båda sidor. När fienden vid halv åtta-tiden drog sig tillbaka, var fältet framför skansarna bestrött med lik. De som sårats vid skansarna nr 9 och 10, dvs de båda nordligaste skansarna, fördes förbi den punkt, där Selldén stod, och han blev då vittne till många gripande situationer. Från somliga av de sårade hördes jämmer, men andra var muntra trots blessyrerna. En korpral vacklade förbi med ena armen sönderskjuten. Med den oskadade handen bar han en sabel och en kask, som han tagit från en besegrad motståndare. När han kom ut från läkaren, som förbundit honom, dansade han omkring och viftade med sina troféer högt över huvudet. (Dagboken och förut citerade brev 2 april.)

Efter detta misslyckade anfall började tyskarna på allvar belägringen. Ett våldsamt bombardemang inleddes mot skansarna och även mot Sönderborg. Granaterna formligen regnade över danskarna, som för att skydda sig måste ligga nerkrupna i hålor, som grävts i vallarna. Hålorna rymde tre à fyra personer. Om en bomb föll ner i

en sådan håla, blev de som befann sig där helt söndertrasade. Detta hände inte så sällan, men Selldén hade turen med sig nu liksom under hela tiden. Beskjutningen var enligt Selldén så stark, att de danska artilleristerna aldrig hann sikta, så tätt kom granaterna. Skansarna blev alltmer sönderskjutna, likaså hus och baracker. Snart stod också Sönderborg i lågor.

Mitt under bombardemanget blev Selldén kommenderad på förpost och undkom med nätt nöd fångenskapen. Så här skriver han till modern den 18 april:

»Fienden ryckte fram för att afskåra våra förposter samt tog till fånga alla som stod till venster om den fältvakt der jag var. Wi fingo på natten höra en kraftig gevärssalva och plötsligen började kulorna hvina om våra öron, men de kommo bakifrån . . . Det var således ingen annan råd än att löpa med tungan ur halsen till våra skansar. Wi kommo ock lyckligt dit.»

Selldén gav sig dock genast åter ut. Med revolvern i handen sprang han några steg i sänder, kastade sig ner i någon av de hålor, som granaterna gjort, och kom så fram till förpostkedjan, där det sedan växlades skott hela natten. När dagen grydde vidtog ett idylliskt intermezzo, som vi sena tiders barn, har svårt att föreställa oss. Detta skedde den 13 april, men först flera veckor senare berättade han här om i ett brev till modern (17 maj):

»Så fort det blef dager började Preussarne vinka med mössor och fältflaskor till tecken att de ej skulle skjuta mera. Wi upphörde då genast på ömse sidor. Då lågo vi ej 100 alnar från hvarandra. Den Preussiske Officeren vinkade med sin näsduk till min Compagni Chef. De gingo då fram till hvarandra och samspråkade länge. Wi hade då skjutit 2 Preussare och sårat många. Då min Comp. Chef skulle gå tillbaka sprang en bomb temmeligen långt ifrån, men kastade en sten, som träffade honom i hufvudet så att han föll ned. Den Preussiska Officeren sprang genast fram och frågade mycket deltagande om han blifvit sårad samt blef mycket glad, då han fick veta att förhållandet ej var så.

Det är ju ett eget förhållande. En timme förut hade vi legat och skjutit på hvarandra och sökt döda så många som möjligt. Straxt derpå är man de bästa vänner i verlden och beklagar en lätt contusion.»

»Denna utflykt blef rikligen ersatt af ett öfver all beskrifning storartadt skådespel på natten. Många tusende bomber och granater kastades denna natt både från fienden och från våra batterier. Dessa flögo öfver våra hufvuden utan att vi behöfde frukta dem något. De flesta lyste och hade en gnistrandande svans efter sig. Ibland var det riktigt upplyst öfver hela trakten.»

Det ovannämnda brevet av den 18 april var påbörjat just den dag då preussarna stod beredda att inleda den definitiva stormningen av

skansarna. Selldén och hans regemente låg på avlösning vid Tandslev inne på Als, dit de kommit kl. 1 på natten. Mitt under brevskrivandet ljöd larmsignalerna, och brevet kunde inte avslutas förrän några dagar senare. Regementet ilade till undsättning mot Dybbøl. Men det var två mil dit och de kom för sent. I dagboken för denna dag står endast följande rad: »Kl. 12 middagen larm. Då vi hunnit dit voro redan alla kamraterna tagna.»

Fjärde regementet slapp alltså vara med om det fruktansvärda blodbadet den 18 april. Egentligen skulle regementet ha stått på den plats, där 22:a regementet befann sig vid stormningen. »Återstoden af detta Regimente hemfördes af en ung Second Löjtnant, då kan Farbror tänka sig dess förlust», skriver Selldén i ett brev 22 april till farbrodern.

En av de svenska officerarna, löjtnant C. W. C. J. Nordenfalk, hade fått en kula genom munnen, så att övre tandraden skjutits bort. En annan svensk, löjtnant A. J. Key, hjälpte honom över till Als i kulregnet. En svensk läkare, med. kand. A. Eckerbom, var en av de sista som lämnade skansarna, där han förbrukat hela sitt förråd av förbandsartiklar och förbundit över hundra sårade.

Sedan danskarna retirerat över till Als, blev det en tids vapenvila. En av de första dagarna bevistade Selldén jordfästningen av 16 officerare, som fallit vid stormningen. »De voro plundrade på allt, till och med stöflar, distinctioner och knappar.» (Brev till farbrodern 22 april.)

Nu skulle Als hållas. Nya befästningar kastades upp. Vapenvilan tycks ha förlängts undan för undan, och det gick dag efter dag utan att någonting hände. Det kändes faktiskt en smula långtråkigt för dem, som blivit vana vid det ständiga bombardemanget. Selldén hade gott om tid att skriva brev, och de blev emellanåt smått romantiska och lyriska, t. ex. då han faller i beundran över de vackra bokskogarna i vårgrönskan eller näktergalens drillar i stilla vårkvällar. Men de innehåller också mera banala ting; han har haft tid att raka bort sitt stora skägg men har haft ringa lycka med att reparera sina strumpor, som befinner sig i ett miserabelt skick (brev till modern 17 maj).

Ännu efter två månader låg Selldén kvar på Als. Emellanåt hade han sitt kvarter hos en bonde, där han hade gott logi men klagade

över böndernas ofantliga barnskaror, som härjade och stojade omkring honom. Ibland låg han med sin avdelning på själva Sönderborgs gamla borg, där Kristian Tyrann en gång setat fången. — Alla längtade nu efter fred. Man förstod, att danskarna inte skulle kunna hålla stånd mot tyskarna utan hjälp utifrån (brev till föräldrarna 31 maj och 11 juni).

Lugnet tog emellertid plötsligt slut. Den 29 juni brakade det åter löst på allvar. Under ett häftigt bombardemang gick tyskarna över Alsundet och intog Als efter en hård kampanj, som kostade många tappra danskars liv. Selldéns kamrater R. af Klinteberg och H. M. Kihlman blev tillfångatagna och förda till Flensburg. Regementskamraten från Växjö Aschan hade redan tidigare blivit sårad och låg på lasarettet i Odense. Av officerarna vid 4:e regementet stupade fyra och tillfångatogs tolv. Men själv kom han även denna gång helskinnad undan, fastän med knapp nöd. En man föll framför hans fötter för en kula, som sannolikt var riktad mot Selldén. »Han såg mycket bra ut», skriver S. i ett brev till modern (från Fyen 9 juli), »och hade de vackraste ögon. Aldrig kan jag glömma den blick han fäste på mig, då han bad om hjälp. Detta var omöjligt att åstadkomma. Fienden var för nära och trängde för hastigt på.»

Danskarna räddade sig över till Fyen. Vid överskeppningen föll ett mässingsstycke, tillräckligt stort för att döda en man, ner från en mast och skrapade Selldén i axeln. Återigen var ödet honom hult. — Nästa gång han gav sig till känna (nyssnämnda brev 9 juli) låg han vid Lilla Bält mellan Assens och Middelfart för att bevaka, att tyskarna inte tog sig över där. Där stötte han åter ihop med sin kalffaktor Lund, som han blivit skild från i striderna på Als. Lund hade nåtts av ryktet att Selldén skulle ha stupat. Samma rykte hade cirkulerat i Sverige och även nått släktingarna i Växjö och Värmland.

Med brevet från Fyen upphör alla underrättelser om Gustaf Selldéns danska äventyr. Freden slöts inte förrän i Wien i oktober, men sannolikt hade han återvänt till Sverige dessförinnan. De frivilliga hemförlovades nämligen i slutet av augusti. Nästa brev från honom, som finnes bevarat, är daterat den 10 april året därpå och skrivet till modern. Han befann sig då i Växjö och stod i begrepp att resa till sin fars dödsbädd i Fellingsbro, där fadern hade insjuknat på en resa. Två år senare är Selldén själv död, endast 26 år gammal. Enligt broderns memoarer skall dödsorsaken ha varit lungot.

Riktigt frisk torde Gustaf Selldén knappast ha varit, när han reste ut till Danmark. I breven talar han ibland om sitt svaga bröst, som han dock inte kände något av, när han i kriget var ute i friska luften och i ständig motion. Man vet vidare, att han var ganska starkt allergisk, särskilt gentemot hästlukt. Släkttraditionen säger, att han inte tålde att ligga i samma tält som en kavallerist.⁵

Det är ju vanligt, att det uppstår legender omkring soldater, som kommit hem från kriget med tapperhetsmedalj eller riddarkors. Gustaf Selldén undgick ingalunda detta öde. Så berättar t. ex. traditionen, att han en gång träffats av en kula, som genomborrade uniformsrocken men fastnade i fältflaskan, som låg i innerfickan och räddade hans liv. En annan berättelse, återgiven i broderns memoarer, säger, att han en kväll, utmattad av ansträngning hade somnat på en dikeskant, fallit ner i diket i sömnen och frusit fast där i den kalla vinternatten. Med bösskolvarna krossade man isen och förde bort honom. En kraftig förkylning skall ha blivit följden och förvärrat hans bröståkomma och bidragit till hans för tidiga död. Om dessa berättelser innehåller någon sanning är svårt att nu veta. Varken i breven eller i dagboken finns någon som helst antydning därom. Sannolikt har historierna från början gällt någon annan person, men i den värmäländska berättarkonsten så småningom förvandlats till Selldénska äventyr. Med säkerhet är detta fallet med kulan i fältflaskan. Det äventyret passar bättre in på den förut nämnde löjtnant Nordenfalk.⁶

Av officerarna vid Selldéns regemente, ursprungligen 43, kom endast 18 helskinnade undan (enligt en förteckning i dagboken). Och dock hade regementet inte varit med om den blodigaste kampen, stormningen av Dybböls skansar den 18 april 1864. Själv återberörda-

⁵ Allergiska åkommor har varit vanliga i den Selldénska släkten. Det berättas om fadern, att han först ämnade utbilda sig till apotekare, men att han inte tålde apoteksdofterna och därför fick slå om till en annan bana, där han mera kunde få vistas i friska luften. Från hans lärlingstid på apoteket Morianen i Stockholm har släkttraditionen en god historia. En ståtlig herre kom en dag in för att köpa ett spanskflugepläster och bad att få det applicerat bakom örat. Han sade sig nämligen ha svår huvudvärk. Eleven klippte till en lagom bit men hade svårt att fästa den på grund av kundens yviga hår. »Vill biskopen kanske tillåta, att jag klipper bort en smula av håret?» »Var så god», svarade biskop Tegnér. Locken från skaldens krusiga hår bevarades länge som en klenod i släkten Selldén.

⁶ Här om berättas utförligt i A. W. Möller, *Berättelser från 1864 års danska krig* och J. Hatting, *Nordiska frivilliga 1864* (Nordens Tidning, nr 2, 1964).

des Selldén till fosterlandet utan blesyrer. I stället för att få en krigares »ärofulla död på slagfältet» föll han offer för den dåvarande svåra folksfienden tuberkulosen.

UR LITTERATUREN OM SONJA KOVALEVSKY

AV ARNE HOLMBERG

När den geniala ryska matematikern och talangfulla författarinnan Sonja Kovalevsky,¹ under sju år verksam som professor vid Stockholms högskola, den 10 februari 1891 plötsligen avled vid 41 års ålder, lämnade hon efter sig en ganska rik vetenskaplig och litterär produktion, och ännu mer omfattande är den litteratur, som under årens lopp uppstått om hennes verk och om hennes dramatiska levnadslöpp. Författarinnan Anne Charlotte Leffler,² professor G. Mittag-Lefflers syster, med vilken hon vid sin ankomst till Sverige på hösten 1883 stiftade en bekantskap, som övergick till en varm vänskap, skrev efter hennes död »en subjektiv skildring av sin subjektiva uppfattning av hennes starkt subjektiva själsliv». Denna biografi utkom 1892 och blev översatt till flera språk.³ En annan svensk författarinna, Ellen Key, som också tillhörde hennes vänkrets, skrev flera artiklar om henne, t. ex. i tidskriften »Dagny» 1891 och ett parti om henne i sin år 1893 utgivna biografi över fru Leffler. Hon ställer sig ganska kritisk mot dennas »subjektiva» uppfattning. Laura Marholm (pseud. för Laura Hansson, f. Mohr), ägnade ett kapitel åt Sonja Kovalevsky i sin bok »Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Porträts» (1894—95), och en fransk författarinna, Arvède Barine (pseud. för Ch. Vincens), skrev en romantisk levnadsteckning, som kom ut på svenska år 1894 (i tidskriften »Ute och hemma»). Tor Hedberg skrev i »Minnesgestalter» (1927) en biografisk skizz, som mest bygger på hennes egna självbiografiska skrifter. Gurli Linder har åtskilligt att förtälja om henne i »Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen» (1918), samt ger en översiktlig skildring av hennes liv i »Ord och bild» 1930; i denna utnyttjas vissa icke förut beaktade källor, såsom en serie brev från Vlad. O. Kovalevskij, Sonjas make (död 1883), till dennes broder, Aleksandr O.

¹ Detta är den traditionella stavningen av namnet i Sverige och bibehålles i föreliggande framställning. Alla övriga ryska namn äro transkriberade efter den ryska stavningen enligt svenska biblioteksregler.

² Gift Edgren, sedermera omgift Cajanello.

³ I A. Ch. Lefflers postumt utgivna självbiografi (1922) finns även mycket skrivet om henne.

Kovalevskij. Mia Leche(-Löfgren), som växte upp i den miljö, där hon umgicks, ägnar henne ett kapitel i »Våra föräldrars värld» (1934).

Sonja Kovalevskys vetenskapliga arbeten blevo givetvis omnämnda i den matematiska facklitteraturen världen över redan under hennes livstid liksom efter hennes frånfalle i nekrologer, t. ex. av Mittag-Leffler i *Acta mathematica*, T. 16. De brev, som hennes mest berömda lärare, professorn i Berlin K. Weierstrass, skrivit till henne,⁴ och som äro av både biografiskt och matematiskt intresse, ligga till grund för en uppsats av Mittag-Leffler i *Acta mathematica*, T. 39 (1923), »Weierstrass et Sonja Kovalevsky».

Bland de talrika svenska tidningsartiklarna om Sonja Kovalevsky må nämnas en sakkunnig framställning »Kvinna i matematikens värld» av docenten Sonja Lyttkens under strecket i Svenska Dagbladet den 25 nov. 1962.

Hennes första ryska biograf var hennes något äldre väninna E. F. Litvinova (1845—1919), även hon matematiker och författarinna, som år 1893 utgav »S. V. Kovalevsky, hennes liv och vetenskapliga verksamhet», och år 1899 »Från min studenttid. Bekantskap med S. V. Kovalevsky» i tidskriften »Kvinnosaken» (Ženskoe delo).⁵

Det av Sonja Kovalevsky tillsammans med A. Ch. Leffler författade skådespelet med social tendens »Kampen för lyckan», som utkom i Sverige år 1887 och här fick en dålig kritik, utgavs på ryska 1892, och dess senare del, »Hur det kunde ha varit», spelades på Korsch-teatern i Moskva 1894 och gjorde där en viss lycka.

Hennes litterära produktion betraktades av de styrande i tsarismens Ryssland med oblida ögon på grund av »samhällsfarliga» idéer, och då en samlad upplaga utgavs på ryska år 1893, blevo två arbeten⁶ uteslutna på grund av censurans ingripande. Hennes »nihilism» var nog den verkliga orsaken till att hon ej blev vald till ordinarie ledamot av den kejsrerliga ryska vetenskapsakademien, oaktat hon hade en så mäktig förespråkare som sin kusin generalen och guvernören Kosič. Denne skrev till akademiens preses, storfurst Konstantin, och föreslog hennes inval, erinrande om hennes internationella

⁴ Motsvarande brev, som hon skrivit till Weierstrass, äro icke bevarade.

⁵ Här liksom överallt i det följande anföras ryska boktitlar i svensk översättning. Vid tidskrifter och andra verk utan författarnamn tillägges den ryska titeln (transkriberad) inom parentes.

⁶ »Minnen från det polska upproret» och »Familjen Vorontsov».

ryktbarhet och citerande ett uttalande av Napoleon, att varje stat är skyldig att värdera förvärvet av en framstående medborgare högre än erövringen av en rik stad. Med ordinarie ledamotskap förenades nämligen en fast statlig anställning. Akademiens sekreterare, Veselovskij, förklarade, att hon på grund av sitt kön icke var valbar. Hennes anhängare inom akademien lyckades visserligen genomdriva, att hon blev vald till korresponderande ledamot (1889), men detta var endast en tom hedersbetygelse och innebar icke någon reell förmån.

Efter bolsjevikrevolutionen har den ryska vetenskapsakademien på mångahanda sätt hedrat hennes minne, och flera publikationer ha utgivits i samband med minnesfester.

År 1940 utgav akademien till 50-årsminnet av Bordinprisets tilldelande en skrift med titel »En fast kropps rotation kring en fast punkt. Samling tillägnad S. V. Kovalevskys minne» (Dviženie tverdogo tela vokrug nepodvižnoj točki).

År 1948 utgavos samtliga hennes vetenskapliga arbeten i serien »Vetenskapens klassiker» (Klassiki nauki), som innehåller uttalanden av ryska och utländska vetenskapsmän om den enorma betydelsen av arvet efter henne.

I januari 1949 höll akademien flera sammankomster helt ägnade åt den ryska vetenskapens historia. På ett av dessa höll P. J. Polubarina-Kočina ett föredrag »Till historien om problemet en fast kropps rotation», varvid hon förfäktade, att »en lysande sida i historien om den gångna tidens mekanik» hade skrivits genom Sonja Kovalevskys arbete.

»Till S. V. Kovalevskys minne» 1951.

Den 13 januari 1950 högtidlighöll akademien 100-årsdagen av hennes födelse, och i samband därmed utgavs följande år en bok med titeln »Till S. V. Kovalevskys minne» (Pamjati S. V. Kovalevskoj), som innehåller flera fristående uppsatser. Bland dessa märkas »S. V. Kovalevskys liv och vetenskapliga verksamhet» av Polubarina-Kočina och som komplement därtill »S. V. Kovalevskys samhällseliga och litterära verksamhet» av M. V. Nečkina. V. E. Prudnikov skriver om hennes förbindelser med matematikern P. L. Čebyšev, som under hennes ungdom uppmuntrade hennes matematiska stu-

dier och sedermera energiskt arbetade för hennes val till korresponderande ledamot av akademien. Samme Prudnikov är författare till en uppsats om pedagogen och matematikern A. N. Strannoljubskij, som under åren 1866—1868 gav henne lektioner i elementär och högre matematik och längre fram samarbetade med henne i en kommitté för anordnande av högre undervisning för kvinnor. T. L. Ščepkina-Kupernik redogör för det ovannämnda skådespelet »Kampen för lyckan» och dess uppförande i Moskva år 1894. Den lilla men innehållsrika boken avslutas med hågkomster om Sonja Kovalevsky av hennes dotter, Sof'ja Vladimirovna Kovalevskaia, avtryckta efter ett föredrag på 100-årsdagen. Denna var född 1878 och dog 1952. När modern 1883 flyttade till Stockholm för att tillträda sin tjänst vid högskolan, lämnade hon dottern hos sin väninna och studentkamrat Julija Lermontova, som bodde i Moskva eller på en egendom i stadens närhet, och först på sensommaren 1886, sedan hon skaffat en lämplig våning och ordnat ett hushåll, tog hon barnet till sig i Stockholm. Dessförinnan hade hon endast sporadiskt träffat den lilla, då hon använde en del av sommarledigheten till besök hos väninnan. När Sof'ja Vladimirovna vid 72 års ålder nedskrev sina minnen från barndomen, ha minnesbilderna blandats med åtskilligt, som hon kände till från mognare år. I det följande citeras några utdrag av vad som synes tillhöra de ursprungliga minnesbilderna, och början göres med ankomsten till Stockholm:

Efter 2 1/2 dygns sjöresa anlände vi till Stockholm i solnedgången. Min mor lämnade vårt bagage till ett stadsbud, och vi själva gingo genom en stor park,⁷ där det fanns växter med taggar och stora röda blommor. Sedermera erfor jag, att det var agaver, som nyligen importerats och då blommade för första gången till svenskarnas stora stolthet. Min mor föreföll dystert till sinnes, var försjunken i tankar och tycktes glömma bort mig. Jag kände mig plötsligen övergiven och fick tårar i ögonen. Men hon lade snart märke till mitt sinnestillstånd och försökte uppmuntra och trösta mig. Då vi kommo fram till vår våning, blev jag omhändertagen av min barnjungfru på sådant sätt, att jag åter blev glad. Denna flicka förstod sig väl på barn. Hon lärde mig snart de nödvändigaste svenska orden. Under den första tiden sysselsatte sig min mor mycket med mig, läste högt för mig ur ryska böcker och tog mig med till gymnastiklektioner och på promenader. Efter en tid började några bekanta komma på besök, och jag fick jämnåriga lekkamrater. När sedan min mors semester hade upphört och hon inte kun-

⁷ Synbarligen Kungsträdgården. Den dåvarande våningens adress var Sturegatan 56.

de ägna så mycken tid åt mig som i början, hade jag blivit så hemmastadd, att jag kunde reda mig utan henne.

Min mor hade många vänner, av vilka de närmaste voro familjerna Leffler och Gyldén. [Mittag-]Lefflers hade inga barn men voro mycket snälla mot mig, och jag besökte dem gärna. Med Gyldéns kom jag på den vänskapligaste fot. De hade en pojke vid min ålder samt tre äldre barn. Professor Gyldén var astronom, de bodde i stadens utkant i ett hus med torn, omgivet av en stor park. I den familjen kom jag sedan att leva som barn i huset under min mors många semesterresor. Utom dessa närmaste vänner, som besökte min mor, kommer jag i håg professor Nordenskiöld, en berömd polarforskare, zoologen Leche och många andra. Jag kommer också i håg den då unge Nansen, som just förberedde en stor resa till Grönland . . .

[Härpå följer en skildring av omständigheterna vid moderns anställning vid Höskolan och det motstånd, som från vissa håll restes mot henne].

Vid min ankomst hade den fientliga inställningen mot henne till stor del förbytt i erkännande av henne som professor och som medlem av societeten. Den dystra religiositeten hos Stockholms bildade kretsar hade hos de unga frisinna vetenskapsidkarna lämnat rum för livsglädje. Professorerna och deras familjer arrangerade gemensamma fester och promenader samt organiserade klubbar, dit de inbjödo berömda artister och konstnärer och där det hölls föredrag om vetenskapliga ämnen.

Min mor tyckte mycket om sällskapsliv. Efter de dystra år, som hon genomlevat i Ryssland närmast före och efter min fars död, hade hon dragit sig undan sällskapslivet. Men efter någon tid återkommo hennes sällskaplighet och livsglädje . . .

[Härpå följer en skildring av hennes skridskoåkning m. m. i överensstämmelse med A. Ch. Lefflers bok].

Min mor tyckte också om att göra långa promenader i den stora skog [Lilljansskogen], som omger en del av Stockholm. Här fick jag jämte några av barnen Gyldén följa med henne, och hon gjorde med oss långa utfärder, som slutade med en måltid hemma hos oss. Vid dessa utfärder var hon glad och skämtade mycket med oss. Men icke alltid var hon vid glatt lynne. Understundom, i synnerhet efter resor till Petersburg, där hennes enda, varmt älskade syster, Anjuta, som led av en svår och plågsam sjukdom⁸ bodde, var hon dyster, magrade, förlorade aptiten och satt och teg vid måltiderna. Vid sådana tillfällen hade jag tråkigt hemma och försökte få vara hos Gyldéns så länge som möjligt.

Under sommar- och julloven reste min mor alltid till Frankrike eller Tyskland, och jag stannade i Sverige eller bodde hos Lermontova. Endast en sommar var jag tillsammans med min mor. Det var år 1889, sedan hon fått Bordin-priset.⁹ Hela den vintern, ända från jullovet, bodde hon i Pa-

⁸ System, Anna Jaclard, dog på sommaren 1887.

⁹ Priset överlämnades vid en högtidlig sammankomst den 24 dec. 1888.

ris, sedan hon fått sjukledighet för vårterminen. På våren reste också Lefflers till Paris, där det då var en världsutställning, och på min mors bön fick jag följa med. Hon mötte oss vid stationen och förde mig till en tvårums-lägenhet, som hon hade hyrt i närheten av Pasteur-institutet, . . .

[I fortsättningen berättar hon om moderns umgänge i Paris och Sèvres, där denna tillsammans med några ryska emigranter och polskan Mar'ja Mendel'son-Zalesskaja m. fl. hyrde en liten våning för sommaren. Vidare berättar hon om sin kusin Jurij och hans fader V. Jaclard].

Från den följande vintern 1889—1890 minns jag mest min mors arbete på sina barndomsminnen,¹⁰ och jag var närvarande vid många av hennes samtal med Anna Charlotta Leffler och Ellen Key, som togo del av detta arbete. En svensk författares syster,¹¹ som kunde ryska, var engagerad att översätta boken till svenska, och efter hand som översättningen fortskred, lästes den högt hos Lefflers, och till min stora glädje fick jag höra på dessa uppläsningar. Berättelsen framställdes på svenska icke som författarinans minnen utan som en novell om en rysk flicka vid namn Tanja Rajevsky. Men jag förstod, hur det hängde ihop, och denna bok gjorde, att jag kände mig mycket närmare min mor. Jag började betrakta henne som en människa, vilken har genomlevat mycket, och icke blott som min mor. Boken kom ut till julen 1889 och hade stor framgång.

Min mor talade inte mycket om min far, men min gudmor Lermontova svarade gärna på mina frågor om honom och berättade också självmant mycket om honom samt framställde honom i mycket sympatisk dager.

Den litterära framgången var till stor glädje för min mor, som vid den tiden kände sig beklämd av Stockholms trånga horisont och började arbeta på att skaffa sig en befattning på annan ort. Hon hade inga utsikter i Ryssland och drömde därför om en lärostol i Paris. Hon gjorde de första försöken i den riktningen i början av år 1889 men misslyckades och var tvungen att stanna i Stockholm.

Sommaren 1890 tillbragte jag hos Lermontova, och min mor var på Rivieran och andra platser. Jag minns, att hon bad Lermontova låta fotografera mig samt skicka henne ett kort, så att hon kunde få se, hur jag hade förändrats. På hösten träffades vi som vanligt i Stockholm. Hon såg dålig ut, hade magrat och åldrats mycket och syntes tänd av något bekymmer. Under jullovet reste hon ånyo till Rivieran och återkom svårt sjuk. Några dagar efter återkomsten dog hon i lunginflammation.

Ovanstående är det lilla, som jag har kvar i minnet om min mors levnad.¹²

¹⁰ På svenska i form av en roman, »Systrarna Rajevsky».

¹¹ Walborg Hedberg (1859—1931), syster till Tor Hedberg.

¹² Här må tilläggas, att Sof'ja Vladimirovna efter moderns död fick ett hem hos Gyldéns och bodde kvar hos dem, tills hon avlagt avgångsexamen i Whitlockska flickskolan, varefter hon flyttade till Ryssland för fortsatta studier. Av bevarade brev till Ellen Key (nu i KB), med vilken hon korresponderade

»Minnen och brev.» 1961.

Det hittills omfångsrikaste och utan tvivel mest betydande bidraget till Sonja Kovalevskys biografi utgavs av ryska vetenskapsakademien år 1961 med titel »S. V. Kovalevsky. Minnen och brev» (S. V. Kovalevskaja. Vospominanija i pis'ma), en betydligt utvidgad upplaga av en år 1945 utgiven bok. Ansvarig redaktör är professorn M. V. Nečkina, biträdande redaktör och författare av kommentaren är S. J. Štrajch. Tyngdpunkten ligger, såsom titeln antyder, på det självbiografiska materialet, men detta är försett med en synnerligen vidlyftig kommentar med utförliga citat, som på många väsentliga punkter komplettera huvudtexterna. Flera av texterna ha aldrig förut varit publicerade eller äro omtryck av spridda och numera svåråtkomliga publikationer. Denna bok är väl värd en utförlig redogörelse åtminstone vad angår sådant som icke är meddelat i svensk eller överhuvud västeuropeisk litteratur. Den består av två huvuddelar, nämligen den självbiografiska delen, som upptager 323 av verkets 579 sidor, och den minst lika viktiga delen »Tillägg», i vilken även ingår den för hela arbetet gemensamma kommentaren.

Vad då först angår *den självbiografiska delen*, så består denna av tre kapitel.

Det första kapitlet, »Barndomsminnen», är huvudsakligen omtryck av den ovannämnda ryska upplagan av år 1893, men härtill är lagd en skrift med titeln »Palibino» (namnet på fädernegodset), en av Sof'ja Vladimirovna utförd översättning från svenskan av novellen »Systrarna Rajevsky» med de fingerade personnamnen utbytta mot de verkliga. Det är således samma arbete, som översättarinnan som barn hörde uppläsa i moderns hem på svenska i översättning från ett ryskt manuskript och som hon således själv översatt tillbaka till ryska från den tryckta svenska texten.

Det andra kapitlet är av ett mycket skiftande innehåll.

Det inledes av tvenne till ryska översatta aktstycken från 1874, nämligen hennes Curriculum vitae, som hon skrev, då hon hos uni-

ända till 1925, framgår, att hon var varmt intresserad av moderns eftermäle. Hon skrev den 15 augusti 1895, att hon i en rysk tidning hade läst en anmälan av Laura Marholms bok och tyckte mycket illa om den, och i ett annat brev från samma år uttalar hon sin glädje över Ellens Keys kritik av A. Ch. Lefflers bok. År 1903 berättar hon, att hon översatt Ellen Keys uppsats om modern i Dagny 1891 för ett föredrag, som en rysk dam, Zénéide Mirowitsch, skulle hålla i Petersburg. Hon har översatt många svenska texter till ryska i ryska böcker om Sonja Kovalevsky.

verstitetet i Heidelberg ansökte om doktorsgrad, och en särskild skrivelse till fakultetens dekanus, den förra texten (på latin) tryckt i Mittag-Lefflers ovannämnda uppsats i *Acta mathematica* 1923, den senare översatt från den svenska texten i A. Ch. Lefflers bok.

Därpå följer ett omtryck av hennes i tidskriften »Russkaja starina» 1891 publicerade självbiografi, föregången av ett den 9 maj 1890 daterat brev till redaktören, författaren M. I. Semevskij, med vilken hon varit bekant sedan hon var 12 år gammal. Tidskriftsartikeln, som innehåller drygt 10 sidor, skildrar huvudsakligen hennes matematiska studier och forskningar samt hennes verksamhet vid Stockholms högskola och slutar med mottagandet av Bordin-priset. Den kompletterar Barndomsminnena så till vida, att den upplyser om hennes förste lärare i matematik, I. I. Malevič. Denne hade även varit Semevskijs lärare och var hans vän, och det lär enligt kommentaren vara en påminnelse från Semevskij som kommit henne att erinra sig honom. I kommentaren meddelas även, att Malevič under hennes livstid hade skrivit »Minnen» om henne, och att hon sedan hon fått läsa hans manuskript, hade föreslagit åtskilliga strykningar ävensom några tillägg, samt att han helt rättat sig efter dessa förslag.

Härpå följer ett omtryck av hennes år 1886 för första gången publicerade »Hågkomster om George Elliot», som också utkommit på svenska, och »Fragment av en roman, som utspelats på Rivieran», omtryck efter 1893 års edition.

Nästa avsnitt bär rubriken »Ur dagböcker». I hennes kvarlåtenskap påträffades en serie almanackor med anteckningsblad, på vilka hon noterat matematiska kalkyler, hushållsangelägenheter, boklistor m. m. Utgivaren har avtryckt ett urval av dessa anteckningar från åren 1881 (endast tre), 1884, 1885 och 1890. De äro av intresse redan av det skälet, att de ej förut varit publicerade.

Anteckningarna från 1884 äro till största delen från januari och februari, således kort tid efter hennes ankomst till Stockholm. Här nämnas flera personer, som hon träffat, såsom Amalia Wikström,¹³ Bendixsons, Eneström, Gyldén, Mittag-Leffler, fru Edgren-Leffler, »de gamla Lefflers»,¹⁴ fru [Anna Hierta-]Retzius och Palme.¹⁵ Särskilt ofta träffade hon Amalia Wikström, men efter ett av besöken

¹³ En av sällskapet Nya Iduns stiftare och dess första sekreterare.

¹⁴ Mittag-Lefflers föräldrar, rektorn J. O. Leffler och hans fru.

¹⁵ Troligen finansmannen Henrik Palme (f. 1841, † 1932).

hos henne anmärker hon »Tråkigt.» Några omdömen om de nämnda personerna fällas icke. Den 5 febr. gick hon tillsammans med Mittag-Leffler på visit till Lindhagen, men han »värdigades» icke ta emot dem, och hans fru förklarade, att om de komme en annan gång, skulle det troligen bli likadant.¹⁶ Anteckningarna vittna om att hon under dessa månader förde en livlig korrespondens. Fast hon således hade fullt upp att göra och icke saknade sällskap, ger hon vid upprepade tillfällen uttryck åt en känsla av ensamhet och dysterhet. Den 30 januari höll hon sin första föreläsning och antecknade därefter: »Jag vet ej, om den var bra eller dålig,¹⁷ men jag vet, att det var mycket dystert att komma hem och känna sig så ensam i världen.» Lika dyster var hennes stämning efter den andra föreläsningen, den 2 februari »Jag kom hem förskräckligt ledsen och satt försjunken i min ensamhet, då det kom ett brev från Berlin.» Den 14 februari hade hon haft »förskräckliga drömmar», den 17 skrev hon »Förskräckligt svårmod» och den 21: »Ända från morgonen allhandla missöden, det ena efter det andra. Jag känner mig så trött, att jag skulle ha lust att kasta allt och resa min väg.»

De publicerade anteckningarna från år 1885 omfatta 9 dagar under första hälften av september, då hon just kommit hem efter sommarferierna, och avspeglar huvudsakligen den situation, som uppstått, sedan professorn i matematik vid Tekniska högskolan Hj. Holmgren avlidit den 29 augusti. Denne hade haft i uppdrag att föreläsa i mekanik vid Stockholms högskola, och redan på våren, då han insjuknat, hade Sonja Kovalevsky aspirerat på att få sköta detta uppdrag vid sidan om sin ordinarie tjänst. Lindhagen hade då ställt sig välvillig till dessa aspirationer och förklarat, att styrelsen var enig att ge henne uppdraget för den händelse att Holmgren skulle vara ur stånd att föreläsa under höstterminen.¹⁸ Genom samtal med två av sina kol-

¹⁶ Den Lindhagen, som åsyftas, är justitierådet Albert Lindhagen (1825—1887), en av Stockholms högskolas ivrigaste tillskyndare, styrelsens sekreterare och högskolans inspektor under dess första år. Det är ovisst, om han avsåg att visa misshag med hennes anställning vid högskolan, eller av sjukdom eller annat tvingande skäl var förhindrad att ta emot besök under närmaste tiden. Sonja Kovalevsky, som ännu ej hunnit bli väl förtrogen med svenska språket, kan ha missförstått fru Lindhagens utsago. I varje fall hade S. K. ett vänskapligt samtal med honom följande år. Se nedan.

¹⁷ I ett brev till sin svåger A. O. Kovalevskij samma dag meddelar hon, att hon hade varit mycket nervös under föreläsningen, men att ingen av åhörarna märkt detta.

¹⁸ Enligt ett brev till Mittag-Leffler av den 3 juni, citerat av A. Ch. Leffler, a. a., s. 93.

leger, Brögger¹⁹ och Warming,²⁰ fick hon klart för sig, att en stark opinion inom lärarrådet motarbetade hennes intressen, och anteckningarna sluta i en mycket pessimistisk stämning.²¹

Anteckningarna från 1890 avse huvudsakligen ett besök i Petersburg den 17—19 maj. Sonja Kovalevsky hade, som ovan nämnts, (i slutet av år 1889) blivit vald till korresponderande ledamot av ryska vetenskapsakademien, och i samband därmed hade den paragraf i akademiens stadgar, enligt vilken kvinnor ej voro valbara, ändrats. Hon ämnade nu arbeta för att bli vald till ordinarie ledamot efter den år 1889 avlidne matematikern Bunjakovskij. De fragmentariska anteckningarna vittna om hur man inom akademien på olika sätt sökte motarbeta hennes inval.

Den 17 maj, samma dag då hon anlände, träffade hon sin ungdomsvän Lamanskij;²² denne berättade, att åtskilligt förtal utspritts om henne. Följande dag besökte hon Imšeneckij;²³ enligt hans uppgift hade Markov²⁴ öppet förklarat, att hennes avhandling [om en fast kropps rotation] var full av fel, men att han ämnade påvisa dessa först när de herrar akademiker, som hade föreslagit henne [till ledamot], gjorde sig besvär att läsa igenom den. »Imšeneckij anser sig som en stor hjälte därför att han beslutat att gent emot Markov invända, att om det också finns fel i min avhandling, så finnas där också förtjänster!!!» [Utropstecknen satta av S. K.] Senare, när Markov blivit vald till extra akademiker, hade han blivit så nådig, att han vid ett enskilt samtal förkunnat, att avhandlingen inte var så dålig som han först hade tyckt. Till detta enskilda samtal hade också det hela inskränkt sig. — Den 18 maj var hon också hos

¹⁹ V. C. Brögger (1851—1910), norрман, prof. i mineralogi vid Stockholms högskola 1882—90.

²⁰ J. E. B. Warming (1841—1924), dansk, prof. i botanik vid högskolan 1882—85.

²¹ Längre fram under året fick hon emellertid det åtrådda uppdraget och berättar triumferande därom i ett nedan refererat brev av den 9 november till »matematikern X». Förordnandet gällde dock endast två år, och den nye innehavaren av professuren vid Tekniska högskolan, Anders Lindstedt, höll själv föreläsningar i mekanik vid Stockholms högskola åren 1888 och 1889.

²² Sergej Ivanovič Lamanskij (1841—1901), fysiker.

²³ V. G. Imšeneckij (1832—1892), matematiker, ordinarie akademiker sedan 1879.

²⁴ A. A. Markov (1856—1922) blev 1886 vald till adjunkt i ren matematik vid akademien, i mars 1890 extra akademiker (1896 ordinarie). I 1948 års upplaga av S. Kovalevskys vetenskapliga skrifter äro Markovs anmärkningar helt vederlagda av matematikern A. M. Ljapunov.

Pypin²⁵ (redaktör för Vestnik Evropy, i vilken hennes Barndomsminnen trycktes). — Den 19 maj på morgonen bevistade hon en examen vid de kvinnliga kurserna. Sedan besökte hon Čebyšev.²⁶ Hon frågade honom, om hon i egenskap av korresponderande ledamot kunde få närvara vid akademiens sammankomster, men han svarade att sådant inte var brukligt i akademien. — Därmed upphöra anteckningarna från besöket i Ryssland,²⁷ och nästa anteckning, som är den sista, daterad den 21 juni, meddelar helt kort: »Jag anlände till Amsterdam. Vi träffades.²⁸ Ganska kallt».

Det andra kapitlets sista avsnitt, »Möten med S. V. Gončarova», är ett urval ur romanen »Nihilistskan», som första gången utkom i Genève år 1892 på ryska och sedan utgivits i flera upplagor både på ryska och på andra språk, på svenska med titeln »Vera Vorontsov». Romanens hjältinna, Vera Baranceva, i somliga upplagor kallad Vorontsova, är identisk med Vera Sergeevna Gončarova (f. 1850), brorsdotter till Puškins hustru. S. Kovalevsky berättar här om sitt eget liv i Petersburg under åren närmast efter den tid då hon i Tyskland absolverat sin doktorsgrad, och om sin bekantskap med Vera. I kommentaren berättas närmare om de händelser, som lämnat stoff till romanen; ehuru stoffet i vissa avseenden är omarbetat, är författarinnans framställning av sig själv i stort sett överensstämmande med verkligheten.

Det tredje kapitlet innehåller huvudsakligen brev från Sonja Kovalevsky, inalles 88 stycken, ett urval bland ett par hundra som äro bevarade. Urvalet är hämtat dels från original i offentliga och enskilda arkiv, dels från tidskrifter och andra tryckta publikationer, varom i varje särskilt fall upplyses i kommentaren. Alla original på annat språk än ryska äro anförda i rysk översättning. Av adressaterna äro endast tre svenskar, nämligen Mittag-Leffler, A. Ch. Leffler och fru Therese Gyldén (född von Knebel), den sistnämnda maka till astronomen Hugo Gyldén, två tyskar, nämligen socialisten och politikern Georg von Vollmar (gift med en svenska, Julia Kjellberg)

²⁵ A. N. Pypin (1833—1904), historiker och litteraturhistoriker.

²⁶ Om Čebyšev se ovan.

²⁷ Enligt ett brev till Mittag-Leffler från omkr. 1 juni besökte hon storfursten Konstantin två gånger (en gång blev hon bjuden till frukost hos honom). »Han syntes mycket intresserad af mitt samtal och upprepade flera gånger huru väl de[t] vore om jag skulle bosätta mig i Ryssland. Uppriktigt sagdt tror jag ändå inte att hans goda vilja betyder så mycket»...

²⁸ Syftar på ett avtalat möte med Maksim Kovalevskij, i vilkens sällskap hon tillbragte återstoden av sommarferierna 1890.

och en anonym »matematiker X», en polska, revolutionären Marija Mendel'son, född Jankovskaja, de övriga, 18 till antalet, ryssar. Bland dessa märkas i första rummet S. Kovalevskys anhöriga och släktingar, såsom systemen, Anna (»Anjuta»), gift med fransmannen V. Jac-lard, aktiv medlem av Pariskommunen 1871, maken, paleontologen Vladimir Onufrevič Kovalevskij († 1883), dennes broder Aleksandr Onufrevič (embryolog, professor i Odessa), hennes kusin, Sof'ja Adeling, och hennes ovannämnda dotter, Sof'ja Vladimirovna (»Fufa»). Som en släkting kan nästan betraktas hennes studentkamrat och väninna Julija Lermontova, »Fufas» gudmor och under flera år fostermor. Flera brev från åren 1876—77 äro till F. M. Dostojevskij, vilkens bekantskap hon gjort som ung flicka genom sin syster, som medarbetade i en av honom utgiven tidskrift. Med författarna S. A. Jur'ev, A. N. Pypin och B. B. Glinskij, utgivare av tidskrifterna »Russkaja mysl», resp. »Vestnik Evropy» och »Severnij vestnik», korresponderade hon om publicering av litterära bidrag. Med matematikern Čebyšev brevväxlade hon dels om dennes bidrag i »Acta mathematica», dels om sitt eget inval i den ryska vetenskapsakademien. Till A. I. Kosič skrev hon med anledning av hans åtgärder att förhjälpa henne till medlemskap av akademien. Hennes ungdomsvän Lamanskij var alltid villig att hjälpa henne i praktiska angelägenheter, men som han själv var till ytterlighet opraktisk, i regel med dåligt resultat. En av ryssarna, matematikern P. L. Lavrov, levde som politisk emigrant i Paris, där han hörde till hennes umgängeskrets, och detsamma var fallet med den nyssnämnda polskan Marija Mendel'son. Hennes vän från senare år Maksim Kovalevskij skall närmare presenteras i referatet av bokens senare del.

I det följande refereras några brev, i vilka hon skildrar sina intryck av svenska förhållanden eller upplyser om sin egen livsföring i vårt land.

Till J u r' e v skrev hon i december 1883, att alla, både professorer och studenter, hade tagit mycket vänligt emot henne i Stockholm, men att, som det sades, hon hade många motståndare i Uppsala. »Jag måste berätta för Eder, att dessa båda universitet, Stockholms och Uppsala, äro belägna på endast halvannan timmes avstånd från varandra; men det i Uppsala, som är ett av de äldsta i Europa, representerar den mest ortodoxa, traditionsbundna och ofördragsamma riktningen i vetenskapen, under det att Stockholms universitet förenar i sig alla Sveriges unga, friska och reformvänliga krafter». Vidare sä-

ger hon, att det i hela samhället pågår en livlig kamp mellan gammalt och nytt, vilken hon följer med stort intresse. I regeringens yttre former är Sverige ett av de friaste länder i Europa, man kan obestriddligen tala och skriva allt man behagar, men här liksom delvis i England är de gamla traditionernas inflytande mycket starkt i samhället, och den allmänna opinionen väger mycket tungt. Först under de senaste åren ha inträngt moderna idéer om det nuvarande samhällets ekonomiska orättvisor, om kvinnornas likställighet med männen, om den officiella teologiens svaga sidor etc. Sådana idéer ha i synnerhet avspeglats i litteraturen, och under de senaste åren har framträtt en hel skola av unga författare, som i sin lidelsefulla och levande inställning till frågorna i viss mån påminde om vad som hände i Ryssland 15 år tidigare, åtminstone som det föreföll henne i hennes då ännu barnsliga minnen. Bland de unga skriftställarna finnas några mycket lovande, först bland dem utan tvivel Strindberg, »en ovanligt talangfull person, men anhängare av en ytterlighetsriktning både i litteraturen och i livet och därför en skräckbild och syndabock för hela den 'välsinnade' delen av samhället». Slutligen finns här också en mycket talangfull författarinna fru Edgren[-Leffler], som också anses för en stor revolutionär.

Till fru Mendel'son skrev hon den 26 december 1883, att Stockholm är en ganska vacker stad. Vad samhället beträffar, så förete det en sådan blandning av nya och fria synpunkter på en patriarkalisk och rent tysk grund, att hon ännu inte har kunnat orientera sig riktigt. Hon har redan fått många vänner men även många fiender, den senare kategorien koncentrerad till Uppsala universitet. — I fortsättningen skildrar hon motsättningen mellan de båda städerna ungefär som i brevet till Jur'ev. Hon tillägger här, att de båda universitetet äro i antagonism, men att åhörarna till stor del stå på Stockholms sida och strömma dit massvis, oaktat Uppsala kan skaffa dem stora materiella fördelar. När hennes föreläsningar annonserades i Stockholm, satte matematikstudenterna i Uppsala genast upp denna annons på sin anslagstavla, men detta framkallade en storm av ovilja hos professorerna i Uppsala. En sammankomst, som fortsatte en hel afton, ägnades åt att nedsvärta henne. Man fränkände henne varje vetenskaplig förtjänst och lät påskina de underligaste och på samma gång löjliga motiv för hennes ankomst till Stockholm o. s. v. Kort sagt, hon hade inte kunnat tänka sig en sådan eld hos dessa hederliga och fredsälskande svenskar. Olyckligtvis finnas bland professorerna i Upp-

sala personer med stort inflytande i Sverige. Kungen, som i början hade varit Högskolans beskyddare, läte sig nu övertygas om att denna undervisningsanstalt kunde bli ett centrum för fritänkeri och radikala strömningar och droge nu undan sitt stöd.

Från december 1883 är även ett brev till svågern *Aleksandr Kovalevskij*. Också här talar hon om ett välvilligt mottagande, här med det tillägget, att många, i synnerhet fruarna, mottagit henne med hänförelse. Till hennes föreläsningar hade då antecknat sig 12 studenter, d. v. s. alla som sysslade med högre matematik. Livet i Stockholm är mycket patriarkaliskt, men ingalunda billigt, mycket dyrare än i Petersburg. Hennes helinackordering kostar 150 kr. i månaden. Hon citerar skämtsamt en svensk tidning, där hon presenteras som en vetenskapens prinsessa i egenskap av den första kvinnliga docenten i Sverige. »Så har jag blivit utnämnd till prinsessa, men det vore bättre, om jag finge lön. Nå, det skall väl också komma.»

Till *Lavrov*, vilken, såsom ovan nämnts, bodde i Paris som revolutionär emigrant, skrev hon, likaledes i december 1883, att alla svenskar, som hon dittills träffat, ha befunnits vara politiskt liberala. Frågan om kvinnans likaberättigande intresserar just nu samhället. Den sociala frågan står också på dagordningen. Ännu har hon ej fått full klarhet i fråga om socialismens ställning i Sverige, men hon har inhämtat, att till och med personer i framskjuten samhällsställning öppet bekänna sig sympatiskt stämda till de socialistiska idéerna. Forskningsresanden *Nordenskiöld* är en av dem som intressera sig för dessa frågor och i synnerhet skulle önska upplysningar om socialismens ställning i Ryssland. Hon ber därför *Lavrov* skaffa uppgifter på de senast utgivna publikationerna av det ryska revolutionära partiet. Hon säger sig tro, att det är mycket nyttigt att i Sverige sprida kunskap om den ryska revolutionära rörelsen, helst som Sverige är en så naturlig och lämplig etapp för alla som önska plötsligt lämna moder Ryssland.

Även i ett andra brev till fru *Mendelson*, daterat den 19 januari 1884, nämner hon, att hon i Sverige träffat många, som intressera sig för socialismen, och hon anser, att det här finns tillräckligt många för att bilda ett solitt socialistiskt parti. Men hon uttalar samtidigt helt förbluffande den åsikten, att partiet borde skapas huvudsakligen av tyskar, därför att de svenska förhållandena i mycket likna de tyska, »dock med den skillnaden, att här råder mycket större frihet samt att svenskarna, och i synnerhet norrmännen, äro mycket mer nitiska och idealistiska än tyskarna». Hon berättar vidare, att hon för

tillfället helt går upp i en strävan att förbättra sin [ekonomiska] ställning vid högskolan för att på så sätt öppna denna väg för kvinnorna.

Hennes strävan i detta avseende kröntes omsider med framgång, varom hon berättar i ett andra brev till svågern *Alexander Kovalevskij* i början av maj 1884. Lärarrådet har beslutat utnämna henne till ordinarie professor med en årslön av 4 000 kr. Detta beslut hade dock ej fattats utan strid. Hon hade visserligen många vänner, bland vilka hon nämmer Mittag-Leffler, Nordenskiöld och Gyldén, men också många fiender, och hennes motståndare hade satt som villkor för hennes utnämning, att samtidigt två »nollor» skulle utnämnas. — Den ene »nollan» var den sedermera berömda havsforskaren *Otto Pettersson*, den andre zoologen *Leche*!

Till den mystiske »*matematiker* X»²⁰ skrev hon flera brev, som ge intressanta glimtar av hennes livsföring. I ett brev av september 1885 heter det: »Alla de där dumma men ofrånkomliga praktiska bestyren äro en svår påfrestning på mitt tålamod; jag börjar förstå, varför männen skatta präktiga, praktiska fruar så högt. Om jag vore man, skulle jag välja en liten vacker hustru, som skulle befria mig från alla dessa tråkiga ting. Som det nu är, skall jag en stund syssla med de Abelska funktionerna och just som jag lyckats fördjupa mig i dem och komma långt långt bort från alla praktiska bekymmer, återkommer plötsligen någon hushållsfråga, där jag ovillkorligen måste bestämma.» Ett brev till samme person av den 9 november samma år är betydligt muntrare. Det är skrivet, sedan hon trots alla motigheter lyckats få övertaga uppdraget att efterträda *Hj. Holmgren* som föreläsare i mekanik vid högskolan (jfr ovan om *Dagboksanteckningarna* från år 1885). Hon frågar inledningsvis, hur han skulle känna sig, om han blev professor dubbelt eller i kvadrat. Mittag-Leffler ha-

²⁰ Enligt kommentaren förmodas denne vara identisk med en viss *Hansemann*, vilkens brevväxling med *Sonja Kovalevsky* gavs ut av *Maria Bunsen* i *Westermanns illustrierte Monatshefte* 1897. Han kan också vara identisk med en ung tysk, som enligt *A. Ch. Leffler*, a. a., s. 77—78, tillsammans med *S. K.* och *Mittag-Leffler* vistades i *Södertälje* under sensommaren 1884 för att hjälpa henne med en tysk version av hennes där avslutade arbete om *ljusets brytning* i ett kristalliniskt medium, och som sedan tjänstgjorde som »*Versuchskaninchen*» vid hennes föreläsningar. Han kanske även är identisk med en person, som åsyftas i samma bok av fru *Leffler*, s. 82, där det talas om »en liten hjärteangelägenhet, vilken såsom nästan alltid tagit en för henne olycklig vändning». När fru *Leffler* ett par år därefter reste genom Tyskland, skrev hon den 25/1 1888 till *S. K.*: »*Hansemann* bad mycket hälsa dig, . . . Att du icke kunde gifta dig med den hederlige *Hansemann*, det begriper jag nu. Han är så reumatisk, att han knappt kan gå.» (Avtryckt i *A. Ch. Lefflers* postumt utgivna självbiografi, 1922, s. 178).

de frågat henne, om hon ville åtaga sig att för en tid föreläsa även i mekanik, och hon hade svarat ja samt blivit förordnad till professor i mekanik. Förordnandet gällde dock endast två år, efter vilken tid hon ämnade lämna uppdraget till någon av sina elever. — Den 22 febr. 1886 skrev hon, att hon hade ytterst få nöjen med undantag av den stora slottsbalen, i vilken hon måste delta. Efter den fick hon läsa mycket om sig själv i alla tidningar. I skridskoåkning hade hon gjort stora framsteg. — I ett ganska uppsluppet brev av den 8 maj 1886 meddelar hon, att hon sitter pyntad för att bevista en bal hos norske ministern, där kungen och alla prinsarna väntas närvara. I samma brev berättar hon, att hon sedan någon tid nästan dagligen företog långa ridturer i Stockholms omgivningar tillsammans med Mittag-Leffler och fru Edgren-Leffler, samt att hon snart kan publicera ett matematiskt arbete, varmed hon sysslat i flera år, och som först nyligen har klarnat för henne.

Även ett par brev till *M a r i j a M e n d e l ' s o n* från år 1886 äro av intresse i detta sammanhang. Den 13 juni skrev hon bl. a.: »I mitt officiella liv är allt i sin ordning och som det skall vara, men jag måste bekänna för dig, att mina personliga angelägenheter äro i en förskräcklig oreda och förorsaka en svår tomhet i mitt liv. Mitt lilla 'jag' — fordrande och självrådigt — har under de senaste månaderna gjort uppror och icke velat underordna sig resonemanget om den personliga lyckans intighet och kortvarighet. Ur allt detta har hos mig stannat en stor bottensats av apati och likgiltighet i förhållande till mig själv . . . Jag delar helt din förtjusning i Paris; det skulle vara skönt att bo där, inte att komma dit för några veckor. Vad jag vore lycklig, om jag kunde finna något verksamhetsfält där liksom här i Stockholm! Men det är ingenting att tänka på. Fransmännen taga inte så snart emot en kvinnlig professor, fast jag inte från något håll har fått höra så många komplimanger för min utnämning som från franska matematiker. De mena, att det passar bra i utlandet, men inte hos dem.» I ett annat brev från mitten av 1886 ger hon en intressant karakteristik av sig själv, sedan hon för jämförelses skull skrivit några ord om väninnans helt olika väsen. »Jag är övertygad om att du har gjort många galenskaper i ditt liv. Om man berättade för mig de allra mest omöjliga ting om dig, så skulle jag tro det men tycka ännu bättre om dig för detta. Med mig är det — tyvärr — tvärtom. Många gånger i mitt liv har jag varit på väg att göra något oförnuftigt, men det har aldrig lyckats för mig. Jag är så förskräckligt, så oförbätter-

ligt besinningsfull. Vid tillfällen då jag just har velat, varit på väg att göra något oförnuftigt tilltag, har jag själv märkt, att jag blott velat spela rollen av en tok och ingenting mer. Jag känner mig själv endast i rollen av en eftertänksam och prosaisk källborgare — säg vem som kan tycka om en sådan varelse. Mina förfäder på mödernet — tyska källborgare — ha synbarligen övertaget över de kosacker och zigenare, vilkas blod flyter i mina ådror från fädernet.»

Slutligen några ord om ett brev till B. G l i n s k i j av den 24 okt. 1890. Det framgår av detta, att hon nyligen skickat en artikel om de svenska folkhögskolorna till hans tidskrift, »Severnyj vestnik», samt att en roman av fru A. Ch. Leffler tidigare publicerats där. Dessutom har Glinskij av allt att döma begärt uppgifter om nyare skandinavisk litteratur lämplig att översättas till ryska. Beträffande den svenska litteraturen skriver hon, att de mest framstående författarna i Sverige äro fru Edgren-Leffler, Strindberg och fru Benedictsson (Ernst Ahlgren). Strindberg anses som grundare av en ny litterär skola; några av hans skrifter äro mycket »nihilistiska» och skulle hindras i Ryssland av censuren, men flera av hans berättelser, i synnerhet ur folklivet, äro ovanligt lyckade och skulle passa utmärkt att översättas till ryska. Av Ernst Ahlgren finns det några stora romaner samt ett mycket vackert och effektfullt skådespel »Den bergtagna», som skulle passa bra för ryska scenen, samt några trevliga smärre berättelser. Hon skulle vara mycket glad, om han ville publicera något av Strindberg och Ernst Ahlgren i något av de närmaste häftena av sin tidskrift. I så fall skulle hon, i stället för en enkel monografi om fru Edgren [något som han synes ha bett henne om] skicka honom en liten översikt av den samtida svenska litteraturen, med karakteristik av dessa tre författare, vilka erbjuda mycket intressant och för Sverige typiskt även i deras individuella liv. I fråga om den norska litteraturen har icke något märkligt utkommit under de senaste åren, Alexander Kiellands romaner äro mycket bra och ha redan översatts till tyskan, men de ha skrivits för 6—7 år sedan. Den danska litteraturen känner hon icke mycket till men tror icke, att något märkligt utkommit under senare år.

Bokens självbiografiska del avslutas med två smärre prosastycken och två dikter samt en rysk översättning av hennes »Företal till ett skådespel», som var avsett som inledning till »Kampen för lyckan» men i stället trycktes postumt i A. Ch. Lefflers anförda arbete.

Vi övergå nu till bokens senare del, som bär den alltför blygsamma

rubriken *Tillägg*. Den består av 1) Brev från olika personer, 2) Minnesanteckningar av flera författare, 3) Kommentarer, 4) Uppgifter om den tsaristiska censurens behandling av Sonja Kovalevskys skrifter, 5) Hennes vetenskapliga skrifter i belysning av sakkunniga utlåtanden, 6) Litteraturförteckningar, 7) Register över personnamn och boktitlar.

Breven, till antalet 35, handla ej blott om henne själv, utan även om personer, med vilka hon haft förbindelser. Serien inledes med ett brev av den 22/10 1863 från V. O. Kovalevskij, som långt senare blev hennes make, till A. von Herzen, och avser tydligen endast att vara ett vittnesbörd om hans aktiva deltagande i den revolutionära rörelsen. Bland de övriga märkas fyra brev till henne från hennes syster Anna Jaclard från åren 1870—1871 skrivna i samband med makarna Jaclards äventyrliga inblandning i Pariskommunen. Några brev stå i samband med hennes makes tragiska död år 1883, andra återspegla intrigspelet kring hennes ledamotskap av den ryska vetenskapsakademien. Många av breven ha tillkommit med anledning av hennes död, de flesta riktade till Julija Lermontova. Både Mar'ja (Bokova) Sečenova, gift med fysiologen I. M. Sečenov (1829—1905), som var den nu föräldralösa »Fufas» gudfar, och M. M. Kovalevskij erbjödo sig att sörja för flickan, men fru Gyldén gjorde slag i saken och behöll henne hos sig. Två brev till Julija från M. M. Kovalevskij handla om publicering av Sonja Kovalevskys efterlämnade manuskript.

Minnesanteckningarna inledas med ett omtryck av Sof'ja Vladimirovnas ovan refererade föredrag på 100-årsdagen. Därpå följa »Hågkomster om min syster» av hennes bror Fedor, »Hågkomster om Sonja Kovalevsky» av Julija Lermontova, »En väns minnen», »Aktiv feminism» och »Tal vid graven» av M. M. Kovalevskij, samt från svenska översatta biografier av Ellen Key,³⁰ Maria Leche och A. Ch. Leffler och en likaledes från svenskan översatt dikt av Fritz Leffler.

Brodern Fedor var fem år yngre än hon och hade aldrig några närmare förbindelser med henne, varför hans »Hågkomster» mest bestå av uppgifter i andra hand och icke innehålla något nämnvärt nytt. De ha förut varit tryckta i »Russkaja starina», 1891. Julija Lermontovas

³⁰ Några i de svenska texterna förekommande sakfel äro i de ryska översättningarna rättade. Hit hör den felaktiga uppgiften, att hon skulle vara född år 1853, vilken uppgift härrör från ett hos A. Ch. Leffler citerat brev från henne till Mittag-Leffler av 27 dec. 1884. Felet har spritt sig till flera svenska uppslagsverk. Det rätta årtalet är bevisligen 1850.

»Hågkomster», som skrevos kort efter dödsfallet, ställdes till A. Ch. Lefflers förfogande och äro således inarbetade i hennes bok. M. Kovalevskijs bidrag innehålla däremot åtskilligt som tidigare ej publicerats och äro väl värda att närmare skärskådas. Först må denne i det föregående flera gånger omnämnde person närmare presenteras.

Maksim Maksimovič Kovalevskij, på mycket långt håll släkt med Sonja Kovalevskys make,³¹ var född 1851 och tillhörde en rik godsägarefamilj. Han studerade juridik vid universitetet i Charkov och blev jur. kand. 1873. Efter studier i utlandet blev han magister år 1877 och doktor 1880 vid universitetet i Moskva. Vid sistnämnda universitet var han en tid professor i statsrätt men blev avskedad, då hans popularitet bland studenterna väckte myndigheternas missnag. Han reste då utomlands och höll föreläsningar i England och Frankrike samt inrättade i Paris en fri skola i samhällsvetenskaper. Där träffade han Sonja Kovalevsky, vilkens bekantskap han hade gjort tidigare i Moskva. Sedan hon blivit professor vid Stockholms högskola och högskolan fått en stor donation för undervisning i samhällslära, blev han på hennes förslag kallad till Stockholm för att föreläsa och anlände i början av år 1888. Hans brorson E. P. Kovalevskij skrev efter hans död (1916) om hans förbindelse med henne följande: »Genom vistelsen i Stockholm stärktes och fördjupades hans förbindelser med Sonja Kovalevsky, vilka längre fram nästan förde till giftermål. Denna förening kom emellertid ej till stånd, och den skulle knappast ha kunnat bli särskilt lycklig: bådas personligheter voro alltför självständiga och betydande. Likväl bevarades värmen i M. M:s känslor för denna märkliga kvinna och överlevde henne i 25 år. Han bevarade hennes brev och överlämnade dem till mig såsom testamentsexekutor... Denna brevväxling³² är av så intim karaktär, att den tills vidare ej bör publiceras.»

»En väns minnen» är utdrag ur Maksim Kovalevskijs outgivna »Minnen», vars text i handskrift överlämnades till ryska vetenskapsakademien år 1948 och förvaras i akademiens Moskva-arkiv. »Aktiv feminism» är avtryck av artiklar i tidningen *Birževye vědomosti* 1—2 mars 1916 och utgör en sammanställning av hans tal vid sammankomster i Petrograd till högtidlighållande av 25-årsminnet av hen-

³¹ Se »Rod Kovalevskich za trista lět, 1651—1951». Paris 1951.

³² Brevven förvarades, såsom brorsonen meddelade år 1947, i M. M. Kovalevskijs föräldrars våning och ha hittills ej kunnat påträffas.

nes död. Vid första världskrigets utbrott blev han krigsfånge i Österrike, och då han frigavs, måste han kvarlämna sina anteckningar; »Aktiv feminism» skrevs därför ur minnet och innehåller på grund av minnesfel flera oriktiga detaljer. Vi föredraga därför att (i utdrag) referera »En väns minnen», oaktat dessa icke synas vara färdigredigerade för publicering.

Ur dessa minnen må följande anföras:

Jag hade ofta sällskap med henne. Hon var verkligen en märklig kvinna. Hennes biografi är väl bekant, då den har skildrats av henne själv och hennes väninna Leffler-Cajanello, men några tillägg torde icke vara överflödiga, helst från en person, vilken en överdrivet stor roll i hennes liv har tillskrivits. Vi umgingos vänskapligt, emedan båda voro ensamstående och i främmande land. Hon bemöttes [i Sverige] med högaktning, ja hälsades med hänförelse, men utan inre hjärtlighet, och hon kände sig alltid som en rysk kvinna, törstande efter att få samtala förtroget om vad som händer på denna sidan om Östersjön. Jag har naturligtvis inga förutsättningar att bedöma vad hon uträttade i sin specialvetenskap, men den omständigheten att vetenskapsakademien i Paris tillerkände henne ett dubbelt pris för hennes arbete i högre matematik, talar synbarligen i och för sig om att hon på detta område ådagalade både kunskap och originalitet.

Avhandlingen [för vilken hon fick priset] skrevs under mina ögon. Eftersom det bråskade med dess fullbordan och då jag berövade henne mycken tid med samtal, så övertalade mig vår gemensamme vän professorn Mittag-Leffler att på någon tid resa till Uppsala. När jag återkom, sedan hennes avhandling blivit färdig och skickad till Paris, så fann jag henne plötsligen åldrad: så kraftig var den anspänning, som hon upplevat. Hon blev endast långsamt återställd från sin överansträngning.

Sof'ja Vasil'evna var, som man nu säger, en mångsidig natur. Om hennes litterära intressen vittna de efter hennes död av mig utgivna fragmenten av hennes nästan fullbordade eller blott påbörjade noveller och berättelser. Men hon intresserade sig också för naturvetenskap, historia och samhällsvetenskap. Hennes förmåga av alla slags reflexioner på vilket område som helst liksom förmågan att kritiskt döma om gängse teorier, att upptäcka brister och svaga punkter i den ena eller andra konstruktionen var i sanning förvånande. Eftersom jag vid den tiden mycket sysslade med jämförande etnografi och jämförande rätts- och samhällshistoria, så rörde sig våra samtal ofta om dessa ämnen. Sof'ja Vasil'evna, som nästan inte hade läst någonting på detta område, lyckades på några få dagar, sedan hon inhämtat kunskaper genom muntliga meddelanden, vinna förmågan att uppbygga självständiga hypoteser och kritisera andras. Därvid flyttade hennes fantasi henne långt bortom verklighetens gränser, så långt, att jag en gång tillät mig att skämtsamt anmärka: »Ni skulle med full rätt kunna upprepa M:me Du Deffands ord: om fakta inte stämma med mitt schema, så mycket sämre för fakta.»

Vid våra sammanträffanden längre fram i England, Frankrike, Italien och Schweiz kommo vi att taga upp andra ämnen, t. ex. historiska. Jag läste en tid mycket om den första engelska revolutionens epok och de s. k. jämlikhetsivrarnas på den tiden begynnande demokratiska rörelse. Hon blev så intresserad av detta ämne, att hon en tid funderade på att skriva en roman om independenternas liv.

Vi diskuterade livligt frågor rörande dagens och framtidens Ryssland. Under påverkan av sin man och sin syster, som gift sig med Jaclard, en av deltagarna i Pariskommunen, levde hon i ganska nära förbindelse med radikala och socialister från alla länder. En av hennes väninnor i Paris var en mycket talangfull polska, fru Jankovskaja, som sedermera gifte sig med emigranten Mendel'son. Hos Jankovskaja samlades en internationell krets av samhällseliga »likvidatorer». Långt ifrån att dela deras åsikter, ville hon dock gärna umgås med personer, som icke hade betänkligheter mot extrema lösningar av samhällsproblemen. Att kalla henne socialist eller kommunist hade inte stämt med sanningen. Men ett samhälle, i vilket envar levde av sitt eget arbete samt hade rätt att öppet uttala sina åsikter och tillämpa dem i sitt liv, skulle tydligen helt ha tillfredsställt henne.

Hon hade inga nedärvda religions- eller ståndsfördomar. Frågan om monarki och republik intresserade henne föga. Hon erkände naturligtvis icke någon annan aristokrati än intelligensens, kunskapens och talangens. Jag har aldrig träffat någon människa mer rysk i sin tankevärld.

Den tidiga bekantskapen med Dostojevskij bidrog sannolikt icke litet till att hos henne utveckla litterär smak och kärlek till den ryska litteraturen. Men på hennes världsåskådning utövade Dostojevskij med sin »allmänna» och sin ovilja mot allt som han kallade »materialism», intet som helst inflytande. Såsom hustru till en känd paleontolog och svägerska till en berömd embryolog, såsom en kvinna, som under sin första ungdom hörde till Sečenovs³³ krets och var uppfostrad i vördnad för Darwin, kunde hon givetvis inte annat än skratta åt de grova angrepp, som till och med så geniala författare som Dostojevskij riktade mot både verkliga och förmenta materialister för deras gudslöshet och härledning av människan från aporna.

Hon erfor under sitt liv en så varm sympati från några av de mest betydande representanterna för en vetenskap, som helt tog avstånd från varje religion, att hon icke kunde annat än förakta dem som förneka all godhet hos icke religiösa människor. När hon efter sitt fiktiva äktenskap reste utomlands för att studera matematik, så började den berömda Weierstrass, som icke hade rätt att låta henne få tillträde till hans föreläsningar vid universitetet i Berlin, att utan ersättning ge henne lektioner i sitt hem. Och när han fick underrättelse om hennes mans självmord och om hennes ekonomiska obestånd, erbjöd han henne att bli hans tredje syster³⁴ och för alltid bo hos honom. Hon avböjde detta erbjudande och fortsatte att skaffa sig sitt

³³ Jfr ovan, s. 128.

³⁴ W. var gift och bodde tillsammans med två ogifta systrar.

uppehålle genom föreläsningar först i Helsingfors³⁵ och sedan i Stockholm, dit han hade rekommenderat henne hos sin lärjunge Mittag-Leffler. Hon behöll till slutet av sitt liv i tacksamt minne den man, som på ett så storsint och förtänksamt sätt tog sig an hennes materiella behov. Hon brukade besöka honom icke blott på genomresa i Berlin utan hälsa på honom under hans sommarferier i Harz.

Sonja Kovalevsky

Under sin ungdom var Sof'ja Vasil'evna mycket vacker, och Klim(ent) Arkad'evič Timirjazev,³⁶ som på den tiden var bekant med henne, har berättat för mig, att hon hade många beundrare. Men som hon framför allt var en intellektuell natur, gick hon vid den tiden helt upp i sin vetenskap och behärskades ej av några känslor.

Känslan av ensamhet i främmande land kom henne att söka vänskap, och när hon fick tillfälle att ofta träffa en landsman, som i likhet med henne själv förlorat kontakten med ryskt liv, talade i hennes inre något som när-

³⁵ Här misstar sig K. Mittag-Leffler gjorde visserligen ett försök att skaffa henne en befattning i Helsingfors, men misslyckades.

³⁶ K. A. Timirjazev (1843—1920), »stor naturforskare-darwinist».

made sig tillgivenhet. Understundom tyckte hon, att denna känsla blev ömhet. Men detta hindrade henne icke att vid varje tillfälle övergå till vetenskapligt arbete och att hela nätter igenom arbeta på lösning av invecklade matematiska problem. Om hon hade fått leva längre, kanske hon skulle ha använt mer tid även till litterärt arbete.

En tid funderade hon på att lämna Stockholm och helt ägna sig åt författarskap. Men jag tror inte, att hon på det området skulle ha nått en så enorm framgång, som hon vunnit genom sin alldeles enastående och redan under barndomen framträdande begåvning för matematiken. Ja, hon älskade den också alltför mycket för att för alltid avstå från den. En svår förlösning, efter vilken hon en tid förtvivlade om räddning,³⁷ lade grunden till en hjärtsjukdom. Anfallen kommo oväntat. En gång, när hon for upp från Beaulieu till den bekanta Cornichen, på den pittoreska vägen från Nizza till Turbie, fick hon ett sådant anfall, och jag fruktade, att jag inte skulle kunna föra henne levande tillbaka. En annan gång fick hon ett sådant anfall på natten under vetenskapligt arbete. Vila i sydländskt klimat brukade återställa hennes krafter. Men en ansökan om förlängd tjänstledighet kunde ej bifallas.

Vid avresan³⁸ hade hon några aningar, och hon visade känslor av vidskeplig skräck, som jag ej förut hade observerat hos henne. En svart katt sprang över vägen framför oss, då vi gingo till stationen. Hon bad mig föra henne till Cannes, under det hon påstod, att endera av oss måste dö. I Cannes blev hon förkyld, och fortfarande sjuk reste hon till Paris, där hon stannade några dagar i sällskap med några matematiker. Hennes förkylning förvärrades ytterligare under resan till Sverige. När hon anlät till Stockholm, skrev hon till Mittag-Leffler och bad honom skicka en läkare. Denne gjorde en felaktig diagnos och började behandling mot njurkolik, fast hon i själva verket, som det sedan visade sig, led av lunginflammation. Mittag-Leffler underrättade mig om hennes sjukdom. Jag avreste samma kväll till Stockholm och i Kiel fick jag telegram att hon var döende.

Vid min ankomst till Stockholm var hon redan död. Vid begravningen var jag den ende ryssen, och jag höll ett griftetal över henne såsom en representant för det i utveckling stadda, framtida Ryssland, som hade fått till uppgift att bli fredens, den samhälleliga rättvisans och den vida intellektuella och konstnärliga utvecklingens land.³⁹ Många hängåvo sig åt gissningar över orsaken till denna jämförelsevis unga i hela Europa kända kvinnas död. Hennes väninna Leffler-Cajanello, som vid den tiden vistades i Neapel och skrev hennes biografi, uttalade en gissning, att hon begått självmord på grund av olycklig kärlek. Eftersom sådana rykten lätt uppfattas som sanning, så har på denna grund byggts en legend av romanförfattaren

³⁷ Enligt ett brev från hennes make till dennes broder i oktober 1878 blev hon svårt sjuk efter dotterns födelse.

³⁸ I december 1890 från Beaulieu, där M. Kovalevskijs villa låg.

³⁹ Talet blev tryckt i flera tidningar och tidskrifter 1891 och är som nämnts i den här refererade boken avtryckt efter de båda minnesteckningarna.

Bari.⁴⁰ Jag har fått de exaktaste upplysningar om hela förloppet av sjukdomen liksom också om obduktionsresultaten. Dr Key, som var närvarande därvid, har berättat för mig, att hon hade ett sådant hjärtfel, som även utan tillstötande sjukdom måste leda till en snar död.⁴¹ Lunginflammationen endast påskyndade denna utgång.

Den tryckta texten avslutas med en skildring av förf:s liv i utlandet, företrädesvis i Beaulieu, och hans umgänge med ryssar, däribland I. I. Mečnikov, som fick Nobelpris år 1908. På tal om denne meddelar han, att deras första sammanträffande ägde rum i Sonja Kovalevskys bostad i Paris. »Hon bodde», skriver han, »i några möblerade rum med mig vid Place Madeleine, där det nu står ett monument över den store kemisten Lavoisier. Vårt möte [d. v. s. hans möte med Mečnikov] utmärkte sig icke för någon större värme. Mečnikov anmärkte, att han ej liksom jag ansett sig böra vänta,⁴² tills han blev avskedad från sin tjänst. Sof'ja Vasil'evna ingrep till mitt försvar, i det hon förklarade, att ett sådant uppträdande var mer hedersamt än att underlätta för reaktionärerna deras sak genom att frivilligt undandraga sig de väntade obehagen. Den dagen var Mečnikov på dåligt humör och uppträdde ganska kallsinnigt mot S. V., som han enligt egen uppgift en gång hade slagit för. Orsaken till hans ovänlighet var sannolikt följande. Under mellantiden mellan våra båda sammanträffanden lyckades han utföra sitt livs förnämsta verk. Han hade rest till Messina och arbetet där vid den zoologiska stationen under flera år, och innan han publicerade sin stora upptäckt, visade han sina preparat för Virchow, som befann sig på genomresa i Messina. Virchow blev eld och lågor däröver. Mečnikov publicerade sin teori över fagocyterna, d. v. s. över den kamp mellan vita och röda blodkroppar, på vilken hela immunitetsläran bygger. Sof'ja Vasil'evna och hennes väninna Leffler-Cajanello blevo in-

⁴⁰ Kommentatorn förmodar, att härmed möjligen åsyftas den levnadsteckning av Arvède Barine, som omnämnes i början av denna framställning. Något sådant påstås emellertid icke uttryckligen i denna roman, vars tendens dock lätt kan ge upphov till en sådan föreställning.

⁴¹ Fru Leffler tror sig veta, att hjärtfelet var ärftligt, och att detsamma vid obduktionen befanns vara mycket obetydligt, men att det kanske ökade den andnöd, som lunginflammationen i och för sig föranledde.

⁴² Mečnikov (1845—1916) hade varit professor i Odessa 1870—1882, men tog avsked sistnämnda år som protest mot undervisningsministeriets reaktionära hållning. År 1886 grundade han tillsammans med en kollega ett laboratorium för framställning av serum mot rabies, men utsatt för angrepp av myndigheterna och reaktionära läkare flyttade han följande år till utlandet samt kom år 1888 till Paris på kallelse av Pasteur samt upprättade ett laboratorium i Pasteur-institutet.

tresserade av denna teori och överflyttade den till en dramatisk text. Balettdansörer, några klädda i rött, andra i vitt, föreställde däri en kamp mellan vita och röda blodkroppar. I stället för att få sig ett gott skratt ställde sig Mečnikov alldeles oförstående till detta upp-tåg.»⁴³

Den mycket omfattande *litteraturförteckningen* (s. 542—557) uppräknar icke blott skrifter av och om Sonja Kovalevsky; den därjämte en allmän bibliografi över hennes make Vladimir, hennes svåger Aleksandr och hennes vän Maksim Kovalevskij, men uppgifterna om henne äro många fler än över de tre övriga tillsammans. Förteckningen redovisar 1) samlingar av brev och andra manuskript i ett tiotal sovjetryska institutioner, 2) sovjetryska arkivalier, 3) tryckta arbeten. I den sistnämnda kategorien finner man åtskilliga icke ryska skrifter, däribland många svenska. Bland de förtecknade skrifterna finns ingen med tryckår efter 1951, vilket synes tyda på att bibliografien sammanställts och avslutats långt innan hela verket i övrigt var tryckfärdigt. Härpå tyder också den omständigheten, att bland uppgifter om brevsamlingar intet nämnes om det rika material, som i form av fotokopior under 1950-talet tillställdes den ryska vetenskapsakademien från Mittag-Lefflerska stiftelsen i Djurs-holm.⁴⁴ Bland de tryckta skrifter, som publicerats efter 1951, må följande nämnas:

Polubarinova-Kočina. 1955

P. J. Polubarinova-Kočina: Sof'ja Vasil'evna Kovalevskaja. Hennes liv och verk [Ee žizn' i dejatel'nost']. Moskva 1955 (100 s.).

⁴³ Det skildrade upp-tåget omnämnes ej alls i A. Ch. Lefflers bok om Sonja Kovalevsky. Om det verkligen har spelats, måste det ha skett i januari 1890, den enda tid då de båda damerna varit tillsammans i Paris. Detta synes dock ej stämma med framställningen i övrigt.

⁴⁴ Denna samling innehåller 410 brev och anteckningar från Sonja Kovalevsky till Mittag-Leffler samt bortåt 300 brev till henne, nämligen omkr. 90 från Mittag-Leffler, ungefär lika många från Weierstrass, 16 från Hermite och ett 70-tal från andra matematiker. Nästan alla brev på svenska ha översatts till ryska av Sof'ja Vladimirovna.

I Kungl. biblioteket förvaras numera 47 brev, biljetter och visitkort från Sonja Kovalevsky till A. Ch. Leffler samt enstaka brev till Gustava Leffler (född Mittag), Fridtjof Nansen, Gustaf Fredriksson, Georg Nordensvan och Viktor Rydberg (till var och en av de två sistnämnda två brev). I KVA finnas 24 brev från Sonja Kovalevskij till Gustaf Eneström 1883—88 och ett brev av år 1888 och ett odaterat koncept till Hugo Gylden samt tre koncept från Eneström till henne 1883—84.

Detta är en betydligt utvidgad eller rättare sagt helt omskriven upplaga av samma förf:s ovan omnämnda artikel i minnesskriften av år 1951. Här ägnas två avsnitt åt en ingående av flera figurer illustrerad analys av hennes tre viktigaste matematiska arbeten från 1870-talet samt av det arbete, för vilket hon blev prisbelönad av franska akademien år 1888.⁴⁵ Här äro inarbetade uppgifter ur Nečkinas uppsats samt ur uppsatserna om Čebyšev och Strannoljubskij i 1951 års minnesskrift.

Polubarinova-Kočinas bok gavs ut i engelsk översättning med titel »Sophia Vasilyevna Kovalevskaya». Moscow 1957 (78 s.). Den följer helt originalets text endast med det undantaget, att ett antal i originalet förekommande porträtt uteslutits i översättningen.⁴⁶

Lj. A. Voroncova 1957.

Slutligen må nämnas ett arbete av journalisten Lj. A. Voroncova: Sof'ja Kovalevskaja 1850—1891. Moskva 1957 (343 s. + 10 planschblad med 19 porträtt och vyer av Stockholm och Palibino). Det ingår i en serie »Märkliga människors levnad». Det är en bred framställning, kryddad av fingerade dialoger, vilkas innehåll synes väl underbyggt av dokumenterade fakta. I slutet av boken finnes en god översikt av de viktigaste data i Sonja Kovalevskys liv. En garant för arbetets vederhäftighet är Polubarinova-Kočina, vilken är antecknad som »vetenskaplig konsulent» och har skrivit ett företal, i vilket det material, som i form av fotokopior erhållits från Sverige, uppräknas. Här meddelas även, att författarinnan under sina trängna forskningar i ryska vetenskapsakademiens Moskva-arkiv gjort ett vackert fynd, nämligen manuskriptet till en novell, vilkens huvudperson är revolutionären Černyševskij. Den omnämnes bl. a. i ett brev från Sonja Kovalevsky till Marija Mendel'son av den 7 oktober 1890.⁴⁷ Detta brev är publicerat i »Minnen och brev», och enligt kommentaren »har denna novell ej utkommit av trycket, i litteraturen är intet känt där-om, och bland handskrifterna har ej påträffats något koncept om det-

⁴⁵ Hon publicerade 9 arbeten om 6 matematiska och mekaniska problem.

⁴⁶ En liten lapsus i denna förträffliga skrift: Brandes kallas på två ställen »holländare» («Dutch»)!

⁴⁷ Den nämnes även av A. Ch. Leffler, a. a., s. 184.

ta ämne.» Den saknade novellen, som börjar med orden »Fem pund vindruvor», blev utgiven av Voroncova i tidskriften »Ogonek» år 1952.

LUDVIG STAVENOW OCH GEORG WITTROCK

*Anförande vid Historiska Föreningens i Uppsala 100-årsjubileum
26 maj 1962.¹*

AV GEORG LANDBERG

Det har blivit min uppgift att ge en karakteristik av de båda föreningens ordförande, som närmast följde efter den hjärneska perioden: Ludvig Stavenow och Georg Wittrock. För mig kom Harald Hjärnes framträdande i föreningen året före hans död att ge en liten glimt också av de föregående decenniernas utveckling. Hjärne talade om de historiska studierna i Uppsala under hans ungdom och berörde bl. a. S. F. Hammarstrands lärargärning. Jag fick — kan man säga — på det viset i sista stund, tack vare närvaro vid det högst remarkabla tillfället i Historiska Föreningen, en ganska oskattbar anknytning till dess ursprungstider. Jag ansåg mig ha fått nästan åskåda, hur uppsaliensisk historievetenskap hade tagit det avgörande steget till universell syn och intensifierad, kritisk skärpa — främst just genom Hjärne.

Ingen torde förvänta eller ens räkna med möjligheten att jag nu skall försöka historiografiskt sätta in Stavenow och Wittrock i sitt sammanhang! Även om det hade varit så, att tidpunkt och forskning skulle ha gjort något sådant tänkbart, skulle jag förvisso inte ha vågat mig på ett så vanskligt företag. Jag ser ingen annan utväg i mitt uppdrag än att bara komma med några minnesbilder med memoarens alla felrisker och subjektiva — jag vågar tro endast skenbart egocentriska — drag. Låt mig alltså helt enkelt vittna om de intryck jag fick. Vittnesbördet må gälla för vad det kan!

År 1921 var *Ludvig Stavenow* på åttonde året föreningens ordförande, och det var just under hans ordförandeskap, ytterligare ett knappt decennium, jag fick bestämmande intryck av föreningens liv. I vanlig akademisk mening var Stavenow aldrig min lärare. Men det hindrar inte, att jag har fått en klart fixerad uppfattning av hans väsen som personlighet och detta bl. a. just genom hans framträdande

¹ Anförandet hölls omedelbart efter f. riksarkivarien Bertil Boëthius motsvarande minnestal över Harald Hjärne, tryckt i denna tidskrift 1963.

såsom föreningsordförande. — Det var en gammaldags, förnäm stämning rådande, då föreningen den tiden sammanträdde i Gillets festvåning. Det skedde i ett stort rum med väggspelar, förgyllda möbler klädda, om jag inte minns alldeles fel, i rött siden. Vi, de yngsta, som vördsamt bockade för den soignerade professorn, då han kom in, drömde väl aldrig om att man skulle kunna yttra sig i en förenings-

Ludvig Stavenow

diskussion. När har, förresten, yngre historiker frivilligt yttrat sig i Historiska Föreningen?! Inte har jag varit med om något dylikt under *någon* ordförande! Men här har vi kanske ett memoarfel, där protokollen eventuellt kan ge säkrare besked. Alltnog, det låg i luften, att Stavenow ogillade det högröstade, det anspråksfulla och omogna, och man drog nogsamt konsekvenserna av detta. Det var en klar sak, även om Stavenow aldrig brast ifråga om att ge en vänlig blick även åt de yngsta adepterna under hälsningsronden, en blick, som skvallrade om den värme han kunde lägga i dagen just

som lärare och vän, för dem han kom i närmare beröring med, uppskattade och kunde umgås med i mindre officiella former.

Stillsamt, ibland med skenbar likgiltighet men i själva verket med intensivt inre lyssnande åhörde Stavenow föredragen. Det var när han själv tog till orda efter dem och efter ett eventuellt meningsutbyte bland några av de äldre, som han blommade. Också då ämnet någon gång kunde ha mindre intresse eller motsvara ett tema av begränsad räckvidd, blev det som var aktuellt belyst på ett sådant sätt, att man kände, att aftonen verkligen hade givit något. Jag för min del tyckte i varje fall, att jag av dessa sammanfattande slutanförelser — från Stavenows sida framförda i en dämpad, halvt meditativ form — fick bättre reda på än förut, vad *historia* verkligen innebär. Även ett obetydligt händelsesammanhang eller en speciell organisation kan avvinnas intresse, om det hela sakligt och okonstlat sätts in i ett allmännare sammanhang och på så sätt får bära präglingen av den tid det hör hemma i. Detta att göra allmänna sammanhangsanalyser, att ge utblickar och överblickar det var tidigt och det förblev Stavenows egentliga styrka — det vet f. ö. alla, som känner hans skrifter. I Historiska Föreningen kom detta fram just så som jag här har försökt antyda.

Det var detta slag av vetenskaplighet, som präglade hans anförelser. Med tanke på Stavenows begåvningsvidd och särskilda personliga intressen, inte minst hans musikalitet, ville man gärna kalla hans framställningssätt för *konst*. Hans stora tal i aulan vid universitetsjubileet 1927 glömmar knappast den som åhörde det. Det var kanske det mest utpräglade exemplet på denna genre i hans produktion.

Långt senare än den tid, som jag nu har berört, sa' han en gång till mig som ett råd, givet f. ö. med en glimt av mycket vänlig ironi: »Om du skall göra en överblick skall du inte läsa några böcker strax före, utan tag bara 'aus der Tiefe deines Bewusstseins' — annars går det aldrig!» Jag tänkte då i mitt stilla sinne: Jojo, det var just detta: 'Tiefe', vem har det? Men Stavenow behärskade i sin konstruktiva fantasi den historiska djupdimensionen: han visste härvidlag ovanligt bra, vad han talade om. Och det var ett gott råd han gav.

Till sist en liten slutvignett, som må illustrera, på sitt sätt, det som hittills sagts.

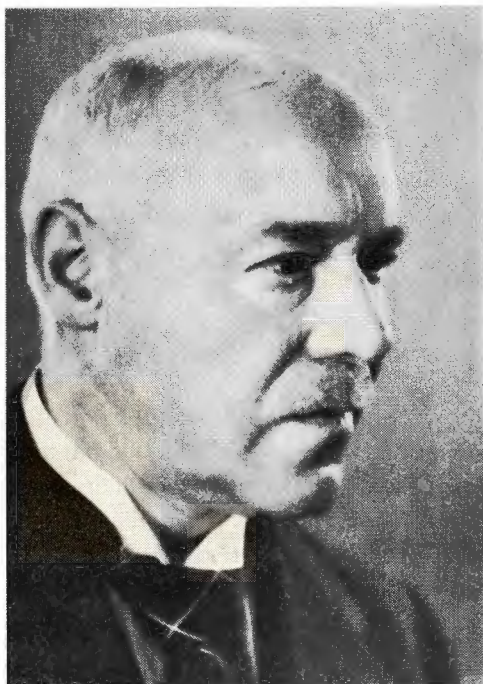
Jag tänker på ett yttrande, som Stavenow fällde, då jag — jag skulle tro bara några dagar efter Pearl Harbor — träffade honom:

»Japanerna, ska' du få se, kommer att få oerhörda initialframgångar, men se'n blir det desto värre bakslag för dom». — Historikern är förvisso ingen profet och bör som vetenskapsman nogsammt akta sig för att politiskt spå väder. Men är det inte så, att den som har den särskilda förmågan att halvt intuitivt, efter studiet av grundläggande fakta uppfatta själva balansen i historiens kraftspel, att väga in sin aktuella betydelse olika moment mot varandra i historiens nog så irrationella växelspel av personliga och opersonliga krafter, att skönja syntetiska sammanhang, väl *någon* gång kan lyckas i också att skåda framåt, en kort tid. Jag minns att jag tänkte den gången det här gäller: Det här yttrandet ska' jag komma ihåg. Få se, om han får rätt. Hur det slog in — det vet vi alla *nu!*

Georg Wittrock — hur olik och ändå på inte oväsentliga sätt lik Stavenow! De båda männen uppskattade varandra som vetenskapsmän. Det kan synas märkvärdigt. Men det är det ändå inte, rätt be sett.

Wittrock kom ju som föreningens ordförande att få en mycket kortare aktiv funktionstid än någon kunde tro, då han tillträdde sin professur. Hans sjukdom tog honom — till hans egen djupa smärta — avsidet under rätt många år. Jag har därför svårt att i minnet riktigt klart skilja mellan hans ordförandeverksamhet i vår förening och hans seminarieledarskap, som jag direkt kom att dra nytta av. Wittrock hade inte lätt att snabbt upprätta personliga kontakter i en krets, som var vidare än några få. Det framträdde därför, i varje fall i föreningen, ofta något spänt och forcerat i hans uppträdande och väsen. Men ändå fanns där ett påfallande drag av pliktmässigt uppjudande av krafter, en mobilisering av de yttersta resurserna, som imponerade och vann — verkligen vann — i längden. Den speciella syntesförmåga och den konst av väl avvägd nyansering, som Stavenow behärskade, ägde inte Wittrock. Men jag ville säga, att denna avsaknad av glansfull framställningsform och förmåga av plastisk gestaltning — stundom missuppfattad såsom konstitutiv begränsning till det deskriptiva — den hängde ihop med en medvetet pålagd vetenskaplig asketism i princip. Wittrock hade bestämt i sikte fattade forsknings- och framställningsideal: han tog avstånd från försök att ge sig in på ett allmänt »tyckande» i historievetenskapen, något som f. ö. borde kunna uppskattas av den yngsta historiska fors-

kargenerationen med dess markerade metoder och alltmer skärpta kritiska krav. Att Wittrock i grunden ägde en icke obetydlig förmåga av att ge väsentliga preciseringar, att överblicka och ge sammanhangsanalys, behöver inte den betvivla, som har läst hans Gustaf Adolfs-bok eller raden av undersökningar om Karl Gustafs krigsmål

Georg Wittrock

i Polen. Och den som träffat honom mellan skål och vägg eller på tu man hand, kan tillägga, att han ibland hos Wittrock fått bevittna riktiga eruptioner av undanträngt historiskt temperament, som man tycker skulle ha varit mer än förtjänta att nå en större åhörar- eller läsekrets.

Jag minns både från föreningssammanträden och seminarier ett älsklingsuttryck, som Wittrock använde, då han gjorde inlägg eller uppsummeringar av sådana. Om något i ett föredrag eller en ventilerad uppsats var oklart eller ofullständigt, sa' Wittrock kort och ofta onekligen lite' torrt: »Den här saken förtjänar tydligen en närmare

utredning!» Punkt och slut. Det var så sant som det var sagt. Den unge historiker, som var hans lärjunge, kände sig kanske ibland en smula irriterad av detta sätt att klippa av en diskussion, just som den tycktes bli riktigt spännande. Men snart lärde man sig förstå att bakom korthuggenheten låg också en djup motvilja mot att alls binda ett omdöme vid något, som inte ännu var strikt vetenskapligt-källkritiskt undersökt.

Till belysning av detta må fogas ett personligt minne. Det hände under en av våra gemensamma cykelfärder runt Siljan under mina licentieringsår. Vi besteg Gesundaberget en gång, och Wittrock, som var i högsta form, spurtade pojkaktigt uppför sista branten — det fanns inte linbana då för tiden. Han tycktes vara road som ett barn att komma före mig till toppen, vilket han också gjorde. När vi stod däruppe, vidtog en orientering över den vida utsikten med generalstabskartan i hand. Jag fick väl, som infödd, hjälpa till med åtskilliga upplysningar. Men Wittrock var den ledande även härvidlag. Här gällde minsann inga synpunkter på *dagrar* över de långt bort förtonande blåa bergen, de smultronröda byarna, eller en estetisk meditation om strömolnen på himmelen och deras glidande skuggor över skogsvidderna. Nej man fick en utredning om fördelningen mellan sjöar, impediment, odlingar och skogar, fäbodmarker och bebyggelsestråk i det centrala Dalarne. Det var en vetenskaplig fältövning så god som någon. Och jag blev alltför många gånger svarslös, så dal-karl jag var. Det var mycket som »förtjänade en närmare utredning»! Wittrock var även på utflyktsstråt sig själv lik. Han var sakligheten personifierad, lika visst som han var en saklig handledare, alltid lojal och pålitlig som akademisk lärare.

En kort slutvignett också här! Då och då kom Wittrock efter den formella avgången upp på Historiska Föreningens sammanträden — nu i enklare lokaler — och han deltog ibland också i nachspelet. Under allra sista åren var han fysiskt en bruten man. Men han släppte aldrig taget, inte heller, som bekant, i forskningen. Man förvånade sig kanske en smula över att han, som innerst var så blyg, ville göra sig omaket att komma till oss. Förklaringen var utan minsta tvivel den, att han på djupet hade ett starkt gemenskapsbehov. Det var, som om ville han i sista stund ta igen något av det som livet förmenat honom av föreningsgemenskap i historiens tecken. Han trivdes alldeles påtagligt i vår krets, och jag, som tillhörde en mellangene-

ration, kunde glädjas över den älskvärda, fina omsorg, som vår nuvarande ordförande ägnade den gamle kollegan.

Så blev alltså Georg Wittrocks historia i Historiska Föreningen till sist ett klart uttryck för det kamratskap, den gemenskap, som bör — och ibland och inte sällan också kan — binda samman dem, som älska historisk forskning och historiska studier. Sådant är ju dock ett väsentligt led i föreningens syfte i stigande grad till nu!

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är kr. 20:— pr år
+ porto och uttages som postförskott för Personhistorisk Tidskrift.
Önskan om inträde anmäles till Samfundets sekreterare, fil. dr
BIRGITTA LAGER, Riksarkivet, Stockholm 2. Bokhandelspris för
löpande årgång är kr. 25:—